

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000265487

151

ΜΠΛΕ

**Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗ ΘΕΩΡΗΣΗ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ**

© Ειρήνη Δ. Νικολάου, Ιωάννινα 2004

ΕΙΡΗΝΗ Δ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

**Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗ ΘΕΩΡΗΣΗ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2004

Συμβουλευτική Επιτροπή :

1. Χρίστος Α. Τέζας, Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας (επιβλέπων)
2. Γεώργιος Χ. Κουμάκης, Επίκουρος Καθηγητής Φιλοσοφίας (μέλος)
3. Βασιλική Σολωμού – Παπανικολάου, Λέκτορας Φιλοσοφίας (μέλος)

« Η έγκριση μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας υπό του Τμήματος Φιλοσοφίας- Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλοί αποδοχή των γνωμών του συγγραφέως ».

(Ν. 5343/32, άρθρο 202/2)

“Ὡς Σώκρατες, μουσικὴν ποιεῖ καὶ ἐργάζου”... ὡς φιλοσοφίας μὲν οὕσης
μεγίστης μουσικῆς (βλ. σελ. 14).

Πλάτωνος Φαίδων 60 e, 61 a.

κατὰ φύσιν δὲ ὄντος ἡμῖν τοῦ μιμεῖσθαι καὶ τῆς ἀρμονίας καὶ τοῦ ρυθμοῦ
(τὰ γὰρ μέτρα ὅτι μόρια τῶν ρυθμῶν ἐστὶ φανερόν) (βλ. σελ. 31).

Αριστοτέλους Περί ποιητικῆς 1448 b 20-22.

διὸ πολλοὶ φασὶ τῶν σοφῶν οἱ μὲν ἀρμονίαν εἶναι τὴν ψυχὴν, οἱ δ' ἔχειν
ἀρμονίαν.

Αριστοτέλους Πολιτικά 1340 b 11.

Αφιερώνεται στους γονείς μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	10-11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	12-36

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

1. Πολιτεία και εκπαίδευση.....	37-48
2. Περιεχόμενο της εκπαίδευσης.....	48-54
3. Βάναυσα και έλευθέρια έργα.....	55-62

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΣΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

1. Η παιδευτική αξία της μουσικής και η ελεύθερη μουσική παιδεία	63-81
2. Μουσική και ευδαιμονία.....	82-93
3. Μουσική και ήθος.....	93-124
4. Η πρακτική μουσική εκπαίδευση των νέων.....	124-135

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

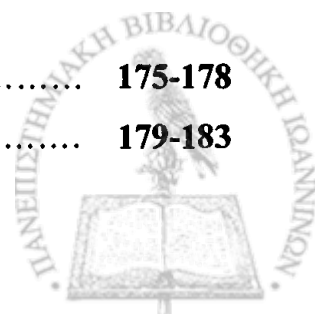
ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΑΡΙΣΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

1. Κατάλληλα μουσικά όργανα, αρμονίες και ρυθμοί	136-150
2. Μουσική αρμονία και κάθαρσις	150-158
3. Μουσικές αρμονίες και ακροατές	158-160
4. Το μέσον, το δυνατόν και το πρόπον στην μουσική παιδεία.....	160-166

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	167-173
--------------------------	---------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ.....	175-178
Β. ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ.....	179-183

Γ. ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ.....	183-184
Δ. ΛΕΞΙΚΑ.....	184-185
Ε. ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	185-198
SYMMARY: MUSIC EDUCATION IN ARISTOTLE'S THOUGHT.....	199-203
ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	204

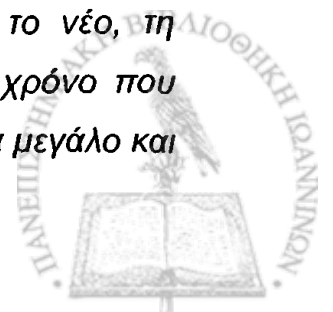

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ενδιαφέρον μου για τον Αριστοτέλη άρχισε να εκδηλώνεται από το πρώτο έτος των Μεταπτυχιακών μου Σπουδών (2000-2001) και υπήρξε μέρος ενός γενικότερου ενδιαφέροντος για την Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία και τα μαθήματα που δίδασκαν τα μέλη του Τομέα Φιλοσοφίας και ειδικότερα ο Αναπληρωτής Καθηγητής κ. Χρ. Τέζας. Η φιλοσοφία βέβαια αποτελούσε για μένα ένα σχεδόν εντελώς νέο επιστημονικό πεδίο, λόγω του ότι οι προπτυχιακές σπουδές μου αφορούσαν τη μουσικολογία και, ως εκ τούτου, η εξοικείωση με τη φιλοσοφία προσέκρουε σε πολλές δυσκολίες. Γι' αυτό και οι προσπάθειες που απαιτήθηκαν εκ μέρους μου ήταν ιδιαίτερα μεγάλες. Αλλά σ' αυτά τα πρώτα βήματα στο νέο χώρο της επιστήμης βρήκα συμπαράσταση και κατανόηση απ' όλους τους διδάσκοντες, και προπάντων από τον Διευθυντή του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών καθηγητή κ. Π. Νούτσο και τον μετέπειτα επιβλέποντα κ. Χρ. Τέζα.

Σκοπός της παρούσας Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας είναι η διερεύνηση της σημασίας της μουσικής παιδείας στη θεώρηση του Αριστοτέλη και του ρόλου που καλείται αυτή να επιτελέσει στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα της άριστης κατ' αυτόν πολιτείας, αφού μάλιστα, όσο γνωρίζω, στη διεθνή βιβλιογραφία δεν έχει το θέμα αυτό διερευνηθεί στην έκταση και στο βάθος που εδώ διερευνάται.

Οφείλω— λαμβάνοντας υπόψη και τις προαναφερθείσες δυσκολίες— να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον επιβλέποντα Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Χρ. Τέζα πρώτον για την υπόδειξη του θέματος, ενός θέματος που μου έδινε τη δυνατότητα να αξιοποιήσω τις γνώσεις από τις προπτυχιακές μου σπουδές, σε μια προσπάθεια όμως σύζευξης αυτών των γνώσεων με κάτι το νέο, τη φιλοσοφική σκέψη του Αριστοτέλη, και δεύτερον για τον πολύν χρόνο που διέθεσε. Θα ήθελα επίσης να τον ευχαριστήσω για το πραγματικά μεγάλο και

αδιάπτωτο ενδιαφέρον που επέδειξε καθ' όλη τη διάρκεια της συνεργασίας μας, ένα ενδιαφέρον που εκδηλωνόταν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ν' αναδεικνύονται και οι όποιες δικές μου, άγνωστες ως τότε, ικανότητες και ν' αξιοποιούνται κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Τον ευχαριστώ για το νέο κόσμο που μου άνοιξε καθώς και για τις πολύτιμες παρατηρήσεις που έκανε τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη μορφή της εργασίας.

Εκφράζω επίσης τις ευχαριστίες μου για την πολύ σημαντική βοήθεια και προς τα δύο άλλα μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής (τόσο υπό την αρχική όσο και υπό την ανασυγκροτημένη σύνθεσή της), τον Ομότιμο πλέον Καθηγητή κ. Νίκο Κ. Ψημμένο, τον Επίκουρο Καθηγητή του Τομέα Φιλοσοφίας κ. Γεώργιο Χ. Κουμάκη, και τη Λέκτορα κ. Βασιλική Παπανικολάου- Σολωμού του ιδίου Τομέα.

Θα ήταν παράλειψή μου να μην ευχαριστήσω τον Διευθυντή του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών Καθηγητή κ. Παναγιώτη Νούτσο για την πολύπλευρη βοήθειά του καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών και την κατανόηση που επέδειξε σε πλείστα όσα θέματα.

Ευχαριστώ ακόμη την κ. Βάσω Ανδρούτσου, βιβλιοθηκονόμο στην Βιβλιοθήκη Ανθρωπιστικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για την πολύτιμη βοήθειά της στη βιβλιογραφική αναζήτηση και στην ηλεκτρονική μορφή της εργασίας μου, το λοιπό προσωπικό της ίδιας Βιβλιοθήκης, αλλά και της Βιβλιοθήκης του Τομέα Κλασικής Φιλολογίας καθώς και το προσωπικό της Γραμματείας του Τομέα Φιλοσοφίας για την εξυπηρέτηση που μου παρείχαν. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την αδερφή μου Κωνσταντίνα Νικολάου για την συνδρομή της στην αγγλική περίληψη.

Τέλος θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνή μου προς τους γονείς μου και τον σύζυγό μου, οι οποίοι με στήριξαν ποικιλοτρόπως τα χρόνια των σπουδών μου.

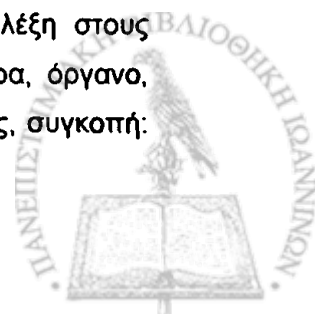
ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός αυτής της Μεταπτυχιακής Διπλωματικής Εργασίας, όπως προαναφέρθηκε, είναι η διερεύνηση των απόψεων του Αριστοτέλη για την μουσική παιδεία, δεδομένου ότι η επίδραση της μουσικής στον άνθρωπο ανάγεται στους πανάρχαιους χρόνους και εξακολουθεί να θεωρείται και σήμερα αξιολογότερη, αφού η μουσική συμμετείχε και συμμετέχει σε όλες σχεδόν τις εκδηλώσεις της κοινωνικής και προσωπικής ζωής του ανθρώπου, είτε πρόκειται για στιγμές χαράς είτε πρόκειται για στιγμές λύπης, και γενικώς αναγνωρίζεται ότι η μουσική (όπως άλλωστε και ο χορός) αποτελεί βασικό παράγοντα για την ανθρώπινη ευζωία¹. Όπως μάλιστα επισημαίνει ο M.L. West², «ο αρχαίος Ελληνικός πολιτισμός ήταν διαποτισμένος από τη μουσική. Πιθανόν κανένας άλλος λαός στην ιστορία δεν έχει τόσο συχνά αναφερθεί μέσα από τη λογοτεχνία και την τέχνη του στη μουσική και στις εν γένει μουσικές δραστηριότητες»³. Είναι βέβαια γνωστό ότι στην αρχαιότητα αποδίδονταν από τους αρχαίους Έλληνες στην μουσική και μαγικές δυνάμεις

1. M.L., West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*. (Με 35 εικόνες εντός κειμένου, σχήματα και πίνακες). Μτφρ.: Στ. Κομνηνός, Αθήνα 1999, 19 κ.ε. (Κατά την πρώτη αναφορά ενός άρθρου ή βιβλίου δίνονται όλα τα απαραίτητα βιβλιογραφικά στοιχεία, εκτός από τον Εκδοτικό οίκο, ο οποίος όμως αναφέρεται στην ενότητα «Βιβλιογραφία» τις άλλες φορές, μόνο το όνομα του συγγραφέα, ο τίτλος και φυσικά ο αριθμός ή οι αριθμοί των σελίδων. Τηρείται, απαρεγκλίτως, η ορθογραφία όλων των κειμένων).

2. M.L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 1.

3. Ο M.L. West (*αυτόθι*) παρατηρεί ότι «Μουσική, music, Musik, musique, musica, muzsika, muzyka, musiikki, muzik, miwsig: όλος ο κόσμος οφείλει αυτή τη λέξη στους Έλληνες. Μελωδία, αρμονία, συμφωνία, πολυφωνία: κι αυτές επίσης. Ορχήστρα, όργανο, χορός, συγχορδία, τόνος, βαρύτονος, τονική, διάτονο, διαπασών, χρώμα, ρυθμός, συγκοπή: όλα από την ελληνική».

καθώς και ότι υπήρχαν μύθοι, οι οποίοι αναφέρονταν στη δύναμη της μουσικής να μαγεύει⁴.

– Η μουσική άλλωστε στην αρχαία Ελλάδα είχε μία σημασία ευρύτερη από τη σημερινή, καθώς σήμαινε —σε ορισμένες βέβαια περιπτώσεις— την όλη παιδεία⁵ και ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τον λόγο⁶ και την ευκινησία, το χορό. Η σχέση εξάλλου της μουσικής με την ποίηση ήταν άμεση και μάλιστα η μουσική θεωρούνταν θεραπευτική της ποίησης. Όπως αναφέρει και ο Αριστοτέλης στο *Περὶ Ποιητικῆς*⁷ έργο του, η μουσική δεν είναι παρά ένα *ἡδυσμα* της ποίησης. Η ποίηση⁸ δηλαδή —θα έλεγε κανείς— ότι επικρατούσε πάνω στη μελωδία και την αρμονία⁹. Οι λέξεις προσδιόριζαν σε μεγάλο βαθμό στην ελληνική μουσική το ρυθμό της¹⁰.

Καθώς η ελληνική ποίηση τραγουδιόταν και δεν απαγγελλόταν, ποίηση και μουσική ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες¹¹. Ο ρόλος άλλωστε των μουσικών οργάνων ήταν η συνοδεία των τραγουδιών (δηλαδή του λόγου) και λιγότερο

4. Βλ. σχετικά Η. Bredin—L. Santoro—Brienza, *Philosophies of Art and Beauty. Introducing Aesthetics*, Edinburgh 2000, 164.

5. Βλ. Ν. Σ. Ασπιώτης, *Αρχαῖοι Ἕλληνες μουσικοὶ καὶ σωζόμενα μουσικὰ ἀποσπάσματα, μὲ μεταγραφὴν τους ἐκ τῆν σύγχρονον Εὐρωπαϊκὴν σημειογραφίαν*, Ἀθήναι 2000, 11.

6. Γ. Αμαργιανάκης, 'Το ήθος στη μουσική', *Μού.Σ.Α.*, 2 (1996), 10 κ.ε.

7. *Ποιητ.* 1450 b 16.

8. Για τη σχέση της μουσικής με την ποίηση και την προτεραιότητα της μιας έναντι της άλλης έχουν ασχοληθεί και νεότεροι φιλόσοφοι, όπως ο Hegel, ο οποίος διαπιστώνει μια «βαθιά συνάφεια τῆς Μουσικῆς πρὸς τὴν Ποίηση· επίσης οι Condillac, J. Grimm και Spencer συσχετίζουν την καταγωγή της μουσικής με τη φωνητική μουσική και το τραγούδι, ενώ υπάρχουν και άλλες απόψεις, όπως αυτή του Schiller, ο οποίος πρεσβεύει πως «ἡ Μουσική ψυχογενετικὰ γεννᾷ τὴν Ποίηση καὶ ὄχι ἡ Ποίηση τὴ Μουσική» (Ε.Π. Παπανούτσος, *Αίσθητική*, Ἀθήνα 1976, 316-319).

9. F.A. Gevaert, *Histoire et théorie de la musique de l'Antiquité*, livre I, Hildesheim 1965, 31.

10. Βλ. σχετικά R.P. Winnington—Ingram, 'Ancient Greek Music: A Survey', *Music and Letters*, 4 (1929), 331· W. Anderson, 'Word-accent and melody in ancient Greek musical texts' *Journal of music theory*, 17(1973), 187-203· Βλ. Για τον τρόπο που καθοριζόταν ο ρυθμός στην αρχαία ελληνική ποίηση βλ. στο Δ. Δ. Λυπουρλής, *Αρχαία ελληνική μετρική. Μία πρώτη προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 1975, 15.

11. Βλ. σχετικά Γ. Αμαργιανάκης, 'Το ήθος στη μουσική', 10 κ.ε.

συχνά γινόταν καθαρά οργανική τους χρήση¹². Υπήρχε δηλαδή πρόκριση του φωνητικού μέρους, ήτοι του λόγου, έναντι του ορχηστικού¹³. Αυτή η πρόκριση¹⁴ του φωνητικού μέρους έναντι του ορχηστικού επικρατούσε κυρίως στις αρχές του 5^{ου} αιώνα, ενώ κατά την κλασική εποχή η προτεραιότητα αυτή άρχισε να αντιστρέφεται, γεγονός για το οποίο διαμαρτύρονταν οι υπέρμαχοι της πιο συντηρητικής παράδοσης¹⁵. Η στενή σχέση που συνέδεε την μουσική με την ποίηση και το χορό αναδεικνύεται και στο έργο του Πλάτωνα *Φαίδων*¹⁶. Εκεί ο Σωκράτης, συνομιλώντας λίγο πριν το θάνατό του με τον Κέβητα, αναφέρεται σε ένα μουσικό ποίημα που έγραψε προς τιμήν του Απόλλωνα, όπου χρησιμοποιεί στίχους από τους μύθους του Αισώπου. Όταν, λοιπόν, ρωτήθηκε γιατί το έκανε αυτό, απάντησε ότι ακολούθησε τη θεία προτροπή που του δόθηκε επανειλημμένα στα όνειρά του και η οποία έλεγε: *μουσικήν ποίει καί έργάζου*¹⁷. Ο Σωκράτης, όπως αναφέρεται στη συνέχεια, όλο αυτό το χρονικό διάστημα θεωρούσε ότι το όνειρο αυτό που έβλεπε του υπενθύμιζε απλώς να συνεχίζει το έργο που κάνει, δηλαδή την φιλοσοφία, αφού θεωρεί ότι «η φιλοσοφία είναι η μεγίστη μουσική¹⁸, «η πιο υψηλή τέχνη»¹⁹. Μετά όμως

12. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, books vii and viii, Oxford 1997, 178.

13. Οι H. Bredin, L. Santoro—Brienza (*Philosophies of Art and Beauty. Introducing Aesthetics*, 163) αναφέρουν ότι η μουσική άρχισε να θεωρείται ως αυτόνομη τέχνη από το τέλος της Αναγέννησης και τον 17^ο αι.

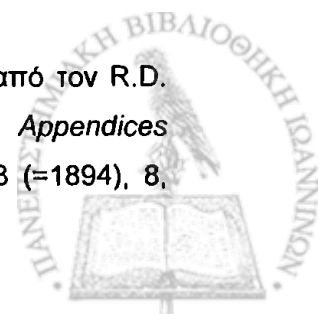
14. Βλ. σχετικά R.P. Winnington –Ingram, 'Ancient Greek Music: A Survey', 331-332. I. Henderson, 'Ancient Greek Music', στο E. Wellesz (ed), *Ancient and Oriental Music*, Oxford/London/N.York, 1969 (1957¹), 339.

15. Εκπρόσωποι των νεωτεριστικών αυτών τάσεων θεωρούνται ο Φρύνις ο Λέσβιος (450π.Χ.) και ο Τιμόθεος ο Μιλήσιος (400 π.Χ.). Για το θέμα αυτό βλ. I. Düring, 'Studies in Musical Terminology in 5th Century Literature', *Eranos*, 43 (1945) ,176-97· L. Richter, 'Die Neue Musik der griechischen Antike', *Archiv fur Musikwissenschaft*, 25 (1968), 1-18, 134-47. Βλ. όμως και Αριστ. *Μ.τ.φ.* α 1,993 b 15-16, όπου ο Αριστοτέλης αναφέρεται στον Τιμόθεο (βλ. σχόλια στο W.D. Ross, *Αριστοτέλους Τά μετά τὰ φυσικά. Aristotele's Metaphysics. A revised text with introduction and commentary. Vol.I*, Oxford 1966 [1924 ¹], 215, σημ.15 και 16.

16. *Φαίδ.* 60 d-61 b.

17. *Φαίδ.* 60 e.

18. *Φαίδ.* 61 a: *ὡς φιλοσοφίας μὲν οὐσῆς μεγίστης μουσικῆς*. Βλ. σχόλια από τον R.D. Archer-Hind (*The Phaedo of Plato, edited with Introduction, Notes, and Appendices* (Philosophy of Plato and Aristotle. Advisory Editor: G. Vlastos), N. York 1973 (=1894), 8,

την ἀναβολή της εκτέλεσης της θανατικής καταδίκης του λόγω της εορτής του Απόλλωνα, θεώρησε ότι ήταν σωστό να συνθέσει μουσική με την συνηθισμένη έννοια²⁰, την σύνδεση δηλαδή της μουσικής με τον λόγο²¹.

Η θέση της μουσικής, με την έννοια που της απέδιδαν οι αρχαίοι Έλληνες, αποτελούσε το κέντρο της ελληνικής εκπαίδευσης²². Ο Πλάτων στην *Πολιτείαν*²³ αναφέρει χαρακτηριστικά: *ἔστιν δέ που ἡ μὲν ἐπὶ σώμασι γυμναστική, ἡ δ' ἐπὶ ψυχῇ μουσική. Μουσικός* επίσης θεωρούνταν ο *καλλιεργημένος ἄνθρωπος*²⁴. Γι' αυτό και ο Αριστοφάνης²⁵ οδηγεί τους παῖδας «που βαδίζουν σε πυκνούς στοίχους και όταν ακόμη πέφτουν πυκνές νιφάδες

σημ.1 και 2), τον D. Gallop (*Plato. Phaedo*, translated with Notes, Oxford 1975, 78) και την Ronna Burger (*The Phaedo: A Platonic Labyrinth*, N. Haven/London 1984, 29). Στη θεώρηση της φιλοσοφίας ως μεγίστης μουσικής υπάρχει ίσως μία πυθαγόρεια επιρροή. Βλ. σχετικά W.D. Geddes, *The Phaedo of Plato*, second edition, London 1885², 209 (πβ. Ronna Burger, *The Phaedo: A Platonic Labyrinth*, 225 σημ.13). Βλ. ακόμη και Πολ. Γ,411 c: *Τί δέ ἂν αὐτὴ γυμναστικῇ πολλὰ πονῆ καὶ εὐχῆται εὖ μάλα, μουσικῆς δὲ καὶ φιλοσοφίας μὴ ἄπτηται Ζ,548 b: διὰ τὸ τῆς ἀληθινῆς Μούσης τῆς μετὰ λόγων τε καὶ φιλοσοφίας ἡμεληκέναι καὶ πρεσβυτέρως γυμναστικὴν μουσικῆς τετιμηκέναι Νομ. Γ, 689 d: ἡ καλλίστη καὶ μεγίστη τῶν συμφωνιῶν μεγίστη δικαιοτάτα' ἂν λέγοιτο σοφία.*

19. Ἐτσι μεταφράζει ο David Gallop, *Plato. Phaedo*, 4.

20. Ὅχι δηλαδή μουσική με την σύγχρονη σημασία που δεν προϋποθέτει απαραίτητα το λόγο.

21. Βλ. I. Düring, *Ὁ Ἀριστοτέλης. Παρουσίαση καὶ ἐρμηνεία τῆς σκέψης του*. Μτφρ.: Α.Γεωργίου – Κατσιβέλα, Τόμ. Β', Ἀθήνα 1994, 276, σημ. 360· H. Bredin, L. Santoro –Brienza, *Philosophies of Art and Beauty Introducing Aesthetics*, 165.

22. G.L. Dickinson, *The Greek view of life* (The Gateway Librarg), London, 1932¹⁷ (1896¹), 219 κ.ε., 223.

23. Πολ. Β,376 e. Βλ. σχετικά και W. Jaeger, *Παιδεία. Ἡ μόρφωσις τοῦ Ἑλλήνος ἀνθρώπου*. Μτφρ.: Γ.Π. Βέρροιος, τόμ. Α', Ἀθήναι 1968, 275 κ.ε.· N.M. Σκουτερόπουλος, *Πλάτων, Πολιτεία*. Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα—Μετάφραση—Ἑρμηνευτικὰ σημειώματα: N.M.Σ. (Ἀρχαῖοι Φιλόσοφοι), Ἀθήνα 2002, 38 κ.ε.

24. Αυτή την έννοια στον *μουσικόν* δίνει ο Αριστοτέλης στο ἔργο του *Τὰ μετὰ τὰ φυσικά* (Δ 7,1017a 31, Δ 9,1017 b 28, Ι 1,1053 a 12).

25. *Νεφ.* 973 s.

χιονιού» εκτός από τον παιδοτρίβη και στον κιθαριστή, προκειμένου να διδαχθούν μουσική²⁶.

Οι αρχαίοι Έλληνες αγαπούσαν και σέβονταν την μουσική για δύο κυρίως λόγους. Ο πρώτος λόγος συνδεόταν με την αντίληψή τους ότι με τη βοήθεια της μουσικής διευκολύνεται η εκπαίδευση των νέων, καθώς η μουσική βοηθάει στην αφομοίωση των νοημάτων του λόγου. Ο δεύτερος, εξίσου σημαντικός, λόγος ήταν η πίστη τους στον ηθοπλαστικό χαρακτήρα της μουσικής²⁷. Το *ἦθος* είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό της αρχαίας ελληνικής μουσικής και σημαίνει «τον ηθικό χαρακτήρα που εμπνέει στην ψυχή η μουσική»²⁸, μία αντίληψη που αναπτύχθηκε κυρίως κατά την κλασική εποχή²⁹. Η μουσική, λοιπόν, θεωρούνταν φορέας ἠθους και αποτελούσε βασικό στοιχείο της εκπαίδευσης ενός σωστού πολίτη, και— κατά συνέπεια —ήταν σημαντική για τη διαμόρφωση των αρχών όλης της πολιτείας, αφού, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η μορφή του πολιτεύματος ήταν συνάρτηση του ἠθους των πολιτών και τανάπαλιν³⁰. Γι' αυτό αφενός μεν δινόταν ιδιαίτερη σημασία στο περιεχόμενό της, αφετέρου δε επιδεικνυόταν ιδιαίτερη προσοχή κατά την εισαγωγή στη μουσική νεωτεριστικών στοιχείων.

Ο Πλάτων στην *Πολιτείαν*³¹, επηρεασμένος, σύμφωνα με τη δική του ομολογία, από τις απόψεις του Δάμωνα, αναφέρει ότι τα μουσικά είδη δεν γίνεται να μεταβληθούν, αν δε μεταβληθούν και «οι μεγαλύτεροι πολιτικοί

26. Η.Ι. Μαργου, *Ιστορία της εκπαίδευσης κατά την αρχαιότητα*. Μετάφρασις ἐκ τῆς Ε' ἐκδόσεως: Θ. Φωτεινόπουλος, Ἀθῆναι 1961, 77.

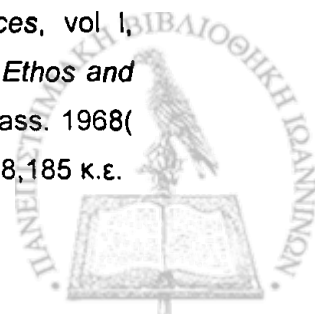
27. Βλ. σχετ. Γ. Αμαργιανάκης, *Το ἦθος στη μουσική*, 14.

28. Σ. Μιχαηλίδης, *Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, Ἀθήνα 1989² (1981¹), 134.

29. Στην ελληνιστική εποχή η θεωρία του *ἠθους* δεν είχε την απήχηση που είχε στην κλασική εποχή· βλ. W.D. Anderson, 'Ethos', στο S. Sadie (ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, edited by S. Sadie, 1980 (1878¹), 282.

30. Βλ. πιο κάτω, σελ. 39 κ.ε.

31. Πολ. Δ.424 c (= DK 37 B 10): *οὐδαμοῦ γὰρ κινουῦνται μουσικῆς τρόποι ἄνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων, ὡς φησὶ τε Δάμων καὶ ἐγὼ πειθομαι*. Βλ. σχόλια στο J. Adam, *The Republic of Plato, edited with Critical Notes, Commentary and Appendices*, vol I, Cambridge 1905(1902 ¹), 215 κ.ε· πβ. Νομ. 799 e. Βλ. επίσης W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music. The Evidence of Poetry and Philosophy*, Cambridge, Mass. 1968(1966¹), 41. Βλ. και Ε. Moutsopoulos, *Philosophie de la culture Græque*, Athènes 1998, 185 κ.ε.

νόμοι». Ο Christopher Small, αιώνες αργότερα, γράφει ότι «ή τέχνη, ή εκπαίδευση κι ή κοινωνία βρίσκονται σέ αλληλεξάρτηση, ἔτσι ὥστε κάθε ἀλλαγή σ' ἓνα ἀπό τά τρία αὐτά μεγέθη ἀντιστοιχεῖ σέ ἀλλαγές στά ὑπόλοιπα δύο. Ἡ κοινωνία, βέβαια, ἀσκεῖ συνολικά τή μεγαλύτερη ἐπίδραση, καθώς ὁμως ή κοινωνία διαμορφώνεται ἀπό τίς ἰδέες, εἶναι φανερό πῶς δέχεται κι αὐτή ἐπιδράσεις»³².

Οι ἀπόψεις που αναφέρονται στο ἦθος της μουσικής ενισχύονται και ἀπό την μαρτυρία του παπύρου Hibeh, ο οποίος χρονολογεῖται γύρω στο 390 π.Χ³³. Ο ἀγνωστος συγγραφέας του αναφέρεται σε διάφορα θέματα, μεταξύ των οποίων και σε θεωρίες που αφορούν το μουσικό ἦθος «συσχετίζοντας συγκεκριμένα εἶδη μουσικής με συγκεκριμένες ἐπιδράσεις στον ἀνθρώπινο χαρακτήρα, κατά ἓνα τρόπο οικεῖο στον Πλάτωνα και τον Ἀριστοτέλη και σε τελευταία ἀνάλυση προερχόμενο ἀπό τίς ἀπόψεις του Δάμωνα»³⁴.

Η μουσική, λοιπόν, συνδεόταν, εκτός των ἄλλων, και με την προαγωγή της ἀρετῆς, ὅσο και αν το περιεχόμενό της κατά τους ἀρχαίους Ἕλληνες ήταν διαφορετικό σε διάφορες εποχές και σύμφωνα με διάφορους συγγραφείς, φιλοσόφους, ποιητές και γενικά στοχαστές³⁵. Σε κάθε περίπτωση η ἀρετή κατά τους ἀρχαίους Ἕλληνες δεν ήταν κάτι το οποίο ἐπιβαλλόταν ἀπό τους νόμους, ἀλλά «συνδεόταν με μια ὁμορφη και ἀρμονική ψυχή»³⁶. Αὐτή, λοιπόν, η ἀρμονία ήταν που συνέδεε την μουσική με την ἠθική, αὐτή ήταν που

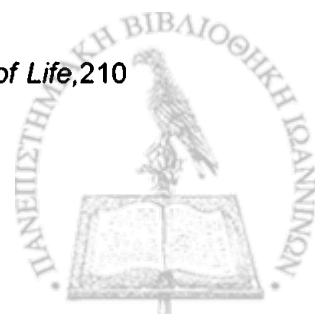
32. *Μουσική-Κοινωνία-Εκπαίδευση*. Μπφρ.: Μιχάλης Γρηγορίου, Ἀθήνα 1983, 295. (πβ και την σχετική ἀποψη του Daniel Bell [*The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, London 1974, 479], που ἐκτίθεται στο προαναφερθέν βιβλίο του Chr. Small).

33. Αὐτή η χρονολόγηση ἔχει δοθεῖ ἀπό τους διάφορους μελετητές οι οποίοι βασίστηκαν κυρίως στις ἰδέες που εκφράζονται μέσα σε αὐτόν καθώς και σε ἄλλα στοιχεία στα οποία δύναται να στηριχθεῖ η χρονολόγησή του. Βλ. σχετικά, W. Cröner, *Die Hibehrede über die Musik*, *Hermes*, 44 (1909), 503-21· W.D Anderson, *Ἔθος*, 284· του ἰδίου, *Ethos and Education in Greek Music*, 149 κ.ε., 188 κ.ε.· A. Barker, *Greek Musical Writings*. Vol. I: *The Musician and his Art*, Cambridge/London/N.York...1984, 183· M.L. West, *Ἀρχαία Ἑλληνική Μουσική*, 341.

34. A. Barker, *Greek Musical Writings*, I 183.

35. Βλ. σχετικά W.D. Anderson, *Ἔθος*, 286· G.L. Dickinson, *The Greek View of Life*, 210 και 214.

36. G.L. Dickinson, *The Greek view of life*, 222.

μπορούσε να ανασύρει στην επιφάνεια την ομορφιά της ψυχής, αφού μπορούσε να εισχωρήσει στο είναι του ανθρώπου. Αυτό τονίζει πολύ εύστοχα ο Πλάτων στην *Πολιτείαν*³⁷ : *τούτων ἔνεκα κυριωτάτη ἐν μουσικῇ τροφή, ὅτι μάλιστα καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὃ τε ρυθμὸς καὶ ἄρμονία, καὶ ἐρωμενέστατα ἄπτεται αὐτῆς φέροντα τὴν εὐσχημοσύνην, καὶ ποιεῖ εὐσχήμονα, ἐὰν τις ὀρθῶς τραφεῖ, εἰ δὲ μή, τοῦναντίον; ... τὰ δ' αἰσχροῦ ψέγοι τ' ἂν ὀρθῶς καὶ μισοῖ ἔτι νέος ὢν, πρὶν λόγον δυνατὸς εἶναι λαβεῖν, ἐλθόντος δὲ τοῦ λόγου ἀσπάζοιτ' ἂν αὐτὸν γνωρίζων δι' οἰκειότητα μάλιστα ὁ οὔτω τραφεῖς;* Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά*³⁸ εξηγεί τον τρόπο που επιτυγχάνεται αυτό μέσω της μουσικής και της σχέσης της με την αρετή, όπως εν συνεχεία θα διαπιστώσουμε.

Η παραδοχή αυτή, ότι δηλαδή η μουσική προάγει την αρετή (σύμφωνα, εκτός των άλλων, και με τους δύο κορυφαίους φιλοσόφους της αρχαιότητας αλλά και όλων των εποχών, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη), έχει ως συνεπαγωγή της μια άλλη παραδοχή, ότι δηλαδή η μουσική συνδέεται ἔμμεσα με την ευδαιμονία, «τόν ἔσχατο σκοπὸ (τέλος) ὅλων τῶν ἔλλογων ἐνεργειῶν» των ανθρώπων, σύμφωνα με το «εὐδαιμονιστικὸ ἀξίωμα», αφού υπάρχει—σύμφωνα με όλους τους αρχαίους Ἕλληνες ηθικούς φιλοσόφους—«σχέση ἀρετῆς καὶ εὐδαιμονίας», μία σχέση που μπορεί να είναι είτε «καθαρά ἐργαλειακή», είτε «συστασιακή, ἀλλὰ μόνον ἐν μέρει», είτε «συστασιακή *in toto*»³⁹. Το συμπέρασμα λοιπὸν που ἀβίαστα συνάγεται είναι ὅτι η μουσική είναι συστατικὸ στοιχείο της ευδαιμονίας, ὅπως ἄλλωστε προαναφέρθηκε⁴⁰ σε μία πρόταση που οπωσδήποτε ἠθέλε περαιτέρω τεκμηρίωση.

Η αντίληψη για τη μεγάλη, ὄντως, σημασία της μουσικής, ὅσον αφορά την ηθικὴ διαπαιδαγώγηση και την ευδαιμονία του ἀνθρώπου, σφραγίζει τη

37. Πολ. Γ, 401 d, και Γ, 402 a . Βλ. και σχόλια στον J. Adam (*The Republic of Plato*, I, 166 κ.ε).

38. Πολ. Θ 5, 1340 a 14- 18. Βλ. και σελ. 87, 104 κ.ε. αυτής της εργασίας.

39. Αυτές είναι οι δυνατές σχέσεις με την ευδαιμονία κατά τους αρχαίους Ἕλληνες ειδικούς φιλοσόφους. Βλ. σχετικά Γρ. Βλαστός, *Σωκράτης: Εἰρωνευτὴς καὶ ἠθικός φιλόσοφος*. Μτφρ. : Π. Καλλιγᾶς, Ἀθήνα Δωδώνη, Μέρους Τρίτο, 22 (1993), 301 κ.ε. ἴββ. Χ. Α. Τέζας, 'Βιβλιοκρισία' του προαναφερθέντος ἔργου, Δωδώνη, Μέρους Τρίτο, 22(1993), 332.

σκέψη⁴¹ και άλλων μεγάλων στοχαστών, φιλοσόφων αλλά και παιδαγωγών, κατά την αρχαιότητα, τον Μεσαίωνα, την Αναγέννηση, τους Νεότερους χρόνους και τη σύγχρονη εποχή. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η αποκαλούμενη θεωρία του ήθους της μουσικής, μια θεωρία που ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη κατά την κλασική εποχή, «ήταν δομημένη πάνω σε απόψεις οι οποίες διαφοροποιούνταν πολύ κατά χρονικά διαστήματα, ανιχνευόταν όμως σε αυτές ως κοινή βάση η πεποίθηση ότι η μουσική ασκεί μία ηθική δύναμη στον άνθρωπο»⁴¹.

Ο Μάρκος Τερέντιος Βάρρων (2^{ος}/1^{ος} αι. π.Χ) «κατέστησε την ηθική αξία της μουσικής κριτήριο για την αποτίμηση του ρόλου της μουσικής». Επίσης ο Μάρκος Φάβιος Κοϊντιλιανός, συγγραφέας και ρητοροδιδάσκλος του 2^{ου} αι. μ.Χ., πίστευε στην ηθική δύναμη της μουσικής μέσω των ρυθμών και των μελωδιών της και θεωρούσε ότι η μουσική μπορούσε να βοηθήσει τον εκπαιδευόμενο ρήτορα. Η επίδραση της μουσικής στα ήθη θεωρήθηκε ως προπαιδευτικό μέσο και συνδέθηκε με τη φιλοσοφία τόσο από τον Φίλωνα τον Ιουδαίο στις πρώτες δεκαετίες του 1^{ου} αι. μ.Χ. όσο και από τους Νεοπλατωνικούς φιλοσόφους κατά τον 3^ο αι. μ.Χ. και μετά. Επίσης στις αρχές του 6^{ου} αι. ο Βοήθιος, τόνισε —πιθανώς από πυθαγόρεια επίδραση— την αξία της μουσικής, η οποία αγγίζει το λογικό μέρος του ανθρώπου με αρχές παρόμοιες μ' εκείνες των μαθηματικών. Αλλά και οι Πατέρες τόσο της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως ο Βασίλειος ο Μέγας (ο οποίος στις απόψεις του για τη σημασία της μουσικής εκπαίδευσης επηρεάστηκε μάλλον από τις απόψεις του Πλάτωνα) όσο και της Δυτικής Εκκλησίας, όπως ο Αυγουστίνος, ασχολήθηκαν με τη δύναμη της μουσικής⁴². Ο Γ. Αμαργιανάκης⁴³ θεωρεί ότι οι Έλληνες είναι πιο κοντά στην θεωρία του ήθους λόγω του ότι η βυζαντινή μας μουσική «συντηρεί σχεδόν αυτούσια την περί ήθους θεωρία των αρχαίων». Ως απόδειξη αυτού θεωρεί την τριπλή διαίρεση του ήθους στη βυζαντινή μουσική, σε διασταλτικό, συσταλτικό και ησυχαστικό

41. W.D. Anderson, 'Ethos', 286.

42. Για την ιστορική αυτή αναδρομή, όσον αφορά την ηθική δύναμη της μουσικής βλ. κυρίως W.D. Anderson, 'Ethos', 285 κ.ε.

43. Γ. Αμαργιανάκης, 'Το ήθος στη μουσική', 17 κ.ε.

που κάνει ο Χρύσανθος, ο μεγάλος θεωρητικός της μεταρρύθμισης του 1814⁴⁴.

Κατά την Αναγέννηση και τους Νεότερους χρόνους τα θέματα γύρω από την ηθική δύναμη της μουσικής δεν έπαυσαν ν' αποτελούν αντικείμενο διερεύνησης, αλλά σε μία διαφορετική βάση από αυτή που είχε η θεωρία του ήθους στην αρχαία Ελλάδα έως και τους Ελληνιστικούς χρόνους, ένα θέμα που δεν μπορεί να διερευνηθεί στα πλαίσια αυτής της διπλωματικής εργασίας⁴⁵.

Θα ήταν ίσως σκόπιμο να αναφερθεί ότι ο Jean Jacques Rousseau (1712-1778) ήταν, ως γνωστόν, από τους πρώτους παιδαγωγούς που θεώρησε ότι το παιδί σκέφτεται και αισθάνεται με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι οι ενήλικες, απόψεις τις οποίες ανέπτυξε ο J. Piaget δυο αιώνες αργότερα⁴⁶. Πράγματι ο Rousseau στο έργο του *Emile*, όπου περιγράφει τις δραστηριότητες της αγωγής που ταιριάζουν σε ένα παιδί, στο δεύτερο μέρος παρουσιάζει τις απόψεις του για τις μουσικές δραστηριότητες που θα πρέπει να περιλαμβάνονται στο πρόγραμμα αγωγής⁴⁷. Οι αρχές που θέτει ο Rousseau αποτελούν και σήμερα βασικούς στόχους της μουσικής αγωγής⁴⁸. Στο έργο του Carl Orff (1895-1982), ενός από τους σημαντικότερους

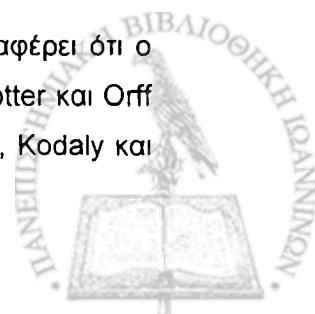
44. *Αυτόθι*.

45. W.D., Anderson, 'Ethos', 285 κ.ε.

46. Λένια Σέργη, *Θέματα Μουσικής και Μουσικής Παιδαγωγικής* (Παιδαγωγική Σειρά), Αθήνα 1994, 28.

47. Βλ. σχετικά K. Simpson, *The Antiquity of Modern Educational Idea*. (Some Great Composer), 1976, 15, όπου αναφέρεται ότι ο Rousseau «υποστήριζε ότι θα πρέπει να χρησιμοποιούνται τραγούδια με λεία και ευέλικτη γραμμή, καθώς και ότι πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη ευαισθησία στο ρυθμό και την αρμονία. Θα πρέπει να αποφεύγονται τραγούδια που τα θέματά τους είναι έξω από τα ενδιαφέροντα και τη συναισθηματική ανάπτυξη των παιδιών. Επίσης τα παιδιά θα πρέπει να κάνουν δικά τους τραγούδια, γιατί έτσι αποκτούν πραγματική γνώση της μουσικής»· πβ. Λ. Σέργη, *Θέματα Μουσικής και Μουσικής Παιδαγωγικής*, 28. Οι απόψεις αυτές έχουν σε κάποια σημεία ομοιότητα με απόψεις του Αριστοτέλη. Βλ. σχετικά Πολ. Θ 5,1340 a 3-5 (σελ. 93 κ.ε. της παρούσας εργασίας)·Θ 6,1340 b 15-16 (σελ. 119 της παρούσας εργασίας)·Θ 7,1341 b 19 (ενότητα 3.1 της παρούσας εργασίας).

48. Η Λένια Σέργη (*Θέματα Μουσικής και Μουσικής Παιδαγωγικής*, 28) αναφέρει ότι ο Rousseau προαναγγέλλει μεγάλους μουσικοπαιδαγωγούς, όπως οι Coleman, Trotter και Orff ιδιαίτερα στην ενθάρρυνση των παιδιών για τη σύνθεση καθώς και τους Curwen, Kodaly και Ward όσον αφορά την λειτουργία του κινητού Ντο.

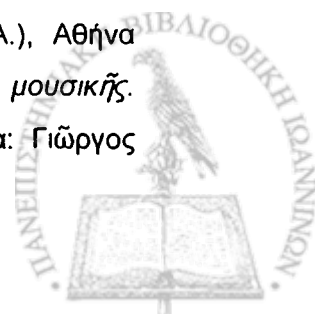
μουσικοπαιδαγωγούς, που με τις ιδέες του έδωσε μία νέα πορεία στην μουσική εκπαίδευση, ανιχνεύονται, εκτός των άλλων, και επιδράσεις από αρχαίους Έλληνες φιλοσόφους. Ο ίδιος, με μια σπάνια μετριοφροσύνη, αναφέρει ότι οι ιδέες του δεν είναι κάτι το καινούργιο, αφού είχαν διατυπωθεί δύομισι χιλιάδες χρόνια πριν από τον Πλάτωνα και αργότερα από όλους τους μεγάλους παιδαγωγούς⁴⁹.

Καθώς η αρχαία Ελλάδα γειτνιάζε με πολιτισμούς που προηγήθηκαν χρονικά και με τους οποίους ήλθε σ' επαφή ο ελληνικός λαός, οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ του ελληνικού πολιτισμού και των άλλων πολιτισμών είναι ευνόητες, αφού μάλιστα, όπως επισημαίνει ο M.L. West⁵⁰, υπήρχε μια σειρά «αστικών πολιτισμών με πολύ βαθιές ρίζες, όπως ο Αιγυπτιακός, ο Φοινικικός, ο Συριακός και ο Ασσυριακός, καθώς και άλλοι που επεκτείνονταν προς την Ανατολή. Μέσα στα όρια της ζώνης αυτής, που απλωνόταν από την βόρεια Αφρική έως και το μεγαλύτερο τμήμα της νότιας Ασίας, οι πολιτισμικές επιρροές εκδιαιρέμπονταν (sic) από αρχαιοτάτων χρόνων από το κέντρο, από την Μεσοποταμία και τη Συρία, προς τα ανατολικά και τα δυτικά»⁵¹. Αλληλεπιδράσεις βέβαια μεταξύ των γειτονικών λαών μπορεί ίσως κανείς να διαπιστώσει ως προς τα χρησιμοποιούμενα όργανα, ως προς τους ρυθμούς, τις κλίμακες, τον τρόπο μουσικής έκφρασης, καθώς και όσον αφορά παρόμοια μουσικά είδη, όμως προς το παρόν και στα πλαίσια αυτής της εργασίας θεωρώ ότι δεν ενδείκνυται να συζητήσω περαιτέρω τέτοιου είδους θέματα και φυσικά να πάρω κάποια θέση.

49. Π. Π. Ανδρούτσος, *Μέθοδοι διδασκαλίας της μουσικής – παρουσίαση και κριτική θεώρηση των μεθόδων Orff και Dalcroze* (Μουσική παιδαγωγική), Αθήνα 1995, 85.

50. M.L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 519.

51. Για τους διάφορους μουσικούς πολιτισμούς βλ. K. Nef, *Ιστορία τῆς μουσικῆς*. Μετάφραση—Προσθήκες—Επιμέλεια: Φοῖβος Ἀνωγειανάκης, Πρόλογος: Μανώλης Καλομοίρης, Ἀθήνα 1985², 20-35 · U. Michels, *Ἀτλας της μουσικής*. Τόμ. Ι, Μεταφραστική και μουσικολογική επιμέλεια: Ινστιτούτο Ἐρευνας Μουσικῆς και Ἀκουστικῆς(I.E.M.A.), Ἀθήνα 1994 (1939¹),161-5 · E.Vuillermoz, *Ἱστορία τῆς μουσικῆς*. Τόμος Ι: *Ἱστορία τῆς μουσικῆς*. Τόμος Ι: Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὸν Σεζάρ. Μετάφραση—προσθήκες –σχόλια: Γιώργος Λεωτσάκος, Ἀθήνα 1979, 30.

“Στο σημείο αυτό επιβάλλεται, νομίζω, να επισημανθεί ότι από την αρχαία ελληνική γραμματεία δεν έχουν διασωθεί εκτενή μουσικά αποσπάσματα, ώστε να είναι δυνατό να σχηματιστεί μία ολοκληρωμένη εικόνα της μουσικής των αρχαίων Ελλήνων, παρά μόνο μερικά μικρά αποσπάσματα με μουσικό περιεχόμενο⁵², τα περισσότερα από τα οποία ανήκουν στην μεταχριστιανική εποχή, ενώ το παλαιότερο χρονολογείται το 2^ο αι. π.Χ.⁵³. Τα κείμενα όμως των φιλοσόφων κυρίως και των ποιητών, κάποια ειδικά θεωρητικά μουσικά συγγράμματα, που διασώθηκαν, όπως του Αριστόξενου του Ταραντίνου, καθώς και άλλες πηγές, αλλά και παραστάσεις αγγείων και κάποια μουσικά όργανα που διασώθηκαν, καθιστούν δυνατό το σχηματισμό μιας αμυδρής εικόνας του θεωρητικού τουλάχιστον μέρους της μουσικής⁵⁴.

Τα δύο μεγάλα έργα του Ομήρου, η *Ίλιάς* και η *Ὀδύσεια*, είναι σημαντικές μαρτυρίες για τη θέση της μουσικής στον ελληνικό πολιτισμό κατά την Μυκηναϊκή εποχή και τους μετέπειτα αιώνες, καθώς αυτή η εποχή χαρακτηρίζεται από μία έντονη μουσική παιδεία⁵⁵. Ο Όμηρος εξάλλου είναι,

52. Για τα σωζόμενα αποσπάσματα βλέπε Π. Δ. Ζαχαρίας, *Ἡ μουσική τῶν Ἑλλήνων. Τρεῖς διαλέξεις*. (Μετὰ μουσικοῦ παραρτήματος περιέχοντος τὸν Ὕμνον τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἄλλα τινά), Ἀθῆναι 1922, 21 -3 · R.P. Winnington -Ingram, ‘Ancient Greek Music: A Survey’, 342-34 · S. Hornblower—A. Spawforth (eds), *The Oxford Classical Dictionary. The Ultimate Reference Work on the Classical World*, Oxford, 2003³ (1949¹), 1011 κ.ε.· W.D Anderson, ‘Hymns That Are Lords of the Lyre’, *The Classical Journal*, 49(1954), 211 · M. L., West , *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 381-9· Ν.Σ. Ασπιώτης, *Ἀρχαῖοι Ἕλληνες μουσικοὶ καὶ σωζόμενα μουσικὰ ἀποσπάσματα, μέ μεταγραφὴν τους ἐκ τῆν σύγχρονον Εὐρωπαϊκὴν σημειογραφίαν*, 107-198 · Ε.Πέλμαν (Pöhlmann), *Δράμα και Μουσική στην αρχαιότητα*. Μετάφραση-συνεργασία: Ιωάννα Σπηλιοπούλου, Επιμέλεια: Ἄγγελος Δεληβοριάς, Ἀθήνα 2000, 59-93. Σημαντική συμβολή για τις κλίμακες και τους τρόπους της αρχαίας ελληνικής μουσικής καθώς και της παρασημαντικής της είναι το ἔργο του Αλυπίου, *Εἰσαγωγή Μουσική* του 4^{ου} αι. μ.Χ.. (Για το ἔργο αυτό βλ. Α. Σιαμάκης, *Ἀλυπίου εἰσαγωγή μουσική*. Κείμενο-μετάφρασι-εἰσαγωγή-σχόλια-πίνακες ὑπὸ Α.Γ. Σιαμάκη [Ἀρχαῖοι Ἕλληνες Μουσικοί], Πρέσπες 1995, 7.)

53. T. Georgiades, *Greek music, verse and danse*, translated from the German by Erwin Benedikt and Marie Louis Martinez, N. York 1973 (1955¹), 37.

54. I. Henderson, ‘Ancient Greek Music’, 403.

55. E. Moutsopoulos, *La musique dans l'oeuvre de Platon*, Paris 1959, 160. Βλ. και Η.Ι. Μαρrou, *Ἱστορία τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα* , 30 κ.ε.· L. Pearson, *Popular Ethics in Ancient Greece*, Stanford, California, 1962, 11.

ως γνωστόν, «ὁ πρῶτος καὶ μέγιστος δημιουργὸς καὶ διαμορφωτὴς τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτήρος»⁵⁶.

Ιδιαίτερη αναφορά ενδείκνυται, νομίζω, να γίνει στη σχέση της μουσικής με την ψυχή του ανθρώπου, αλλά και στην συνεπαγόμενη καλλιέργεια της ψυχῆς μέσω της μουσικής, καθώς επίσης και στη σχέση της αρμονίας με το σύμπαν και την ψυχή του ανθρώπου, όπως παρουσιάζεται μέσα από τις θεωρίες των πυθαγορείων⁵⁷. Η σχέση που φαίνεται να συνδέει τους Πυθαγορείους με τη μουσική είναι κάτι παραπάνω από ένα απλό ενδιαφέρον για την ίδια την τέχνη της μουσικής. Ο Ε. Μουτσόπουλος⁵⁸ αναφέρει ότι οι Πυθαγόρειοι «ήταν οι πρώτοι που τοποθέτησαν την διδασκαλία της μουσικής στο κέντρο της μέριμνας της φιλοσοφίας». Ο ίδιος θεωρεί ότι οι πυθαγόρειες θεωρίες έχουν «την πηγή τους στον ορφισμό»⁵⁹, ο οποίος ήταν μια έκφραση της μαγικής σκέψης συνοδευόμενη από τα πιστεύω που εκδηλώνονταν συχνά μέσα από ένα αληθινό μουσικό δόγμα».

Είναι άλλωστε γνωστό ότι στους Πυθαγορείους αποδίδεται η αποτύπωση των μουσικών διαστημάτων⁶⁰ με αριθμητικούς λόγους⁶¹, ανακάλυψη βέβαια που έγινε με την βοήθεια του γνωστού μονόχορδου⁶². Οι

56. W. Jaeger, *Παιδεία. Η μόρφωση του Έλληνα ανθρώπου*. Τομ. Α', 71.

57. Για τους Πυθαγόρειους βλ. π.χ. G.S Kirk- J.E. Raven- M. Schofield, *Οί Προσωκρατικοί φιλόσοφοι*. Μτφρ.: Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1988 (έκτοτε αρκετές ανατυπώσεις), 221-45 κυρίως 239-45.

58. E. Moutsopoulos, *La musique dans l'oeuvre de Platon*, 171 κ.ε.

59. Πβ. P. Boyance, *Le culte du Muses chez les philosophes Grecs* (Bibliothèque des Ecoles Françaises d' Athènes et de Rome), Paris 1993 (1972¹), 100 κ.ε. Για τον Ορφισμό βλ. W. Burkert, *Άρχαία Έλληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασσική Έποχή*. Μτφρ.: Νικ. Π. Μπεζαντάκος—Άφροδίτη Άβαγιανού, Φιλολογική επιμέλεια: Ν.Π. Μπεζαντάκος, Αθήνα 1993, 611· W.K.C. Guthrie, *Ο Ορφείας και η αρχαία Έλληνική Θρησκεία*, Μτφρ: Χαρίκλεια Μήνη, Αθήνα 2000, 47-53.

60. Πβ. W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy. Vol I :The Earlier Presocratics and the Pythagoreans*, Cambridge/London/N. York 1962, 212 κ.ε.

61. Για το ζήτημα αυτό των μουσικών διαστημάτων και της έκφρασης τους με αριθμητικούς λόγους καθώς και το ζήτημα της συμφωνίας ή διαφωνίας που προκύπτει σε καθένα από αυτά υπάρχει αναφορά στα αριστοτελικά *Προβλήματα* (ΙΘ 35,920 α 35).

62. Ν.Ταίηλορ (Taylor), *Η αρμονία των Πυθαγορείων. Η μαθηματική έννοια της Αρμονίας στο Μουσικό Σύστημα των Πυθαγορείων*, Αθήνα 2000, 37 κ.ε.

Πυθαγόρειοι επίσης είναι αυτοί που (τον 6^ο αι. κατά πάσα πιθανότητα) έθεσαν τις αριθμητικές βάσεις της μουσικής. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στο θέμα αυτό στο έργο του *Τὰ μετὰ τὰ φυσικά*⁶³, όταν σχολιάζει τη σχέση των Πυθαγορείων με τα μαθηματικά⁶⁴. Αναφέρει, λοιπόν, ότι οι Πυθαγόρειοι ήταν οι πρώτοι που ανέπτυξαν την μαθηματική επιστήμη και θεώρησαν τις αρχές⁶⁵ των μαθηματικών ως αρχές⁶⁶ όλων των όντων⁶⁷. Όπως πολύ εύστοχα

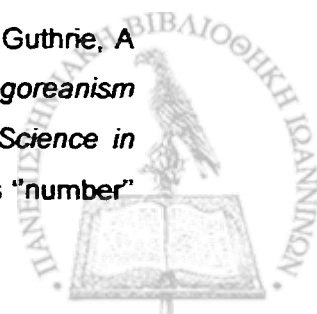
63. *M.τ.φ.* A 5,985 b 32-33: ἐπι δὲ τῶν ἁρμονιῶν ἐν ἀριθμοῖς ἁρῶντες τὰ πάθη καὶ τοὺς λόγους.

64. *M.τ.φ.* A 5,985 b 23-31. Βλ. σχόλια του W.D. Ross (*Αριστοτέλους Τὰ μετὰ τὰ φυσικά*, *Aristotle's Metaphysics*, 115). Βλ. επίσης T.L Heath, 'Mathematics and Astronomy', στο R.W. Livingston, *The Legacy of Greece*, 107 του ίδιου, *Mathematics in Aristotle*, Oxford/N.York 1980 (1949¹), 198 κ.ε. J. Cleary, 'Mathematics and Cosmology in Aristotle's Philosophical Development', στο W. Wians (ed.), *Aristotle's Philosophical Development. Problems and prospects*, London 1996, 196.

65. Ο Αριστοτέλης ασκεί κριτική στους Πυθαγορείους και στο χωρίο *M.τ.φ.* A 5,986 a 4 – 12. Εκεί αναφέρεται στην τάση που έχουν στις θεωρίες τους να βρίσκουν τρόπο να συνενώνουν τις διάφορες συνιστώσες κάτω από μία ενιαία βάση (και αυτή δεν είναι άλλη από τη θεωρία των αριθμών) με σκοπό να δημιουργούν τον τέλειο αριθμό δέκα (τη γνωστή τετρακτύ). Την τάση των Πυθαγορείων να προσπαθούν να συνενώσουν με την θεωρία των αριθμών αντικείμενα, τα οποία δεν συνδέονται κατά τρόπο εμφανή, σχολιάζει ο Αριστοτέλης και στο χωρίο *M.τ.φ.* N 6,1093 a 29 – b 4 (όπου διατυπώνονται και απόψεις σχετικά με την λειτουργία του φθόγγου της μέσης). (Βλ. σχόλια του A. Barker, *Greek Musical Writings*. Vol. II: *Harmonic and Acoustic Theory*, Cambridge/London/N.York...1989, 73, σημ. 18). Κριτική για το ίδιο θέμα ασκεί στο έργο του *Περὶ Οὐρανοῦ* 293 a 24 – 27 βλ. A. Barker, *Greek Musical Writings*, II 33, σημ. 18.

66. Όπως αναφέρει η Annie Belis (*Aristoxene de Tarente et Aristote le traite d' Harmonique*, Paris, 1986, 69), σε γενικές γραμμές θα μπορούσε να επωθεί ότι η σχέση που συνδέει τον Αριστοτέλη με τους Πυθαγορείους φαίνεται από τη κριτική που ασκεί σ' αυτούς σε διάφορα σημεία του έργου του. Η κριτική αυτή αφορά όχι τόσο τις θεωρίες τους που συνδέουν τα μαθηματικά (τις μουσικές αναλογίες) με τα μουσικά διαστήματα (με μια θεωρία με την οποία, ο Αριστοτέλης συμφωνεί) όσο την κριτική που ασκεί στις μεταφυσικές τους θεωρίες, όπου οι αριθμοί παρουσιάζονται ως οι αρχές των πάντων. Για τη φιλοσοφία των Πυθαγορείων σύμφωνα με τον Αριστοτέλη βλ. W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, translated by Edwin L. Minar, Jr., Cambridge, Mass. 1972, 28-53.

67. Για τη σημασία των αριθμών στις θεωρίες των Πυθαγορείων βλ. W.K C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, I, 181 κ.ε. J.A. Philip, *Pythagoras and Early Pythagoreanism* (*Phoenix*, Suppl. Vol.VII) Toronto, 1968 (1966¹), 76-109 W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, 465 κ.ε. E.L. Bourdinos, *The mathematics of music as "number"*

σημειώνει ο Henderson⁶⁸, οι Πυθαγόρειοι έβλεπαν την τέχνη της μουσικής «με ένα γενικό ενδιαφέρον για τη φύση του σύμπαντος, ιδωμένη κάτω από την έντονα μαθηματική κλίση της ελληνικής σκέψης». Κατά τη γνώμη του, «σκοπός των Πυθαγορείων ήταν να προσεγγίσουν μία θεωρητικά ικανοποιητική σκάλα (για την αποτύπωση των μουσικών διαστημάτων), η οποία είχε συλληφθεί ως ένα δομικό στοιχείο του κόσμου». Οι αριθμητικοί αυτοί λόγοι, που αντιστοιχούσαν στα μουσικά διαστήματα, ήταν της ογδός (2:1), της πέμπτης (3:2), της τετάρτης (4:3), της σύνθετης πέμπτης (3:1), της διπλής ογδός (4:1)⁶⁹. Οι αριθμοί 1,2,3,4, από τους οποίους αποτελούνταν αυτοί οι απλοί λόγοι, που αντιστοιχούσαν στα παραπάνω μουσικά διαστήματα, συνιστούσαν τους αριθμούς της «ίερᾶς τετρακτύος», μια σύλληψη βασική για την πυθαγόρεια κοσμολογία. Η τετραδική αυτή μορφή, όπως αναφέρει ο Lippman⁷⁰, αποτέλεσε τη βάση του δεκαδικού συστήματος. Η μουσική της σημασία βασιζόταν στο γεγονός ότι αυτή η τάξη των τεσσάρων αριθμών θεωρούνταν, κατά κάποιο τρόπο, αρμονική, καθώς έδινε τους αριθμητικούς λόγους των βασικών συμφωνιών.

Οι Πυθαγόρειοι, επίσης, έβλεπαν στις σχέσεις μεταξύ των αριθμών την αποτύπωση όχι μόνο της μουσικής⁷¹, αλλά και της κοσμικής αρμονίας ή της

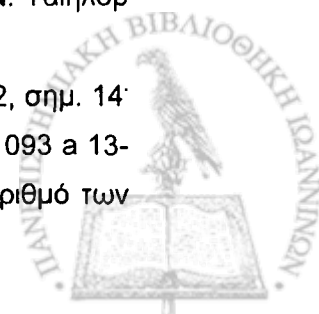
and harmony of reality and being', στο K.I. Boudouris (ed.), *Pythagorean Philosophy*, Athens 1992, 70 κ.ε.· Χ. Σπυριδης, 'Πυθαγόρειες αναλογικότητες. Οι γεννήτορες της αρχαίας ελληνικής μουσικής', *Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Περίοδος Β, τόμος ΛΑ' (1996-7), 1 κ.ε..

68. M.I. Henderson, 'Ancient Greek Music', 341.

69. Ν.Ταίηλορ (Taylor), *Η αρμονία των Πυθαγορείων*, 38 κ.ε.· Πβ. Σ. Μιχαηλίδης, *Έγκυκλοπαίδεια τῆς Αρχαίας Έλληνικῆς Μουσικῆς*, 291.

70. E.A. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, New York/London 1964, 8. Βλ. επίσης E. Moutsopoulos, *La musique dans l'oeuvre de Platon*, 173· W. Burkert, *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, 400· Σ. Μιχαηλίδης, *Έγκυκλοπαίδεια τῆς Αρχαίας Έλληνικῆς Μουσικῆς*, 307 κ.ε.· C.A., Barbera, 'Arithmetic and Geometric Division of the Tetrachord', *Journal of Music Theory*, 21(1977), 294· J. James, *The Music of the Spheres. Music, Science, and the Natural Order of the Universe*, N.York 1995², (1993¹), 29· Ν. Ταίηλορ *Η αρμονία των Πυθαγορείων*, 43 κ.ε.

71. *Μ.τ.φ.* Α 5,985 b 32-33. Βλ. σχετικά Α. Barker, *Greek Musical Writings*, II, 32, σημ. 14· E. Moutsopoulos, *Philosophie de la culture Greque*, 184 κ.ε. Πβ. όμως Ν 6, *Μ.τ.φ.* 1093 a 13-15, και Ν 6, 1093 a 29-b 4, όπου ο Αριστοτέλης στο πρώτο χωρίο εξισώνει τον αριθμό των

αρμονίας του σύμπαντος⁷². Η θεωρία, λοιπόν, των Πυθαγορείων για την αρμονία⁷³ συνδέεται επίσης με την κοσμοθεωρία τους για τους αριθμούς. Όπως παρατηρεί ο Μουτσόπουλος⁷⁴, η μελέτη της αρμονίας από τους Πυθαγορείους ήταν ο «σκοπός της ύπαρξής τους». Αυτό όμως που περιείχε την ουσία των θεωριών αυτών είναι ότι η κίνηση του σύμπαντος και η κίνηση της ανθρώπινης ψυχής βασίζονται στις ίδιες αρμονικές αναλογίες. Η μουσική αποτελεί απεικόνιση της τάξης του σύμπαντος, αλλά, επιπροσθέτως, έχει τη δύναμη να επιδρά στον χαρακτήρα και το συναίσθημα του ανθρώπου, με αποτέλεσμα να είναι απαραίτητη για την παιδεία των νέων⁷⁵.

επτά φωνηέντων και τις επτά χορδές που αποτελούν την αρμονία (για τη σημασία του αριθμού "επτά" στην φιλοσοφία των Πυθαγορείων, καθώς και για την προβληματική εξίσωση των επτά χορδών με τις αρμονίες βλ. W.D. Ross, *Αριστοτέλους Τὰ μετὰ τὰ φυσικά. Aristotele's Metaphysics. A revised text with introduction and commentary*. Vol. II, Oxford 1970 [1924¹], 496 σημ.30), ενώ στο δεύτερο χωρίο εξισώνει το διάστημα των γραμμάτων από το Α έως το Ω με τις 24 νότες του αυλού και το όλο σύστημα του ουρανού.(Βλ. W.D. Ross, *Αριστοτέλους Τὰ Μετὰ τὰ φυσικά. Aristotle's Metaphysics*. Vol.II, 499· A. Barker, *Greek Musical Writings II Harmonic and Acoustic Theory*, 73, σημ.19).

72. Τη θεωρία αυτή αναφέρει ο Αριστοτέλης στα *Μετὰ τὰ φυσικά* (Α 5,985 b 32 -986 a 3). Οι θεωρίες της κοσμικής αρμονίας, που αναδύονται στο χωρίο αυτό των *Μεταφυσικών* (986a 3), υπονοούν την αρμονία των σφαιρών (βλ. A. Barker, *Greek Musical Writings*, II 33, σημ. 18) και μπορούν να συνδεθούν με αυτά που αναφέρονται στο *Περὶ Οὐρανοῦ* 290 b 12. Εκεί γίνεται λόγος για την αρμονία που δημιουργείται, όταν τα αστέρια κινούνται, τη γνωστή θεωρία για την αρμονία του σύμπαντος, την οποία ο Αριστοτέλης αποδίδει στους Πυθαγορείους και τελικά την κρίνει αρνητικά, δηλαδή την απορρίπτει. Ο Αριστοτέλης αναφέρει εκ νέου την άποψη των Πυθαγορείων ότι ολόκληρος ο ουρανός είναι αριθμοί στο χωρίο Α 5,986 a 15—21, όταν ασχολείται με τις θεωρίες των Πυθαγορείων που αφορούν τους μονούς και ζυγούς αριθμούς. (Βλ. J.E. Raven, *Pythagoreans and Eleatics. An account of the interaction between the two opposed schools during the fifth and early fourth centuries B.C.*, Amsterdam 1966 [1948] 10). Αυτό το χωρίο θα μπορούσε να ιδωθεί παράλληλα με τα αποσπάσματα του Φιλόλαου: DK 44 B 1, 2, 4, 6, 7,10 (βλ. M. L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 326, όπου αναφέρεται για το θέμα αυτό ότι «ο Φιλόλαος, είναι ο πρώτος που αποπειράθηκε να καθιερώσει μαθηματικές αξίες για άλλα διαστήματα »)· πβ. Χ. Σπυριδής, *Φάκελος με θέματα Μουσικής Ακουστικής*, Αθήνα 2000, 324).

73. Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* (Θ 6,1341 b 17-19), όπου συνδέεται η αρμονία με την ψυχή, φαίνεται ότι έχει δεχτεί πυθαγόρεια όσο και πλατωνική επίδραση. Βλ. Σελ. 121 κ.ε.

74. E. Moutsopoulos, *La musique dans l'oeuvre de Platon*, 172.

75. *Αυτόθι*.

Μπορεί να επισημανθεί ότι το έργο των Πυθαγορείων συνέχισαν, αλλά και εξέλιξαν ο Δάμων, ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης και ο Αριστόξενος. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι οι τέσσερις πρώτοι αποτελούν τους σταθμούς μιας παράδοσης η οποία διαφοροποιείται με το έργο του Αριστόξενου. Αυτός είναι και ο λόγος που στην εισαγωγή θα ασχοληθούμε μόνο με τους συγκεκριμένους.

Έτσι, λοιπόν, με την επίδραση της μουσικής στην ψυχή και στον χαρακτήρα του ανθρώπου καθώς και με την παιδευτική δύναμη της μουσικής είναι συνδεδεμένο και το όνομα του Δάμωνα, «θεωρητικού της μουσικής και πολιτικού του 5^{ου} αι... Αυτές οι σκέψεις του περιέχονται στον *Άρεοπαγίτικόν* του, τον λόγο του «Προς τους Άρεοπαγίτες, προς τους οποίους ήθελε, υποθετικά ή πραγματικά, να απευθυνθεί»⁷⁶. Κατά τον Δάμωνα, λοιπόν, «οι φύλακες της τάξης του κράτους έπρεπε να είναι πληροφορημένοι για την αξία που έχει η μουσική για την ηθική διαπαιδαγώγηση και για την διατήρηση της κοινωνίας»⁷⁷, απόψεις από τις οποίες επηρεάστηκε και ο Πλάτων, όσον αφορά την μουσική παιδεία⁷⁸. Ο Δάμων, από τους σημαντικότερους θεωρητικούς που ασχολήθηκαν με την αρμονική ως επιστήμη, δημιούργησε μία από τις δύο κύριες σχολές για τη μουσική θεωρία και αντετίθετο στους εμπειριστές⁷⁹.

Αξίζει, επιπλέον, να σημειωθεί για το Δάμωνα⁸⁰ πως αναμφισβήτητα ήταν μια σημαντική προσωπικότητα και στις θεωρίες του ανέλυσε και

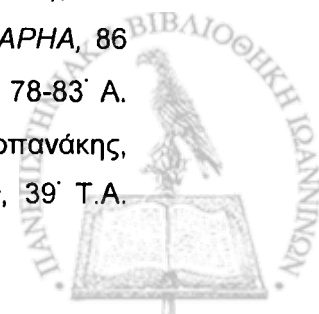
76. Ρ. Κροη, *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων, Ελλήνων και Λατίνων*, Μετάφραση- Επιμέλεια: Δ. Λυπουρλής –Λ. Τρομάρας, Θεσσαλονίκη 1996,128.

77. *Αυτόθι*.

78. Πλ. *Πολ.* Γ,400 b. Βλ. σχετικά και Ε. Moutsopoulos, *La musique dans l'oeuvre de Platon*, 73 κ.ε.

79. W.D. Anderson, 'Damon', στο S. Sadie (ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 173.

80. W.D. Anderson, 'Damon', 174. Βλ. επίσης Α. Busse, 'Zur Musikästhetik des Aristoteles', *Rheinisches Museum*, 77 (1928), 34–50· Kathleen Freeman, *Ancilla to the Presocratic Philosophers*, Oxford 1947, 70 κ.ε.: Ε. Ryffel, 'Eukosmia', *Museum Helveticum*, 4 (1947), 23 - 38· W.D. Anderson, 'The Importance of Damonian Theory in Plato's Thought', *TAPHA*, 86 (1955), 88–102 Α.Ε. Raubitschek, 'Damon', *Classica et Mediaevalia*, 16 (1955), 78-83· Α. Lesky, *Ίστορία τῆς Αρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*. Μπρ.: Ἀγαπητός Γ.Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη 1964, 434· W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 39· Τ.Α.

ταξινόμησε τα δόγματα τα σχετικά με το ήθος της μουσικής. Η άποψή του πως η μουσική συνδέεται με την κίνηση της ψυχής⁸¹ συνιστά μία από τα κύριες θεωρητικές βάσεις, πάνω στις οποίες ο Πλάτων ανέπτυξε τις δικές του θεωρίες⁸². Επίσης στις απόψεις του Αριστοτέλη τόσο για το ήθος όσο και για την επίδραση που ασκούν οι διάφορες αρμονίες μπορούμε να εντοπίσουμε Δαμώνεια επιρροή⁸³.

Όσον αφορά τον Πλάτωνα, απόψεις για την μουσική, η οποία στη φιλοσοφία του είχε μία πιο διευρυμένη έννοια, καθώς σήμαινε την όλη παιδεία⁸⁴, απαντούν σε ολόκληρο το έργο του⁸⁵. Αν θέλαμε να εντοπίσουμε τους τομείς, τους οποίους κατά τον Πλάτωνα αγγίζει η ενασχόληση με τη μουσική, αυτοί οι τομείς μπορούν να διακριθούν σε τρεις κατηγορίες⁸⁶: Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τομείς που σχετίζονται με τη θέση της μουσικής στην εκπαίδευση και τη δύναμή της να επιδρά στην διαμόρφωση του ήθους του ανθρώπου. Σε αυτή τη θεματική περιλαμβάνονται και αρκετές αναφορές στην μουσική της εποχής του Πλάτωνα, μουσική που ο ίδιος

Sinclair, *Ίστορία τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως*. Πρόλογος: Γ.Κ. Βλάχος, Ἀθῆναι 1969, 45· C.Lord, 'On Damon and Music Education', *Hermes*, 106, 1978, 32-43, 40 κ.ε.

81. Βλ. σχετικά Ε.Π., Παπανοῦτσος, *Αἰσθητική*, 326, όπου αναφέρεται ὅτι ο Herder γράφει ὅτι «μὲ τὴν καθαρὴ Μουσικὴ ἐξωτερικεύεται ὄχι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ συναίσθημα μὲ τὸ ἰδιαιτέρου περιεχόμενό του, μὲ ὅ,τι δηλ. περιέχει συγκεκριμένο, τυχαῖο καὶ ἐξωτερικό, ἀλλὰ τὸ συναίσθημα ἐν γένει κατὰ τὴν ἐσωτερικὴ του οὐσία, ἢ ἴδια ἢ ἐνδόμυχη κίνηση τῆς ψυχῆς». Τη σκέψη αὐτὴ κατὰ τον Παπανοῦτσο (*αὐτόθι* 327) ἀνέπτυξε καὶ ο Hegel.

82. Βλ. E. Moutsopoulos, *La musique dans l'oeuvre de Platon*, 73κ.ε.

83. Βλ. σχετικά C. Lord, 'On Damon and music education', 41.

84. Βλ. σχετικά R.L. Nettleship, *Lectures on the Republic of Plato*, London/Macmillan, N. York 1963 (=1901², 1897¹), 99 κ.ε.

85. Για τη μουσική στη φιλοσοφία του Πλάτωνα βλ. κυρίως J.F., Mountford, 'The Musical Scales of Plato's Republic', *Classical Quarterly*, 17 (1923), 125 –36· E. Moutsopoulos, *La musique dans l'oeuvre de Platon*· E.A., Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, κυρίως σελ. 46, 50 κ.ε., 90.κ.ε· W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 64-110· Lydia Goehr, *The Imaginary Museum of Musical Works. An Essay in the Philosophy of Music*, 1992, 44-68. Για τη μουσική στη φιλοσοφία του Πλάτωνα βλ. καὶ I. R.P. Winnington, 'Ancient Greek Music: A Bibliography 1932–1957', *Lustrum*, 3 (1958), 25 κ.ε.

86. A. Barker, *Greek Musical Writings*, I 124.

θεωρούσε διεφθαρμένη⁸⁷. Οι σχετικές απόψεις του Πλάτωνα απαντούν κατά κύριο λόγο στα έργα του *Πολιτεία*⁸⁸ και *Νόμοι*⁸⁹.

Η δεύτερη, ωστόσο, κατηγορία «συνδέεται στενά με το έργο των σύγχρονων Πυθαγορείων, ασχολείται με την αφηρημένη ανάλυση των μουσικών δομών, και παρουσιάζει ένα πρόγραμμα για την αρμονική ως μία μαθηματική επιστήμη»⁹⁰. Το χωρίο, που κατά κύριο λόγο δείχνει τη θέση του Πλάτωνα πάνω στο θέμα αυτό, βρίσκεται στο βιβλίο Ζ της *Πολιτείας*⁹¹, όπου το μάθημα της *άρμονικης* συγκαταλέγεται, ύστερα από την αριθμητική, τη γεωμετρία, τη στερεομετρία και την αστρονομία και πριν από τη Διαλεκτική, σε εκείνα τα αντικείμενα μάθησης και παιδείας που βοηθούν την ψυχή να στραφεί προς το Υπέρτατο Αγαθό, την ιδέα τουτέστιν του *άγαθοῦ*.

Τέλος, σύμφωνα με το Barker⁹² «η τρίτη κατηγορία παρουσιάζει το συνδυαστικό κρίκο μεταξύ των δύο, συσχετίζοντας με μαθηματικό τρόπο καθορισμένες αρμονικές δομές με τη σύσταση της ανθρώπινης ψυχής, καθώς και με την αντίστοιχη δομή του σύμπαντος σε μεγάλο βαθμό»⁹³. Στην ενότητα αυτή, που ασχολείται με τη σύσταση της ανθρώπινης ψυχής και αυτής του σύμπαντος γενικότερα, ανήκει και το πολύ ενδιαφέρον κεφάλαιο της αρμονίας

87. Πβ.σημ. 15.

88. *Πολ.* Γ,397 b-401 b, Γ,401 d-402 a, Γ,410 a-412 b, Δ,423 d-425 a. (Βλ. σχόλια στον J. Adam, *The Republic of Plato*, I, 115-165, 166 κ.ε., 184-189, 213-217). Βλ. και E. Moutsopoulos, *La musique dans l'oeuvre de Platon*, 73 κ.ε. R.L. Nettleship, *The theory of education in Plato's Republic*, with an introduction by Spencer Leeson, Oxford/London 1961(1935¹) κυρίως σελ. 29-33 Κ.Δ. Δεσποτόπουλος, *Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνος*, Αθήναι 1980²(1957¹),103-5.

89. *Νομ.* Β,653 c-660 c, Β,664 b-671 a, Γ,700 a-701b, Ζ,798 d-799b, Ζ,799 e-802 e, 812 b-e.(βλ. σχόλια στον A. Barker, *Greek Musical Writings*, I 141-163).

90. A. Barker, *Greek Musical Writings*, I 124.

91. *Πολ.* Ζ, 530 c -531 c. (βλ. σχόλια στο A. Barker, *Greek Musical Writings*, Vol. II: *Harmonic and Acoustic Theory*, 54) .

92. Βλ. N.R. Murphy, *The Interpretation of Plato's Republic*, Oxford 1951 193-5 Χ.Α. Τέζας, *Ο Θαλής ο Μιλήσιος και οι αρχές των επιστημών. Η οδός προς τη φιλοσοφία*. (Δωδώνη, παράρτ. 44), Ιωάννινα, Παν/μιο Ιωαννίνων,1990, 63 Βασιλική Π. Σολωμού-Παπανικολάου, 'Ο έρωτας στη θεώρηση του Πλάτωνα', *Δωδώνη* (Μέρος Τρίτο) 28 (1999), 131 κ.ε.

93. A.Barker, *Greek Musical Writings*, I 124.

των σφαιρών, για την οποία αρμονία οι σχετικές απόψεις του Πλάτωνα εκτίθενται στο βιβλίο I της *Πολιτείας*⁹⁴ καθώς και στον *Τίμαιον*⁹⁵, όπου ασχολείται με την δημιουργία της κοσμικής ψυχής⁹⁶.

Ο Αριστοτέλης, μαθητής του Πλάτωνα επί είκοσι περίπου χρόνια στην Ακαδημία, μολονότι αποδίδει μεγάλη σημασία στην όραση⁹⁷, εντούτοις θεωρεί ότι και η συμβολή της ακοής είναι σημαντική⁹⁸. Ο W.D. Ross⁹⁹ υποστηρίζει ότι, ενώ ο Αριστοτέλης στο χωρίο 437a 5-11 του *Περί αίσθησεως και αίσθητῶν* θεωρεί την όραση καλύτερη πρὸς τὰ ἀναγκαῖα καὶ καθ' αὐτήν, ωστόσο η ακοή παρουσιάζεται να είναι καλύτερη πρὸς νοῦν καὶ κατὰ συμβεβηκός. Το χωρίο αυτό από το *Περί αίσθησεως και αίσθητῶν* εξηγεί με

94. Πολ. I, 616 d 6–617 b 7. (βλ. σχόλια στον A. Barker, *Greek Musical Writings*, II 57, σημ. 8. Για το μύθο του Ηρόδου, μύθο που αναφέρει ο Πλάτων στο τέλος του βιβλίου I, στο τέλος δηλαδή της *Πολιτείας* (614 b –621 d), βλ. J. James, *The Music of the Spheres. Music, Science, and the Natural Order of the Universe*, 53.

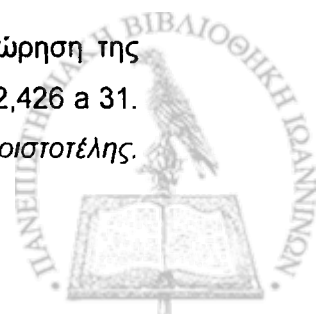
95. *Τίμ.* 34b– 36d. (Για το χωρίο αυτό βλ. Θ. Βλυζιώτης—Χ. Παπαναστασίου, *Πλάτων, Τίμαιος*. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Θ.Β.—Χ.Π. (Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων). Ἐπιμ. ἐκδόσεως: Γ. Κορδάτος, Ἀθήναι, Χ.Χ., 26-33· J. James, *The Music of the Spheres. Music, Science, and the Natural Order of the Universe*, 49 κ.ε.· J. During, *Musique et extase. L'audition mystique dans la tradition soufie*, Paris 1988, 38· Χ. Σπυριδής, *Φάκελος με θέματα Μουσικής Ακουστικής*, 323). Πβ. Ε. Σπανδάγος, *Τῶν κατὰ τὸ μαθηματικὸν χρησίων ἐξ τὴν Πλάτωνος ἀνάγνωσιν τοῦ Θέωνος τοῦ Σμυρναίου*, Εἰσαγωγή—Ἀρχαίον κείμενο—Απόδοση στη Νεοελληνική—Επεξηγήσεις- Σχόλια- Ιστορικά Στοιχεία, Ἀθήνα 2003, 21-4.

96. Ο A. Barker (*Greek Musical Writings*, II 54), αναφέρει ότι στην ενότητα αυτή ανήκουν και κάποια άλλα από τα έργα του Πλάτωνα, όπου «αναπτύσσονται ... κάποιες ιδέες σχετικά με τη φυσική βάση του ήχου και της ακοής, και συγκεκριμένα με το φαινόμενο της συμφωνίας, ιδέες που βρίσκονταν στα θεμέλια των σπουδών στο χώρο της Ακουστικής που πραγματοποιήθηκαν διαδοχικά από τον Αριστοτέλη και τους μεταγενέστερους του». Με το συγκεκριμένο θέμα ασχολείται ο Πλάτων στον *Τίμαιον* (67a-c και 79e – 80 b), καθώς και στον *Φίληβον* (17a-e). Για την επικαιρότητα των απόψεων του Πλάτωνα που αναφέρονται στη μουσική βλ. πιο πάνω, σελ. 20.

97. *Μ.τ.φ.* A 1, 980 a 21-27. Πβ. J. Lear, *Aristotle: the desire to understand*, Cambridge 1988, 105.

98. *Π. αίσθ.* 437 a 3-17.

99. W.D. Ross, *Τὰ Μετὰ τὰ φυσικά. Aristotle's Metaphysics* I, 115. Για τη θεώρηση της ακοής και του ήχου από την άποψη της φυσικής βλ. και *Π. Ψυχ.* B 8, 419 b 4 – Γ 2, 426 a 31. Στο χωρίο αυτό αναφέρεται εκτενώς ο Ι.Π. Άντον (Αντωνόπουλος)(J.P. Anton). *Αριστοτέλης. Η Θεωρία της Εναντιότητας*. Μτφρ.: Ν.Σ. Μελισσίδης, Ἀθήνα 2001, 257-260.

ποιο τρόπο η όραση *πολλάς ποιεῖ διαφοράς*, αφού μέσω αυτής γίνονται αντιληπτά τα κοινά χαρακτηριστικά των αντικειμένων, δηλαδή το σχήμα, το μέγεθος, η κίνηση και ο αριθμός των πραγμάτων. Η ακοή από την άλλη μεριά *πολλάς ποιεῖ διαφοράς*, όσον αφορά τον ήχο και τη φωνή. Η ακοή συνδέεται περισσότερο με την *φρόνησιν*, αφού ο λόγος, ο οποίος είναι και υπεύθυνος για τη μάθηση, γίνεται αντιληπτός με την ακοή. Υπό αυτήν την έννοια της σύνδεσης της ακοής με τον λόγο και κατά επέκταση το νου, μπορεί να γίνει δεκτή η άποψη του Jaeger¹⁰⁰, ο οποίος εκ παραδρομής, αναφέρει ότι, ενώ ο Πλάτων θεωρούσε τον οφθαλμό περισσότερο συγγενή με το πνεύμα¹⁰¹, ο Αριστοτέλης θεωρούσε περισσότερο την ακοή¹⁰². Ο Αριστοτέλης στο *Περὶ ποιητικῆς*¹⁰³ έργο του αναφέρει ότι η μουσική είναι έμφυτη στον άνθρωπο, καθώς από τη φύση υπάρχει μέσα του η μίμηση, η αρμονία και ο ρυθμός.

Η μουσική, θεωρούμενη από την άποψη της φυσικής, συνδέεται άρρηκτα με την αίσθηση της ακοής και την επιστήμη της φυσικής ακουστικής¹⁰⁴. Ο Αριστοτέλης ασχολείται με θέματα σχετικά με τη μουσική ως αρμονική επιστήμη, αλλά και με θέματα που αφορούν τη φωνή, τον ήχο γενικότερα (και πιο συγκεκριμένα, το φαινόμενο της φύσης του ήχου, της παραγωγής και της σύλληψής του)¹⁰⁵. Ενδιαφέρον επίσης επιδεικνύει για θέματα που αφορούν όρους της μουσικής ορολογίας, όπως είναι το μουσικό διάστημα που αντιστοιχεί στην *δίεσιν*¹⁰⁶, η ερμηνεία του φθόγγου της *μέσης*¹⁰⁷,

100. W. Jaeger, *Παιδεία. Η μόρφωση του Έλληνα ανθρώπου*. Μτφρ.: Γ.Π.Βέρροιος, τόμος Β', Αθήναι 1971, 297.

101. *Πολιτ.* 508 b' πβ. *Συμπ.* 219 a .

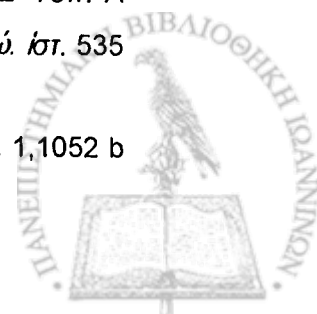
102. *Πολ.Θ* 5,1340 a 36-38. Στο χωρίο αυτό προκρίνει τα μουσικά έργα ως έχοντα ήθος παιδευτικό σε σχέση με τα έργα της όρασης, τουτέστιν τα έργα της γλυπτικής και ζωγραφικής. (βλ. και σελ. 109 κ.ε. της παρούσας εργασίας)

103. *Ποιητ.* 1448 b 20.

104. Χ. Σπυριδής, *Μουσική Ακουστική*, 15 κ.ε.: R. McClellan, *Οι Θεραπευτικές Δυνάμεις της Μουσικής. Ιστορία, Θεωρία και Πρακτική*. Μτφρ.: Εύα Πέττα, Αθήνα, 1997, 17-30 και Η. Bredin, L. Santoro—Brienza, *Philosophies of Art and Beauty. Introducing Aesthetics*, 163 κ.ε.

105. *Π.ψυχ.* Β 7,419 b 4- Β 8,421 a 6· *Π. ζώ. γεν.* Ε 7,786 b 12- Ε 8,788 b 2· *Τοπ.* Α 15,106 a 25 -32, Α 15,106 b 4-8, Α 15,107 a 11-17· *Π. αίσθ.* 446 a 24-446 b 17· *Π. ζώ. ίστ.* 535 a 27-535 b 1, 545 a 14-23, 581 a 17-581 b 11.

106. *Άν.πρ.* 84 b 37-85 a 1· *Π.αίσθ.* 445 b 31-446 a 6· *Μ.τ.φ.Δ* 6,1016 b 18-24, Ι 1,1052 b 20-1053 a 18, Ι 2,1053 b 32-1054 a 1, Ν 1,1087 b 33-1088 a 2.

η *συμφωνία*¹⁰⁸, θέματα βέβαια που δεν αποτελούν αντικείμενο διερεύνησης της παρούσας εργασίας. Δεν πρέπει επίσης να παραλειφθεί η αναφορά στα αριστοτελικά *Προβλήματα*, τα οποία, αν και δεν είναι γνήσιο έργο του Αριστοτέλη, απηχούν αριστοτελικές απόψεις¹⁰⁹. Έτσι στο βιβλίο ΙΑ¹¹⁰ απαντούν ερωτήματα που συνδέονται με τη φωνή, ενώ στο βιβλίο ΙΘ¹¹¹ ερωτήματα που συνδέονται με την μουσική και την αρμονία.

Ενώ η προβληματική του σωζόμενου έργου του Αριστόξενου του Ταραντίνου, μαθητή του Αριστοτέλη είναι αρκετά ευρεία, αφού καλύπτει θέματα παιδείας, πολιτικής θεωρίας, πυθαγόρειας φιλοσοφίας, βιογραφίες φιλόσοφων, (όπως του Σωκράτη, του Πυθαγόρειου Αρχύτα, τον οποίο κατά πάσα πιθανότητα είχε γνωρίσει), καθώς και θέματα που αφορούν την ψυχή¹¹², ο Αριστόξενος, ωστόσο, είναι γνωστός ως ένας μεγάλος θεωρητικός της μουσικής¹¹³. Στο χώρο, λοιπόν, της μουσικής, αν και έχει ασχοληθεί με πολλές θεματικές ενότητες (όπως είναι τα μουσικά όργανα, η σύνθεση, ο χορός), μόνο δύο πραγματείες του έχουν σωθεί άθικτες : τα *Ρυθμικά*

107. *Μ.τ.φ.* Δ 10,1018 b 26-29.

108. *Αν. ὕστ.* 90 a 18-20· *Φυσ.* Β 3,195 a 29-32· *Π. ψυχ.* Γ 2,426 a 27- b 6· *Π. αἰσθ.* 439 b 19- 440 a 6, 447a 12- 448 a 26.

109. Πβ. E.S. Forster, *The Works of Aristotle*, translated into English under the editorship of W.D. Ross, vol.VII :*Problemata*, Oxford 1963(1927¹), vii κ.ε.· A. Barker, *Greek Musical Writings*, I 191 του ίδιου *Greek Musical Writings*, II 84· M.L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 6.

110. *Προβλ.* ΙΑ 30, 898 b 27- 62, 906 a 20.

111. *Προβλ.* ΙΘ 1,919 b 17-50, 923 a 3.

112. A. Barker, *Greek Musical Writings*, II 119.

113. W.D. Anderson, 'Aristoxenus', στο S. Sadie (ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 591· M. Honegger, *Dictionnaire de la musique* (Les hommes et leurs œuvres), Paris 1986(1970¹), λήμμα "Αριστόξενος"· A. Barker, 'Music and perception: a study in Aristoxenus', *Journal of Hellenic Studies* 98 (1978), 9-16.

Στοιχεῖα¹¹⁴, αποτελούμενα από μικρό αριθμό σελίδων, και τα Ἄρμονικὰ Στοιχεῖα¹¹⁵.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Αριστόξενος με το έργο του αναθεώρησε σε μεγάλο βαθμό το έργο των προκατόχων του, αλλά η μόνη σχολή, την οποία αναφέρει, είναι η σχολή των Πυθαγορείων, των αποκαλούμενων απ' αυτόν ἄρμονικῶν, τους οποίους όμως επικρίνει σε μεγάλο βαθμό¹¹⁶, γιατί μεταξύ των Πυθαγορείων και του Αριστόξενου υπήρχαν αρκετές διαφορές, καθώς ο Αριστόξενος ήθελε να δημιουργήσει μία νέα επιστήμη, η οποία θα είχε δικές της αρχές και κατά συνέπεια να μην δανείζεται τις αρχές άλλων επιστημών, όπως των μαθηματικών ή της φυσικής¹¹⁷. Ο Tatsuro Yamamoto¹¹⁸ επισημαίνει πως οι απόψεις του Αριστόξενου ως θεωρητικού της μουσικής «έχουν καλυφθεί από την παράδοση των Πυθαγορείων», καθώς η θεωρία των Πυθαγορείων για τους αριθμητικούς λόγους των διαστημάτων άσκησε επίδραση στον εκσυγχρονισμό της δυτικής κοινωνίας. Ο ίδιος¹¹⁹ υποστηρίζει ότι «σε αντίθεση με τους Πυθαγορείους ο Αριστόξενος υιοθέτησε μια αριστοτελική μεθοδολογία, η οποία απαιτούσε την συνεργασία του εμπειρισμού της ακοής και του ορθολογισμού του νου. Με αυτή τη μεθοδολογία ο Αριστόξενος ήταν ικανός να φτάσει στο σημείο, όπου

114. Για τις μαρτυρίες τις σχετικές με τη ρυθμική θεωρία του Αριστόξενου βλ. L. Pearson, *Aristoxenus Elementa Rhythmica. The fragment of book II and the additional evidence for Aristoxenian rhythmic theory*, texts edited with introduction, translation, and commentary, Oxford 1990, xi-xxii.

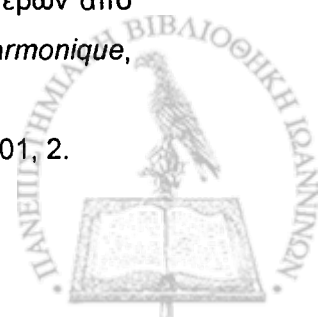
115. W.D. Anderson, 'Aristoxenus', 591· A. Barker, *Greek Musical Writings*, II 119· H.S. Macran, *Ἀριστοξένου ἄρμονικὰ στοιχεῖα. The Harmonics of Aristoxenus, edited with translation notes introduction and index of words*, by H.S.M., Hildesheim/ Zürich/ N.York 1990 (1902¹), 86-93.

116. W.D. Anderson, 'Aristoxenus', 592, Th. Reinach, *Η Ελληνική Μουσική*. Μτφρ.: Αναστασία-Μαρία Γ. Καραστάθη, Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση- μουσικολογική επιμέλεια: Ηλίας Γ. Τσιμπιδάρος, Αθήνα 1999, 183 κ.ε.

117. A. Barker, *Greek Musical Writing*, II 120. Για την κριτική των προγενεστέρων από τον Αριστοξένο βλ. και Annie Belis, *Aristoxene de Tarente et Aristote. Le traite d'harmonique*, 88-107.

118. Tatsuro Yamamoto, *Study in Aristoxenus' Harmonica Stoicheia*, Tokai 2001, 2.

119. *Αυτόθι*.

συνέλαβε τη θεωρία των φθόγγων, ανάλογη με τη θεωρία του Αριστοτέλη για την ουσία σχετικά με τα φυσικά είδη και τα άτομα».

Ενώ σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση γενικά των απόψεων του Αριστοτέλη για την μουσική παιδεία, ενδείκνυται να σημειωθεί ότι απ' όλα τα έργα του Αριστοτέλη ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει για το θέμα μας το έργο του *Πολιτικά*¹²⁰, όπου εξετάζεται το θέμα της μουσικής στην *ἀρίστην πολιτείαν* και γενικότερα στην πολιτική κοινωνία¹²¹. Το βιβλίο *Θ των Πολιτικῶν*, όπου ο Αριστοτέλης αναπτύσσει τις απόψεις του για την παιδευτική αξία της μουσικής, κατέχει ιδιαίτερα σημαντική θέση ανάμεσα στα έργα από ολόκληρη την αρχαία ελληνική γραμματεία, που ασχολούνται με παραπλήσια θέματα¹²². Επί πλέον, οι απόψεις που διατυπώνονται για τη θέση της μουσικής στην *ἀρίστην κατ' Αριστοτέλη πολιτείαν* αποτελούν θέσεις μείζονος ενδιαφέροντος και για τη σημερινή εποχή, στην προσπάθεια των παιδαγωγών και των ασχολουμένων με το εκπαιδευτικό σύστημα να προσδιορίσουν τον ρόλο της μουσικής ως ένα αντίδοτο, συν τοις άλλοις, στη σημερινή αγχώδη κατάσταση προπάντων των νέων. Άλλωστε, πέρα από το χώρο της εκπαίδευσης και της παιδείας γενικότερα, πολλοί μελετητές θεωρούν τον Αριστοτέλη πρόδρομο της σύγχρονης επιστήμης της μουσικοθεραπείας ή της ψυχολογίας της μουσικής¹²³.

Η Μεταπτυχιακή Διπλωματική αυτή Εργασία αποτελείται από Πρόλογο, Εισαγωγή, τρία Κεφάλαια, Γενικά συμπεράσματα, Βιβλιογραφία, Περίληψη στα Αγγλικά (*Summary*) και Βιογραφικό σημείωμα. Στον Πρόλογο παρουσιάζονται οι λόγοι της επιλογής και ενασχόλησής μου με το συγκεκριμένο αντικείμενο, ενώ στην Εισαγωγή, αφού επισημαίνεται η σημασία

120. Πολ. Δ 3,1290 a 11-26, Θ 1,1337 a 11- Θ 7,1342 b 34.

121. A. Barker, *Greek Musical Writings*, I 66.

122. W.D. Anderson, 'Aristotle' στο S.Sadie, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 588.

123. Λιάνα Πρίνου—Πολυχρονιάδου, *Μουσική και Ψυχολογία. Εισαγωγή στη Μουσικοθεραπεία*, Αθήνα 1991 (1989¹), 22 κ.ε. · Σ. Κοφαχείλης, *Η Μουσικοθεραπεία στην Αρχαία Ελλάδα. Αριστοτέλης και Μουσικοθεραπεία και η σύγχρονη πορεία της επιστήμης*, Θεσσαλονίκη 1996, 14-9.

της μουσικής γενικότερα, και ειδικότερα για την παιδεία, γίνεται σύντομη παρουσίαση της θέσης της μουσικής στην αρχαία Ελλάδα καθώς και μία ιδιαίτερη αναφορά στη θεωρία του *ἦθους* της μουσικής, μία θεωρία που ξεκίνησε από την κλασική εποχή. Στο πρώτο Κεφάλαιο κρίθηκε απαραίτητο να εξεταστεί ο χαρακτήρας της παιδείας κατά τον Αριστοτέλη, στα πλαίσια της οποίας σημαντική θέση κατέχει η μουσική. Εξετάζεται αρχικά η σχέση της εκπαίδευσης με την πολιτεία και η αναγκαιότητα ή μη της πρόνοιας του κράτους για την εκπαίδευση. Στην διερεύνηση του χαρακτήρα της εκπαίδευσης ανήκει και ο προβληματισμός για το περιεχόμενο των στόχων της εκπαίδευσης καθώς και ο καθορισμός του περιεχομένου των *βαναύσων* και *ἐλευθερίων ἔργων*. Στο δεύτερο Κεφάλαιο, που είναι και το σημαντικότερο της εργασίας, αναπτύσσεται η θέση της μουσικής στο εκπαιδευτικό σύστημα της αριστοτελικής *ἀρίστης πολιτείας*. Κατά τη διερεύνηση των σκοπών της εκπαίδευσης, αναζητείται η παιδευτική αξία της μουσικής, και αναπτύσσονται οι λόγοι που καθιστούν την μουσική κατάλληλη δραστηριότητα για μία ελεύθερη παιδεία. Στη δεύτερη ενότητα του ίδιου Κεφαλαίου εμφανίζεται η μουσική ως βασικός παράγοντας της *παιδιᾶς*, της *ἀρετῆς* και της *διαγωγῆς*. Η πιο σημαντική της όμως αξία είναι αυτή που συνδέεται με το *ἦθος*, την δύναμη δηλαδή που ασκεί η μουσική στο συναίσθημα και την ψυχή, πρόβλημα το οποίο εξετάζεται στην τρίτη ενότητα. Η θεματική του δευτέρου Κεφαλαίου ολοκληρώνεται με τις απόψεις του Αριστοτέλη για την πρακτική μουσική εκπαίδευση των νέων. Στο τρίτο και τελευταίο Κεφάλαιο διερευνώνται οι προϋποθέσεις μιας ἀρίστης μουσικής παιδείας, μέσα από τον καθορισμό των κατάλληλων μουσικών οργάνων, των κατάλληλων ρυθμών και αρμονιών για την εκπαίδευση. Παρουσιάζεται, λοιπόν, η σχέση της μουσικής με την *κάθαρσιν* και γίνεται προσπάθεια να προσδιοριστούν οι αρμονίες που συνδέονται με αυτή. Στην τρίτη επίσης ενότητα του ίδιου Κεφαλαίου επισημαίνεται η μέριμνα του Αριστοτέλη για την ύπαρξη μουσικών ειδών για όλες τις κατηγορίες των ακροατών ανάλογα, με το επίπεδο της καλλιέργειας του καθενός. Η τελευταία, τέταρτη ενότητα του τρίτου Κεφαλαίου αναφέρεται στο *μέσον*, το *δυνατόν* και το *πρέπον*, ως αξίες που πρέπει να επιδιώκονται μέσω της μουσικής και της παιδείας. Στα Γενικά συμπεράσματα αξιολογούνται οι παράγοντες που συντελούν στη διαμόρφωση της άποψης του Αριστοτέλη

για την μουσική παιδεία καθώς και η θέση της μουσικής στην *ἀρίστην πολιτείαν*. Τέλος η Βιβλιογραφία περιλαμβάνει α) Πηγές β) άλλες Πηγές γ) Συλλογές αρχαίων κειμένων δ) Λεξικά ε) Δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Η δευτερεύουσα βιβλιογραφία αποτελείται αποκλειστικά από τα βιβλία που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα εργασία.

Η ερευνητική μέθοδος που ακολουθήθηκε στην παρούσα εργασία βασίζεται κατά κύριο λόγο στην λεπτομερή μελέτη των αρχαίων πηγών¹²⁴. Η μελέτη των πηγών συνδυάστηκε με την μελέτη και την κατανόηση της σχετικής με το θέμα βιβλιογραφίας. Έγινε προσπάθεια κατανόησης των απόψεων των διαφόρων ερευνητών για τα θέματα αυτά και παρουσίασής των μέσα από μία κριτική θεώρηση. Επίσης καταβλήθηκε προσπάθεια διατύπωσης και προσωπικών απόψεων για τα σχετικά θέματα, καθώς στόχος ήταν μία μικρή —έστω— συμβολή στην έρευνα. Φυσικό ήταν για μια κατά το δυνατόν καλύτερα τεκμηριωμένη παρουσίαση των ιδεών του Αριστοτέλη να ληφθούν υπόψη χωρία από ολόκληρο το *Corpus Aristotelicum*, αλλά και από έργα άλλων φιλοσόφων, και προπάντων του Πλάτωνα, όπου θίγονται θέματα μουσικής παιδείας και αξίας της μουσικής. Για μία βαθύτερη εξοικείωση του αναγνώστη με τα αρχαία κείμενα και εξασφάλιση της δυνατότητας εκ μέρους του να διαμορφώσει προσωπική γνώμη συχνά παρατίθενται χωρία του Αριστοτέλη αλλά και άλλων συγγραφέων.

124. Π. Νούτσος, *Όδηγός Έρευνητικής Μεθοδολογίας*, Αθήνα 1998, 155: «Η έρευνα τῶν «πηγῶν» ἀποτελεῖ λεπτό ζήτημα χειρισμῶν. Ἐντάσσεται ἢ ὑπόκειται στο ἐρμηνευτικό γίνεσθαι καὶ ὄχι το ἀντίστροφο».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

1. Πολιτεία και εκπαίδευση

Όπως είναι γνωστό, η θεματική του βιβλίου Θ των *Πολιτικῶν* αποτελεί συνέχεια της θεματικής του βιβλίου Η, όσον αφορά το πρόβλημα της παιδείας¹ στην *ἀρίστην πολιτείαν*². Όπως παρατηρεί ο Kraut³, ο Αριστοτέλης στο βιβλίο Θ⁴ «ξεκινάει με γενικές σκέψεις, που αφορούν την παιδεία, παρά με κάποιες παιδαγωγικές λεπτομέρειες, αφού έχει αγγίξει ένα νέο στάδιο στην πραγματεία του για την εκπαίδευση : έχει διατυπώσει τις απόψεις του για την ανάπτυξη του παιδιού μέχρι την ηλικία των επτά ετών⁵ και σε αυτό το σημείο θεωρεί απαραίτητο για την πόλη να αναλάβει έναν πιο άμεσο ρόλο στην εκπαίδευση των νέων» .

Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, στην αρχή του βιβλίου Θ δίνει απαντήσεις στα δύο από τα τρία ερωτήματα που σχετίζονται με την παιδεία, ερωτήματα μάλιστα που τίθενται στο τέλος του προηγούμενου βιβλίου⁶. Το πρώτο ερώτημα αφορά το αν

1. L. Strauss —J.Cropsey, *A History of Political Philosophy*, Chicago /London 1981 (=1973², 1963¹), 125.

2. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα δύο βιβλία αποτελούν μια ενιαία πραγματεία και χωρίζονται για τεχνικούς κυρίως λόγους.

3. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 169.

4. Πολ. Θ 1,1337 a 11-21.

5. Πολ. Η 17,1336 b 35 – Θ 1,1337 a 1.

6. Πολ. Θ 1,1337 a 3 -7: *Πρώτον μὲν οὖν σκεπτέον εἰ ποιητέον τάξιν τινὰ περὶ τοὺς παῖδας, ἔπειτα πότερον συμφέρει κοινῇ ποιεῖσθαι τὴν ἐπιμέλειαν αὐτῶν ἢ κατ' ἴδιον τρόπον.... τρίτον δὲ ποῖαν τινὰ δεῖ ταύτην <εἶναι >.*

πρέπει να υπάρχει κάποιο σύστημα για την αγωγή των νέων, το δεύτερο ερώτημα είναι αν η αγωγή αυτή θα πρέπει να είναι δημόσια ή ιδιωτική, και το τρίτο ερώτημα αναφέρεται στο περιεχόμενο αυτής της αγωγής.

Ο Kraut⁷, αναφερόμενος στο θέμα της εκπαίδευσης των νέων, διατυπώνει την άποψη ότι, «ενώ ήταν σύνηθες για το *εὖ πράττειν* των πολιτών των ελληνικών πόλεων να φροντίζουν για τη διδασκαλία της ανάγνωσης και της γραφής στους γιους τους, δεν υπήρχε καμία πόλη του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα, η οποία να είχε υποχρεωτική εκπαίδευση αυτού του είδους ή ακόμη που να παρείχε χρηματικούς πόρους για αυτήν». Επισημαίνει επίσης ότι «το πόσο γενική ήταν η εκπαίδευση για τη γνώση ανάγνωσης και γραφής στη Αθήνα είναι ένα θέμα υπό αμφισβήτηση»⁸. Ο Πλάτων⁹, ωστόσο, υποστηρίζει πως κάθε ελεύθερο παιδί (συμπεριλαμβανομένων και των κοριτσιών) πρέπει να εκπαιδεύεται από την πολιτεία, είτε συναινούν ως προς αυτό οι γονείς του είτε όχι.

Ακολουθώντας τον Πλάτωνα, ο Αριστοτέλης φρονεί ότι πρέπει να υπάρχει κάποιο σύστημα κοινό και ότι ο νομοθέτης οφείλει αναμφίβολα να ασχοληθεί με την παιδεία των νέων¹⁰. Θεωρεί μάλιστα —πάλι από επίδραση του Πλάτωνα— πως υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στην παρεχόμενη παιδεία και το πολίτευμα και αναφέρει δύο σημαντικούς λόγους που τεκμηριώνουν την άποψή του αυτή¹¹. Ο πρώτος λόγος είναι ότι στα κράτη, στα οποία ο νομοθέτης δεν φροντίζει για την παιδεία των νέων, το πολίτευμα υποφέρει, διότι οι πολίτες ενός κράτους θα πρέπει να εκπαιδεύονται σύμφωνα με το πολίτευμα της πόλεώς τους¹². Τόσο ο Barker¹³ όσο και ο Lord¹⁴ επισημαίνουν την ανάγκη, κατά τον

7. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 169.

8. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 169.

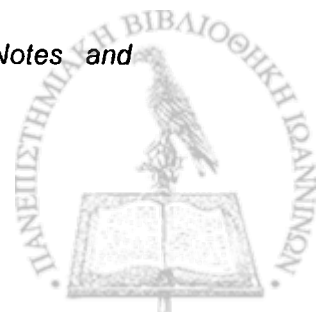
9. *Νόμ. Ζ*, 804 d –e.

10. *Πολ. Θ* 1,1337 a 11-12.

11. Τη στενή σχέση που πρέπει να υπάρχει μεταξύ της πολιτείας και της παιδείας επισημαίνει ο Αριστοτέλης και στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (E 5,1130 b 25 -26): *τὰ δὲ ποιητικὰ τῆς ὄλης ἀρετῆς ἐστὶ τῶν νομίμων ὅσα νενομοθέτηται περὶ παιδείαν τὴν πρὸς τὸ κοινόν.*

12. *Πολ. Θ* 1,1337 a 12-14.

13. E.Barker, *The Politics of Aristotle, translated with an Introduction, Notes and Appendixes*, Oxford 1946, 332, σημ. 2.

Αριστοτέλη, να υπάρχει έμπρακτο ενδιαφέρον του νομοθέτη για την παιδεία των νέων. Ο πρώτος εξ αυτών παρατηρεί ότι «το πολίτευμα για τον Αριστοτέλη δεν είχε απλώς τη σημασία μιας συμφωνίας αρχών, αλλά τη σημασία ενός τρόπου ζωής»¹⁵.

Ο Αριστοτέλης —συνεχίζοντας την απάντησή του στο πρώτο ερώτημα— τονίζει : τὸ γὰρ ἦθος τῆς πολιτείας¹⁶ ἐκάστης τὸ οἰκεῖον καὶ φυλάττειν εἴωθε τὴν πολιτείαν καὶ καθίστησιν ἐξ ἀρχῆς, οἷον τὸ μὲν δημοκρατικὸν δημοκρατίαν τὸ δ' ὀλιγαρχικὸν ὀλιγαρχίαν· ἀεὶ δὲ τὸ βέλτιον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας¹⁷. Η άποψη αυτή, ότι δηλαδή κάθε πολιτικό σύστημα πρέπει να εκπαιδεύει τους πολίτες του με τρόπο που να είναι ειδικά προσαρμοσμένος σε αυτό, γιατί το ἦθος, το πνεύμα, που είναι ανάλογο με το καθένα πολίτευμα όχι μόνο διαφυλάσσει το πολίτευμα αυτό, αλλά και το δημιουργεί, είναι άποψη που επαναλαμβάνεται από τον Αριστοτέλη¹⁸.

Για το θέμα αυτό ο Ross¹⁹ ακολουθώντας πιστά, σχεδόν μεταφράζοντας —θα μπορούσαμε να πούμε — τον Αριστοτέλη, παρατηρεί πως «κάθε πολίτευμα

14. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, Ithaca, N.Y./London 1982, 48 κ.ε.

15. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 332, σημ. 2. Βλ. επίσης Αριστ. Πολ. Δ 11,1295 a 40 – b 1: ἡ γὰρ πολιτεία βίος τις ἐστὶ πόλεως, και Γ 6,1278 b 10-11: κύριον μὲν γὰρ πανταχοῦ τὸ πολίτευμα τῆς πόλεως, πολίτευμα δ' ἐστὶν ἡ πολιτεία. (Βλ. σχετικά και Γ.Χ. Κουμάκης, *Σύγχρονα προβλήματα και παιδεία. [Θέματα θεωρίας και φιλοσοφίας της παιδείας]*, Αθήνα 2000, 77).

16. Ο T.J. Saunders (*Aristotle: The Politics, translated by T.A. Sinclair, revised and represented by T.J. Saunders [Penguin Classics], Harmondsworth, Middlesex, 1992 [1982², 1962¹], 452, σημ.1), θεωρεί ότι με το ἦθος τῆς πολιτείας εννοεί τον ιδιαίτερο χαρακτήρα «των ανθρώπων που ζουν υπό το πολίτευμα, για το οποίο γίνεται συζήτηση».*

17. Πολ. Θ 1,1337 a 14 -18.

18. Βλ. και Πολ. Ε 9,1310 a 14–18: ὄφελος γὰρ οὐθὲν τῶν ὠφελιμωτάτων νόμων καὶ συνδεδοξαμένων ὑπὸ πάντων τῶν πολιτευομένων, εἰ μὴ ἔσονται εἰθισμένοι καὶ πεπαιδευμένοι ἐν τῇ πολιτείᾳ, εἰ μὲν οἱ νόμοι δημοτικοί, δημοτικῶς, εἰ δ' ὀλιγαρχικοί, ὀλιγαρχικῶς. Βλ. και Γ.Χ. Κουμάκης, *Σύγχρονα προβλήματα και παιδεία*, 77.

19. W.D., Ross , *Αριστοτέλης*. Μτφρ.: Μαριλίζα Μητσοῦ, Αθήνα 1991, 383.

διαμορφώνεται και συντηρείται από τὸ ἰδιαίτερο ἦθος τῶν πολιτῶν του. Ἀποστολή τοῦ κράτους εἶναι λοιπὸν νὰ καλλιεργεῖ αὐτὸ τὸ ἦθος μὲ τὴν ἐκπαίδευση, ἢ ὅποια, γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο, πρέπει νὰ παρέχεται ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ ὄχι ἀπὸ τοὺς γονεῖς καὶ νὰ εἶναι ἴδια γιὰ ὅλους τοὺς πολίτες».

Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Ἀριστοτέλη ὀρθά ἔχει συσχετιστεῖ²⁰ με τὴν ἀποψη τοῦ Πλάτωνα στὴν *Πολιτείαν*²¹, ὅπου τονίζεται ὅτι υπάρχουν τόσα εἶδη ἀνθρώπινων χαρακτήρων ὅσα καὶ πολιτειῶν, οἱ ὁποῖες μάλιστα δὲν εἶναι ἓνα ἀψυχο δημιουργήματα, ἀλλὰ διαμορφώνονται δυναμικὰ ἀπὸ τὰ ἦθη τῶν πολιτῶν.

Θα ἦταν σκόπιμο νὰ τονιστεῖ ὅτι τόσο κατὰ τὸν Πλάτωνα ὅσο καὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ σχέση πού συνδέει τὸ ἦθος τῶν πολιτῶν καὶ τὸ πολίτευμα εἶναι μὴ σχέση ἀμφίδρομη: Τὸ πολίτευμα μίας πολιτείας (πού ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει ταυτίζεται με τὸν τρόπο τῆς ζωῆς τοῦ πολίτη²²) διαμορφώνεται ἀπὸ τὸ ἦθος (τὸν χαρακτήρα) τῶν πολιτῶν τῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο τὸ πολίτευμα διαμορφώνει τὸ ἦθος τῶν πολιτῶν.

Ὡστόσο, ὑπάρχει καὶ ἓνας δεῦτερος λόγος, ἐνεκα τοῦ ὁποῖου ἐπιβάλλεται ν' ἀσχοληθεῖ ὁ νομοθέτης με τὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀφοῦ κάθε ικανότητα καὶ κάθε μορφή τέχνης ἀπαιτεῖ μὴ προπαρασκευαστικὴ ἐκπαίδευση καὶ μὴ διαδικασία προκαταρκτικοῦ ἐθισμοῦ γιὰ τὴν ἀσκήσῃ τῆς, εἶναι φανερό ὅτι πρέπει νὰ υπάρχουν καὶ ἀνάλογοι ἐθισμοὶ καὶ ἀσκήση γιὰ τὴς πράξεις τῆς ἀρετῆς²³. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Barker²⁴, «ὑπάρχει κατὰ συνέπεια ἓνας ἠθικός, ὅπως ἐπίσης καὶ ἓνας πολιτικός λόγος, γιὰ νὰ ἀσχοληθεῖ ὁ νομοθέτης με τὴν παιδεία τῶν νέων ».

20. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle, with an Introduction, two Prefatory Essays and Notes Critical and Explanatory*, Vol III (Philosophy of Plato and Aristotle. Advisor Editor: G.Vlastos), Salem, New Hampshire, 1986 (=1973 · Oxford, 1887- 1902¹), 499, σημ. 14.

21. Πολ. Η,544 d-e. Βλ.σχόλια τοῦ J. Adam, *The Republic of Plato, edited with Critical Notes, Commentary and Appendices*, II, 199-203.

22. Βλ. πιο πάνω σελ. 39.

23. Πολ. Θ 1,1337 a 18- 21.

24. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 332.

– Εν συνεχεία ο Αριστοτέλης απαντά στο δεύτερο ερώτημα που έθεσε στο τέλος του βιβλίου *Η των Πολιτικῶν*²⁵ και το οποίο αφορά τον δημόσιο ή μη χαρακτήρα της εκπαίδευσης, υποστηρίζοντας ότι, αφού υπάρχει ένας τελικός σκοπός, ο οποίος είναι ο ίδιος για όλη την πόλη, είναι φανερό πως και η παιδεία πρέπει να είναι ίδια για όλους και η επιμέλειά της να είναι δημόσια και όχι ιδιωτική²⁶. Ορθά επισημαίνεται από τον I. Düring²⁷ πως «γιά τή διατήρηση τοῦ πολιτεύματος εἶναι ἀπαραίτητο νὰ φροντίζει τὸ κράτος τὴν ἀγωγή τῆς νεολαίας. Ἐπειδὴ ὑπάρχει μόνο ἓνας στόχος γιὰ ὁλόκληρο τὸ κράτος, ἡ ἀγωγή πρέπει νὰ εἶναι ἐνιαία γιὰ ὅλους ...Ἄν ἡ ἀγωγή ἀφεθεῖ στὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, οἱ πολῖτες διασπῶνται».

Ἡ θέση αὐτή, ὅπως παρατήρησε ο Barker²⁸, «οφείλεται σε δύο λόγους. Ο πρώτος λόγος συνδέεται με τη θεωρία του Τέλους και ο δεύτερος με τη θεωρία του Ὁλου και τη σχέση μεταξύ του Ὁλου και των μερών του». Αφού, κατά τον Αριστοτέλη, υπάρχει ένας τελικός σκοπός για όλη την πόλη, που αποτελεί το Ὁλο, το οποίο —όπως και κάθε ὄλο— έχει, κατά τον Αριστοτέλη, προτεραιότητα έναντι των μερών του, και αφού τα μέρη αυτού του Ὁλου, οι πολίτες δηλαδή, συνδέονται στενά με το Ὁλο, η παιδεία η οποία θα οδηγήσει στην επίτευξη του σκοπού αυτού πρέπει να είναι κοινή. Αὐτή η προϋπόθεση θεωρεῖται ως προϋπόθεση *sine qua non*, ὅπως δείχνει και η επιμονή του Αριστοτέλη: *καὶ τὴν παιδεῖαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων*²⁹.

Τα μέλη λοιπόν της πόλεως, προκειμένου να επιτύχουν τον κοινό σκοπό, το ἐν τέλος, επιβάλλεται να έχουν κοινή παιδεία³⁰. Η προϋπόθεση αὐτή εξασφαλίζεται πρώτον με τον προσδιορισμό του περιεχομένου της παιδείας, το

25. Πολ. Θ 1,1337 a 4-5.

26. Πολ. Θ 1,1337 a 21-24. Βλ. ἀκόμη *Ἡθ. Νικ. Κ* 10,1180 a 29: *κράτιστον μὲν οὖν τὸ γίγνεσθαι κοινήν ἐπιμέλειαν καὶ ὀρθὴν καὶ δρᾶν αὐτό δύνασθαι.*

27. I. Düring, I., *Ὁ Ἀριστοτέλης*, Β' 274 κ.ε. Βλέπε επίσης Α. Μαζαράκη –Χριστοδουλίδη, *ἘΠολιτεία και παιδεία στον Αριστοτέλη*, *ΕΕΠΑΣΠΕ* (1981), 254.

28. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 332, σημ. 3

29. Πολ. Θ 1,1337 a 22-23.

30. Βλ. Γ.Χ. Κουμάκης, *Θεωρία και Φιλοσοφία της Παιδείας*, Αθήνα 2001, 268.

οποίο πρέπει να είναι κοινό και όχι σύμφωνο με τις επιθυμίες και τις διαθέσεις του καθενός, και δεύτερον με την εξασφάλιση κοινής ἐπιμελείας, ήτοι την ανάθεση της ἐπιμελείας στην πόλη την ίδια και όχι στον καθένα χωριστά, όσον αφορά τα παιδιά του. Ο Lord³¹ θεωρεί πως η θέση αυτή του Αριστοτέλη αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης άποψής του για την άμεση σχέση που θα πρέπει να έχει η εκπαίδευση με την πολιτεία. Όπως χαρακτηριστικά γράφει, αφού ο Αριστοτέλης τόνισε «τη στενή σχέση που συνδέει την εκπαίδευση με την πολιτεία, είναι σαφέστατο ότι η συνύπαρξη εκπαιδευτικών συστημάτων, που διαφέρουν στα βασικά τους στοιχεία, είτε η εκπαίδευση είναι δημόσια είτε ιδιωτική, μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη συνεκτικότητα της πολιτείας και είναι η πολιτεία που εξασφαλίζει για την πόλη την ενότητα και τη μοναδικότητα του σκοπού». Η κοινή εκπαίδευση συμβάλλει, κατά τον Αριστοτέλη³², στην ενότητα της πόλης, αφού είναι ο λόγος που κάνει τους διαφορετικούς ανθρώπους να είναι ένα. Έτσι, με το να είναι η εκπαίδευση ενιαία, επιτυγχάνεται κατά τον καλύτερο τρόπο η ενότητα της πόλης, και με το να είναι δημόσια εξασφαλίζεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο η ομοιομορφία και ενότητα της ίδιας της εκπαίδευσης³³.

Υπάρχει όμως και ένας άλλος λόγος που συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η εκπαίδευση θα πρέπει να γίνεται με κοινήν ἐπιμέλειαν, σύμφωνα με τον οποίο κανένας πολίτης δεν ανήκει στον εαυτό του, αλλά είναι μέρος της πόλης. Κατά την αντίληψη αυτή ο καθένας αποτελεί ένα κομμάτι της πόλης η πρόνοια, που λαμβάνεται για το κάθε μέλος της χωριστά, πρέπει να αποβλέπει στην πρόνοια υπέρ του συνόλου³⁴. Άμεση συνεπαγωγή αυτού είναι ότι ο πολίτης δεν θα πρέπει να θεωρεί ότι υπάρχει έξω από το σύνολο, αλλά πάντα να θεωρεί ότι η ύπαρξή του συμπορεύεται με την ύπαρξη των υπόλοιπων πολιτών, με τους οποίους, συν

31. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, Ithaca, N.Y./London 1982, 49.

32. Βλ. και Β 5, Πολ. 1263 b 36-37: ἀλλὰ δεῖ πλῆθος ὄν, ὡσπερ εἴρηται πρότερον, διὰ τὴν παιδείαν κοινήν καὶ μίαν ποιεῖν.

33. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 49. Βλ. ακόμη Δ.Γ. Σακορράφος, *Ἀριστοτέλους Κοινωνιολογικαὶ – Παιδαγωγικαὶ ἀρχαί*, Χανιά 1955, 101.

34. Πολ. Θ 1,1337 a 27 -30.

τοίς-άλλοις, μοιράζεται τα κοινά συμφέροντα μιας πολιτείας που την διέπουν οι ίδιοι νόμοι. Η πόλη, λοιπόν, υπερβαίνει το άτομο, αφού αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί ως υπάρχον έξω από αυτή, η οποία μάλιστα είναι ένας χώρος μέσα στον οποίο ο άνθρωπος ολοκληρώνεται και με την αυτάρκεια που του παρέχεται στους κόλπους της μπορεί να ζήσει ευδαίμων³⁵.

Θα μπορούσε ν' αναφερθεί η παραπλήσια θέση του Αριστοτέλη στο βιβλίο Α των *Πολιτικῶν*³⁶, όπου επισημαίνεται η προτεραιότητα της πόλης έναντι της οικογένειας και του ατόμου, αφού το όλο προηγείται του μέρους. Ορθά παρατηρήθηκε³⁷ ότι η αντίληψη του Αριστοτέλη, σύμφωνα με την οποία ο πολίτης δεν ανήκει στον εαυτό του αλλά στην πόλη συνδέεται με τη βασική του θεωρία πως *ὁ ἄνθρωπος* είναι *φύσει πολιτικὸν ζῶον*³⁸. Εξάλλου, το ίδιο υποστηρίζει ο Αριστοτέλης και στα *Ἠθικά Νικομάχεια*³⁹, όταν γράφει ότι η αυτάρκεια του ανθρώπου δεν προέρχεται από μια ζωή μοναχική, αλλά από μια ζωή μαζί με τους γονείς του, τα αδέρφια του, τη γυναίκα του, τους φίλους του και τους συμπολίτες του γενικότερα, επειδή ακριβώς από τη φύση του είναι ζώο πολιτικό. Από το ίδιο πνεύμα διαπνέεται και η άποψή του ο ότι «η αρετή του μέρους (δηλ. των γυναικῶν και των παιδιῶν) θα πρέπει να είναι προσαρμοσμένη στην αρετή του συνόλου (δηλ. της πόλεως), στην οποία ανήκουν και της οποίας η σύνθεση είναι το χαρακτηριστικό υπόδειγμα της αρετῆς»⁴⁰.

Ο Αριστοτέλης στο χωρίο 1253 a 19—23 αποδεικνύει ότι η πόλη είναι προτέρα του πολίτη στην κατά τη φύσιν σημασία⁴¹. Ο Αριστοτέλης στο χωρίο

35. Δ.Ν. Κούτρας, *Ἐξουσία και παιδεία κατά τον Αριστοτέλη, Αναδρομές στην Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία*, Αθήνα 1998, 119.

36. *Πολ.* Α 2,1253 a 18-20.

37. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 172· G.E.R. Lloyd, *Aristotle: The Growth and Structure of his Thought*, Cambridge 1968, 250.

38. *Πολ.* Α 1,1253 a 2-3. Βλ. B.H. Veatch., *Aristotle. A Contemporary Appreciation*, Bloomington & London 1974², 119.

39. *Ἠθ. Νικ.* Α 5,1097 b 8 -11.

40. J. Aubonnet, *Aristote: Politique*, livres I and II, texte établi et traduit, Paris 1968, 38, σημ. 2.

41. Βλ. I. Düring, I., *Ὁ Ἀριστοτέλης*, Β' 262 κ.ε.

αυτό, για να αναφέρει τη σχέση μεταξύ της πόλεως και των μελών της, κάνει έναν παραλληλισμό μεταξύ του οργανισμού και των μερών του. Σύμφωνα με την αναλογία αυτή, κανένα μέρος του σώματος, κανένα πόδι και κανένα χέρι, δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς το όλο σώμα⁴². Για να γίνει κατανοητή η σχέση του πολίτη με την πολιτεία, είναι βασικό να γίνει αντιληπτός ο σκοπός της πόλης. Στο χωρίο 1252a 1-23, όπως παρατηρεί ο S. Byung Seok⁴³, ο Αριστοτέλης διακρίνει την πόλιν ή πολιτικὴν κοινωνίαν από άλλου είδους κοινωνίες, προσδίδοντάς της μία εξέχουσα θέση. Έτσι, «αυτή είναι η ευρύτερη και ανώτερη μορφή ανθρώπινης κοινωνίας, η οποία σκοπεύει στο ανώτατο αγαθό περιλαμβάνοντας όλες τις άλλες κοινωνίες»⁴⁴. Ο σκοπός της είναι το κοινό συμφέρον, σε αντίθεση με άλλες κοινωνίες που αποβλέπουν σε άλλου είδους συμφέροντα και κυρίως εμπεριέχει έναν «ηθικό χαρακτήρα διά της εννοίας του εὖ ζῆν»⁴⁵.

Ο Barker⁴⁶, σχολιάζοντας την θέση του Αριστοτέλη ότι κάθε πολίτης ανήκει στο κράτος και όχι στον εαυτό του, διατείνεται ότι αυτή απηχεί την αντίστοιχη θέση του Πλάτωνα στους *Νόμους*⁴⁷, όπου αναφέρονται τα εξής: «Εγώ, ο νομοθέτης σας, δεν θεωρώ ούτε εσάς ούτε τις περιουσίες δικές σας, γιατί τις θεωρώ ότι ανήκουν στην οικογένειά σας, την προηγούμενη και την επόμενη και ακόμη θεωρώ ότι η όλη οικογένειά σας και η περιουσία σας ανήκουν στην πολιτεία».

42. Βλ. Vasiliki Solomou-Papanikolaou, *Polis and Aristotle. The World of the Greek Polis and its Impact Upon Some Fundamental Aspects of Aristotle's Practical Philosophy* (Δωδώνη, Suppl.No 40) University of Ioannina 1989, 48 κ.ε.

43. B. S., Son, Η Αριστοτελική αντίληψη για τη φυσική προτεραιότητα της πόλεως, στο Δ.Ν. Κούτρας (έπιμ.), *Η Πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οί επιδράσεις της*, Αθήνα 1999, 355. Πβ. Κ.Σ. Κατσιμάνης, *Πλάτων και Αριστοτέλης. Φιλοσοφική Ερμηνεία επιλεγμένων Κειμένων*, Αθήνα 2001, 248 κ.ε.

44. *Αυτόθι*.

45. B. S., Son, Η Αριστοτελική αντίληψη για τη φυσική προτεραιότητα της πόλεως, 355 κ.ε..

46. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 333, σημ. 1.

47. *Νομ. ΙΑ*, 923 a.

- Σύμφωνα με τον Κούτρα⁴⁸, τόσο ο Πλάτων⁴⁹ όσο και ο Αριστοτέλης θεωρούν ότι η παιδεία είναι αποκλειστική υπόθεση του κράτους. Η θέση τους αυτή οφείλεται στην αντίληψή τους για την κοινωνική φύση του ανθρώπου, ο οποίος μόνο μέσα στην πόλη μπορεί να αναπτυχθεί και να ολοκληρωθεί ηθικά.

Ο Αριστοτέλης ολοκληρώνει την ενότητα που αφορά την ανάγκη για εξάρτηση της εκπαίδευσης από την πολιτεία, επαινώντας⁵⁰ το εκπαιδευτικό σύστημα των Λακεδαιμονίων⁵¹, οι οποίοι, κατ' αυτόν, και φροντίδα επιδεικνύουν για την αγωγή των νέων, αλλά και επιβάλλουν την ίδια εκπαίδευση σε όλους⁵². Στις περισσότερες πόλεις έχουν εντελώς παραμεληθεί τα προβλήματα αυτού του είδους, και ο καθένας ζει, όπως θεωρεί ο ίδιος καλύτερα... Η καλύτερη λύση είναι, λοιπόν, να υπάρχει κοινή και ορθή επιμέλεια.

Όπως ορθά επισημαίνει ο Kraut⁵³, ο Αριστοτέλης με αυτή του την άποψη «δεν εννοεί ότι η Σπάρτη παρέχει το είδος της εκπαίδευσης που ο ίδιος υπερασπίζεται», αφού δεν υιοθετεί⁵⁴ την έμφαση των Λακεδαιμονίων στη φυσική άσκηση, υποστηρίζοντας ότι τόσο η αγωγή τους όσο και οι περισσότεροι από τους νόμους τους αποβλέπουν σε πολεμικούς σκοπούς και χαρακτηρίζονται από μονομέρεια, αν και αναγνωρίζει πως οι Σπαρτιάτες φρόντιζαν για την παιδεία των νέων, όπως το ενδιαφέρον τους αυτό εκδηλωνόταν με τον δημόσιο χαρακτήρα της παιδείας και με την πρόνοια που επιδείκνυε το κράτος.

48. Δ.Ν. Κούτρας, 'Εξουσία και παιδεία κατά τον Αριστοτέλη', 123 κ.ε.

49. Νόμ. Α , 643 ε: *εἶναι παιδείαν ὁ νῦν λόγος ἂν εἴη, τὴν δὲ πρὸς ἀρετὴν ἐκ παίδων παιδείαν, ποιοῦσαν ἐπιθυμητὴν τε καὶ ἐραστὴν τοῦ πολίτην γενέσθαι τέλεον, ἄρχειν τε καὶ ἄρχεσθαι ἐπιστάμενον μετὰ δίκης.*

50. Πβ. Ήθ. Νικ. Κ 10,1180 a 24-30.

51. Για την αγωγή στην Αθήνα και στη Σπάρτη από τον 7^ο έως και το τέλος του 4^{ου} αι. π.Χ. βλ. και Σ. Ευαγγελόπουλος, *Ελληνική Εκπαίδευση, Τόμος Α: Αρχαιότητα—Ελληνιστική και Ελληνορωμαϊκή Εποχή- Βυζάντιο-Τουρκοκρατία-19^{ος} αιώνας*, Αθήνα 1998, 21-34.

52. Πολ. Θ 2,1337 a 31- 32.

53. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 173.

54. Πολ. Η 2,1324 b 7 -9, και Θ 4,1338 b 24-38.

- Ο Κ. Freeman⁵⁵, συγκρίνοντας τα εκπαιδευτικά συστήματα της Σπάρτης και της Αθήνας, σημειώνει ότι «τα ιδανικά που ανέπτυξε η Σπαρτιατική αγωγή ήταν «η γενναιότητα, η αντοχή στις κακουχίες και στον πόνο, η διαμόρφωση καλών στρατιωτών και η εξασφάλιση πάντοτε τέλει φυσικής κατάστασης». Η αισθητική τους καλλιέργεια, συνεχίζει ο Freeman⁵⁶, περιοριζόταν στη μουσική και το χορό του στρατιωτικού είδους, τα οποία, συν τοις άλλοις, συνέτειναν και στην ανάπτυξη της ανδρείας. Προτιμούσαν τις πράξεις παρά τους λόγους και, όσον αφορά τώρα την διανοητική τους καλλιέργεια, την αντιμετώπιζαν με περιφρόνηση. Από την άλλη μεριά η επίτευξη των ιδανικών της Αθηναϊκής εκπαίδευσης ήταν πιο δύσκολη, αφού και οι σκοποί της ήταν πιο διευρυμένοι και πολύπλευροι. Η σωματική ανάπτυξη έπρεπε να συμπληρώνεται από την πνευματική ολοκλήρωση και την αισθητική καλλιέργεια.

Ο Αριστοτέλης μάλιστα προχωρεί ακόμη ένα βήμα πιο πέρα, θεωρώντας ότι είναι αναγκαίο να υπάρχει και νομοθετική ρύθμιση για την κοινή παιδεία: *Ὅτι μὲν οὖν νομοθετητέον περὶ παιδείας καὶ ταύτην κοινὴν ποιητέον, φανερόν*⁵⁷, άποψη ευνόητη, ότι δηλαδή η παιδεία η παρεχόμενη από την πολιτεία πρέπει να καλύπτεται από νομοθετική ρύθμιση, σύμφωνα βέβαια με τα τότε ισχύοντα. Ο Μαργου⁵⁸ αναφέρει πως ο Αριστοτέλης θεωρεί καθήκον του νομοθέτη να φροντίζει για την παιδεία και έτσι αυτός εμφανίζεται «ὡς πρόδρομος τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς», αφού στην εποχή του οι μόνες πόλεις που είχαν δημόσια εκπαίδευση ήταν οι πόλεις με ολιγαρχικά καθεστώτα, δηλαδή η Κρήτη και η Σπάρτη: στην ελληνιστική, αντίθετα, εποχή, που ακολουθεί, η δημόσια εκπαίδευση θεωρούνταν ως στοιχείο δεδομένο. Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, θεωρεί καθήκον του νομοθέτη την φροντίδα για την παιδεία.

55. K. J. Freeman, *Schools of Hellas: An Essay on the Practice and Theory of Ancient Greek Education from 600 to 300 B.C.*, ed. by M.J. Rendall, with a Preface by A.W. Verrall, Post Washington N.Y./London 1907, 275 κ.ε.

56. *Αυτόθι*.

57. Πολ. Θ 2,1337 a 33 –34.

58. Η.Ι. Μαργου, *Ίστορία τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*, 161.

- Ο Δελλής⁵⁹ υποστηρίζει πως η απαίτηση αυτή του Αριστοτέλη για μια παιδεία που πρέπει να αποτελεί πρόνοια του νομοθέτη οφείλεται στην επιρροή που άσκησε πάνω του η κατάσταση που δημιουργήθηκε από τον Πελοποννησιακό πόλεμο και μετά με έντονα τα σημάδια της ηθικής παρακμής και της εν γένει αποδιοργάνωσης της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Γι' αυτό και, κατά τον Δελλή⁶⁰ «ή μεταρρύθμιση, πιστεύει ότι θα βοηθήσει στην αναδιοργάνωση της πόλεως και την ανάκαμψη της ηθικής αποδιοργάνωσης. Ώς εκ τούτου ο λόγος του Ἀριστοτέλους περί παιδείας είναι λόγος και γιά πολιτική μεταρρύθμιση μέ τήν προσδοκία διόρθωσης μιᾶς ὀδυνηρῆς κατάστασης».

Αν προσπαθούσαμε να κάνουμε μια πρώτη νύξη για το τύπο του πολίτη που θέλει ὁ Αριστοτέλης να δημιουργήσει με την εκπαίδευση, μπορούμε, νομίζω, να αναφέρουμε την άποψη του Saunders⁶¹, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο Αριστοτέλης «πρέπει να είχε στο νου του τον ελληνικό τύπο πολίτη που είχε *σχολήν* και αντιστοιχούσε σε έναν διανοουμενίστικο, καλλιτεχνικό και πολιτισμένο τρόπο ζωής, με τον οποίο έπρεπε να εκπαιδευτεί ο πολίτης». Το θέμα, λοιπόν, αυτό συνδέεται με τις προϋποθέσεις που θα έπρεπε να εκπληρώνουν οι πολίτες της ιδανικής πολιτείας με πρωταρχική επιδίωξη την αρετή. Για να επιτευχθεί όμως αυτό, θα πρέπει να συμμετέχουν «όσοι πολίτες είναι πολιτικά ενεργοί, έχουν απαλλαγεί από ταπεινές εργασίες (*ἀσχολίας*)» και αξιοποιούν τον χρόνο τους, έχουν δηλ. *σχολήν*. Έτσι μπορούν «να αφοσιωθούν στην εκπλήρωση των πολιτικών και στρατιωτικών τους καθηκόντων καθώς και στην καλλιέργεια της επιστήμης και της αρετής»⁶². Ο Κούτρας⁶³ χαρακτηρίζει τη κατάσταση αυτή της *σχολῆς* ως «τὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἐλευθερίας τοῦ

59. Ι.Γ. Δελλής, 'Η νομοθέτηση της "κοινής παιδείας" κατ' Αριστοτέλη ως έκφραση ισότητας με αναφορά στη σύγχρονη πραγματικότητα, στο Κούτρας, Δ.Ν., (έπιμ.), *Ἡ κατ' Ἀριστοτέλη Πολιτικὴ Ἰσότης καὶ Δικαιοσύνη καὶ τὰ προβλήματα τῆς Σύγχρονης Κοινωνίας*, Ἀθήνα 2000, 104.

60. Ι.Γ. Δελλής, 'Η νομοθέτηση της "κοινής παιδείας" κατ' Αριστοτέλη', 105.

61. T.J. Saunders, *Aristotle the Politics*, 451.

62. Ι. Düring, 'Ὁ Αριστοτέλης, Β' 266. Πολ.Η 1329 a 1-2: *δεῖ γὰρ σχολῆς καὶ πρὸς τὴν γένεσιν τῆς ἀρετῆς καὶ πρὸς τὰς πράξεις τὰς πολιτικάς.*

63. Δ. Ν. Κούτρας, *Ἐξουσία και παιδεία κατά τον Αριστοτέλη*, 124.

άνθρώπου», ως τον «ἐλεύθερο χρόνο ποῦ διατίθεται ἀπ' αὐτὸν γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ φρονήματος καὶ τὴν ἐπιτέλεση ἔργων ἀρετῆς καὶ ἠθικοῦ μεγαλείου». Ὅλη βέβαια αὐτὴ ἡ κατάσταση εἶναι ἀποτέλεσμα μίας πολιτικῆς που οδηγεῖ τον πολίτη πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

2. Περιεχόμενο της εκπαίδευσης

Αφού, λοιπόν, ο Αριστοτέλης κατέστησε σαφὴ τὴν ἀναγκαιότητα να προβλέπει ο νομοθέτης τα σχετικά με τὴν παιδεία, ἀπέμεινε ἀναπάντητο τὸ τρίτο ἀπὸ τα ἐρωτήματα που ἔθεσε, δηλαδή τὸ ἐρώτημα ποια πρέπει να εἶναι αὐτὴ ἡ ἀγωγή⁶⁴ καὶ πῶς πρέπει να ἐκπαιδεύονται οἱ νέοι⁶⁵, ἀφού μάλιστα, ὅπως εἶναι γνωστὸ σήμερα καὶ ὅπως ο ἴδιος ο Αριστοτέλης σαφῶς γνώριζε, υπήρχε κατὰ τὴν ἐποχὴ του διαφωνία ως πρὸς τα ἀντικείμενα τῶν σπουδῶν, μὴ διαφωνία που οφειλόταν βασικά στις προτεραιότητες που αὐτὴ ἔπρεπε να ἔχει. Ἡ διαφωνία αὐτὴ ἀποτυπώνεται κατὰ σαφέστατο τρόπο στο ἀκόλουθο χωρίο τῶν *Πολιτικῶν*: *Ὁὐ γὰρ ταῦτὰ πάντες ὑπολαμβάνουσι δεῖν μανθάνειν τοὺς νέους οὔτε πρὸς ἀρετὴν οὔτε πρὸς τὸν βίον τὸν ἄριστον, οὐδὲ φανερόν ποτερον πρὸς τὴν διάνοιαν πρέπει μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἠθος ἕκ τε τῆς ἐμποδῶν παιδείας ταραχώδης ἢ σκέψις καὶ δῆλον οὐδὲν ποτερον ἀσκεῖν δεῖ τὰ χρήσιμα πρὸς τὸν βίον ἢ τὰ τείνοντα πρὸς ἀρετὴν ἢ τὰ περιττὰ (πάντα γὰρ εἴληφε ταῦτα κριτὰς τινας)· περὶ τῶν πρὸς ἀρετὴν οὐθέν ἐστιν ὁμολογούμενον (καὶ γὰρ τὴν ἀρετὴν οὐ τὴν αὐτὴν εὐθὺς πάντες τιμῶσιν, ὥστ' εὐλόγως διαφέρονται καὶ πρὸς τὴν ἀσκησιν αὐτῆς)*⁶⁶.

Τέσσερα εἶναι τα θέματα γύρω ἀπὸ τα ὁποῖα υπήρχε κατὰ τον Αριστοτέλη διαφωνία καὶ γιὰ τα ὁποῖα ο ἴδιος θεωροῦσε τον εαυτὸ του ὑποχρεωμένο να πάρει θέση. Τὸ πρῶτο ἀφορὰ τον σκοπὸ, πρὸς τον ὁποῖο ὀφείλε να τείνει ἡ

64. Πολ. Θ 1,1337 a 7 : ποῖαν τινὰ δεῖ ταύτην <εἶναι>.

65. Πολ. Θ 2,1337 a 34-35: τίς δ' ἔσται ἡ παιδεία καὶ πῶς χρὴ παιδεύεσθαι, δεῖ μὴ λανθάνειν. νῦν γὰρ ἀμφισβητεῖται περὶ τῶν ἔργων.

66. Πολ. Θ 2,1337 a 36—1337 b 3.

παιδεία, αν δηλ. θα ήταν η αρετή ή ο άριστος βίος⁶⁷. Ορθά ίσως ο Barker⁶⁸ θεωρεί ότι «η διάκριση που υπαινίσσεται σε αυτό το σημείο είναι ως ένα βαθμό σκοτεινή. Ίσως η “απλή αρετή” έχει τη σημασία των αρετών που ανήκουν στην πρακτική διαίρεση του λογικού μέρους της ψυχής⁶⁹, ενώ η έννοια που έχει “ο άριστος βίος” πηγαίνει πιο μακριά και περιλαμβάνει επίσης (και πιο συγκεκριμένα) τις αρετές της θεωρητικής και υψηλότερης διαίρεσης αυτού του μέρους της ψυχής».

Ο Newman⁷⁰ θεωρεί ότι η άποψη αυτή του Αριστοτέλη πρέπει να εκληφθεί ως παραπλήσια με την άποψη που αφορά την προσφορά της μουσικής. Πράγματι, στο χωρίο 1339 a 22-25 ο Αριστοτέλης διατυπώνει τη γνώμη ότι η μουσική μπορεί να συνεισφέρει στην ανάπτυξη της αρετής, αλλά και της *διαγωγής*, δηλ. του τρόπου ζωής που ταιριάζει στον άριστο βίο. Έτσι και εδώ μπορεί να εννοείται ότι η εκπαίδευση είναι δυνατόν να βοηθήσει τόσο στην επιδίωξη της αρετής όσο και στην κατάκτηση του αρίστου βίου. «Αυτό που ο Αριστοτέλης τονίζει», γράφει ο Newman, «είναι ότι δεν υπάρχει συμφωνία όσον

67. Πβ. C. Winn – M. Jaks, *Aristotle. His Thought and its Relevance Today*, London 1967, 58.

68. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 333, σημ. 3.

69. Για το χωρισμό της ψυχής βλ. Πολ. Η 14,1333 α 16-37. Εκεί ανέφερε πως η ψυχή διαιρείται σε δύο μέρη στο *λόγον καθ' αὐτό* και στο *δυνάμενον λόγω ὑπακούειν*. Στο λογικό μέρος της ψυχής ανήκει ο τελικός σκοπός και κατά συνέπεια το μέρος αυτό είναι ανώτερο του άλλου μέρους της ψυχής που υφίσταται για να υπακούει στο πρώτο. Το λογικό μέρος της ψυχής χωρίζεται με τη σειρά του σε δύο επιμέρους μέρη : *ὁ μὲν γὰρ πρακτικός ἐστι λόγος ὁ δὲ θεωρητικός* στην πρακτική πλευρά του λογικού μέρους της ψυχής ανήκουν από τις ενέργειες *τὰ ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα*, ενώ στη θεωρητική *τὰ καλά*. Τα *ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα* πράγματα υπάρχουν για χάρη των *καλῶν*. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στον χωρισμό της ψυχής και στα Ἠθ. Εὐδ. Β 15, 1219 b 28 - 31 καθώς και στα Ἠθ. Νικ. Α 13,1102 a 26- Α 13,1102 b 34 και Ζ 2,1139 a 6-17. Βλ. P. Defouncy, *Contemplation in Aristotle's Ethics*, στο J. Barnes, M. Schofield and R. Sorabji (eds.), *Articles on Aristotle. Vol. 1: Ethics and Politics*, London 1977, 105.

70. W.L., Newman, *The Politics of Aristotle*, III 503, σημ. 37.

αφορά την εκπαίδευση που απαιτείται για την επίτευξη αυτών των δύο στόχων»⁷¹.

Το δεύτερο κατά σειράν θέμα που απασχολεί τον Αριστοτέλη είναι εάν η εκπαίδευση γίνεται με σκοπό την ανάπτυξη του πνεύματος (της διάνοιας), ή τη διάπλαση του ήθους της ψυχής⁷². Ο Barker⁷³ θεωρεί «ότι αυτή η πρόταση μπορεί να ερμηνευθεί κατά δύο τρόπους: κατά τον πρώτο τρόπο, μπορεί να σημαίνει ότι δεν υπάρχει συμφωνία για τα αντικείμενα τα οποία πρέπει να διδάσκονται, οποιοδήποτε μέρος του ανθρώπινου πνεύματος και αν θεωρηθεί ως το πιο σημαντικό· κατά τον δεύτερο τρόπο, μπορεί να σημαίνει ότι δεν υπάρχει σαφής απάντηση στο ερώτημα ποιο είναι το πιο σημαντικό μέρος του ανθρώπινου πνεύματος». Ο Τερέζης⁷⁴ θεωρεί ότι η διχογνωμία αυτή των απόψεων υπήρχε, επειδή υφίστατο διαφορά απόψεων «για το ποιος τύπος κοινωνίας πρέπει να επιδιωχθεί».

Η ανάγκη καλλιέργειας τόσο του πνεύματος όσο και του ήθους φαίνεται από την αναφορά εκ μέρους του Αριστοτέλη αυτής της διάκρισης και σε άλλα χωρία. Έτσι στο βιβλίο *Η των Πολιτικῶν* διατυπώνει την άποψη, σύμφωνα με την οποία ο ευδαίμων βίος είναι κτήμα καταρχήν εκείνων οι οποίοι είναι *τὸ ἦθος μὲν καὶ τὴν διάνοιαν κεκοσμημένοι εἰς ὑπερβολὴν*⁷⁵. Ο Kraut⁷⁶ θεωρεί πως ο Αριστοτέλης θέλει να εκφράσει την άποψη ότι οι πολίτες θα πρέπει να εκπαιδευτούν σε δύο είδη αρετής, από τα οποία το ένα είναι το ήθος και το άλλο η διάνοια. Πρόκειται επομένως για τα δύο είδη αρετών κατά τον Αριστοτέλη, τουτέστιν των ηθικών και των διανοητικών αρετών, αυτών που παρουσιάζονται τόσο στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια*⁷⁷ όσο και στα *Ἠθικὰ Εὐδήμεια*⁷⁸. Έτσι στα *Ἠθικὰ*

71. *Αυτόθι*.

72. Πολ. Θ 2,1337 a 38 -39: *οὐδὲ φανερόν ποτερον πρὸς τὴν διάνοιαν πρέπει μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος*.

73. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 333, σημ. 4.

74. Χ. Τερέζης, *Θέματα Αριστοτελικῆς Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1998, 193, σημ. 73.

75. Πολ. Η 1,1323 b 3.

76. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 175.

77. Ἠθ.. Νικ.Α 13,1103 a 4-8.

Νικομάχεια υποστηρίζεται ότι άλλες αρετές ονομάζουμε διανοητικές και άλλες ηθικές⁷⁹. Τη σοφία, τη σύνεση, και τη φρόνηση τις αποκαλούμε διανοητικές, τη γενναιοδωρία και τη σωφροσύνη ηθικές. Στα *Ἠθικά Εὐδήμεια* πάλι γίνεται παρόμοιος διαχωρισμός των αρετών⁸⁰.

Ο Kraut⁸¹ ισχυρίζεται ότι ο Αριστοτέλης θεωρούσε διαφορετική τη διαδικασία για την ανάπτυξη στους νέους της διάνοιας από τη διαδικασία που χρειάζεται για το ήθος. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι στο υπόλοιπο έργο των *Πολιτικῶν* δεν ασχολείται με αυτό το ζήτημα, τον τρόπο δηλαδή καλλιέργειας της διάνοιας. Ίσως να είναι από τα ζητήματα εκείνα τα οποία είχε σκοπό να αναπτύξει στη μη ολοκληρωμένη πραγματεία του για την ιδανική πολιτεία.

Στα *Πολιτικά* 1338 a 30- 32 αναφέρει πως «υπάρχει κάποιου είδους παιδεία στην οποία πρέπει να εκπαιδεύονται οι νέοι, όχι γιατί αποβλέπει στην πρακτική σκοπιμότητα ή στην αναγκαιότητα, αλλά διότι αρμόζει στους ελεύθερους άνδρες και στην ευγένεια της ψυχής». Κατά τον Τερέζη⁸² «ο Αριστοτέλης αποκλείει τον εργαλειακό χαρακτήρα της γνώσης και εισηγείται το μεταμορφωτικό της διάνοιας και του ήθους, διατηρώντας τη διάκριση ανάμεσα στο ποιοτικό στοιχείο και στην ποσοτική αποτελεσματικότητα». Μία από τις δραστηριότητες που συμβάλλουν σε αυτό ο Αριστοτέλης θεωρεί τη μουσική⁸³, αλλά ίσως να υπήρχαν και κάποιες άλλες⁸⁴.

78. *Ἠθ. Εὐδ.* B 17,1220 a 5-6.

79. Δ.Ν. Κούτρας, *Ἡ Πρακτική φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους*. Τόμος Α': *Ἠθική*, Ἀθήναι 2002(1986¹), 22κ.ε., 132 κ.ε.

80. Για τη διάκριση των αρετῶν κατά τον Αριστοτέλη βλ. W.D Ross, *Ἀριστοτέλης*, 287-96, όπου αναφορά στις ηθικές («*ἀνδρεία, σωφροσύνη, μεγαλοψυχία*» και 305-13, όπου αναφορά στις διανοητικές αρετές (ἦτοι «*ἐπιστήμη, τέχνη, φρόνησις, νοῦς, σοφία*»).

81. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 175.

82. Χ. ΑΘ. Τερέζης, *Θέματα Αριστοτελικῆς Φιλοσοφίας*, 194, σημ. 75.

83. *Πολ.* Θ 3,1338 a 36 -37: *ἡ γὰρ μουσική τοῦτο ποιεῖ δῆλον*.

84. Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε πιο κάτω (βλ.σελ. 80).

Το τρίτο θέμα⁸⁵ αφορά τα αντικείμενα των σπουδών που πρέπει να ακολουθηθούν, αν δηλαδή πρέπει να επιλεγούν αυτά τα οποία είναι χρήσιμα για τη ζωή ή αυτά τα οποία συνεισφέρουν στην αρετή ή τα *περιττά*. Εξάλλου και τα τρία, όπως επισημαίνει στο ίδιο χωρίο, έχουν τους υποστηρικτές τους.

Ο Αριστοτέλης⁸⁶ φρονεί ότι από τα χρήσιμα για τη ζωή πρέπει να μαθαίνει κανείς τα αναγκαία. Εξάλλου στο χωρίο 1337 b 25 αναφέρει ότι τέσσερα είναι τα αντικείμενα εκείνα στα οποία συνήθως εκπαιδεύουν τους νέους: τα *γράμματα*, η *γυμναστική*, η *μουσική* και η *γραφική*⁸⁷. Από αυτά τα μαθήματα τα *γράμματα* και η *γραφική* ανήκουν στα *χρήσιμα* για τη ζωή του ανθρώπου πράγματα· η *γυμναστική* συντείνει στην ανδρεία (συνεισφέρει δηλ. στην αρετή), ενώ η *μουσική*, όπως θα δούμε και σε επόμενα κεφάλαια, συνεισφέρει στην ευχαρίστηση⁸⁸, είναι συντελεστική της αρετής⁸⁹, αλλά και περιλαμβάνει *τὰ θαυμάσια καὶ περιττὰ τῶν ἔργων*⁹⁰. Επομένως, όσον αφορά τα αντικείμενα που συντελούν στην κατάκτηση της αρετής, είναι (η αρετή) ένας από τους στόχους της αγωγής τόσο με τη *γυμναστική*⁹¹ όσο και με τη *μουσική* εκπαίδευση⁹².

Όσον αφορά το περιεχόμενο του όρου *περιττά*, υπάρχει μια ασάφεια ως προς το τι εννοούσε ο Αριστοτέλης. Ο όρος απαντά για πρώτη φορά με τη σημασία: «*ὑπερβαίνων τὸν συνήθη ἀριθμὸν ἢ τὸ σύνηθες μέγεθος*» στον Ησίοδο⁹³, ενώ άλλες σημασίες του είναι: «*ἐπὶ προσώπων: ἔκτακτος, ἔξοχος, θαυμάσιος, μέγας, σπουδαῖος, μάλιστα ἐπὶ μεγάλης παιδείας, ἐπὶ κακῆς σημασίας*

85. Πολ. Θ 2,1337 a 41- b 1: *πότερον ἀσκεῖν δεῖ τὰ χρήσιμα πρὸς τὸν βίον ἢ τὰ τείνοντα πρὸς ἀρετὴν ἢ τὰ περιττά*· (πάντα γὰρ εἴληφε ταῦτα κριτὰς τινας).

86. Πολ. Θ 2,1337 b 4-5.

87. Βλ. και σελ. 80.

88. Πολ. Θ 3,1337 b 28- 29.

89. Πολ. Θ 5,1339 a 22.

90. Πολ. Θ 6,1341 a 11.

91. Πολ. Θ 4,1338 b 30-32.

92. Πολ. Θ 5,1339 a 21-25.

93. Θεογ .399.

«περιττός, άνωφελής, άχρηστος... ύπερβολικός...»⁹⁴. Οι Saunders⁹⁵ και Lord⁹⁶ μεταφράζουν τον όρο «εξαιρετικές και ασυνήθιστες ικανότητες», ενώ ο Barker⁹⁷: «εκείνα τα αντικείμενα που περικλείουν τη γνώση». Ο Kraut⁹⁸ θεωρεί τα περιττά «ως εκείνα που είναι έξω από τα συνηθισμένα». Ο Αριστοτέλης ο ίδιος, στα *Ἠθικά Νικομάχεια*⁹⁹ γράφει πως ο Αναξαγόρας και ο Θαλής γνώριζαν πράγματα τα οποία ήταν *περιττά* (έξω από τα συνηθισμένα), αλλά άχρηστα. Κατά τον Kraut¹⁰⁰ αυτά τα *περιττά* ήταν η Αστρονομία, η Γεωμετρία, και «άλλα επιστημονικά αντικείμενα έξω από τα συνηθισμένα». Παραπλήσια ήταν παλαιότερα και η άποψη του Newman¹⁰¹, ότι δηλαδή ο Αριστοτέλης εννοούσε αυτά τα δύο αντικείμενα (την αστρονομία και τη γεωμετρία), καθώς και τη ρητορική. Παρόλο που *τά περιττά* και *τά χρήσιμα* διαχωρίζονται από *τά τείνοντα πρὸς ἀρετήν*, συνεχίζει ο Newman, θα μπορούσαν όμως να συμβάλουν στην ανάπτυξη της αρετής. Αυτό εξάλλου υποστηρίζει και ο Πλάτων, όταν θεωρεί απαραίτητο το πρόγραμμα της εκπαίδευσης των φυλάκων να περιλαμβάνει την Αριθμητική, την Γεωμετρία, την Αστρονομία, την Αρμονική¹⁰² και αργότερα την Διαλεκτική¹⁰³.

94. Βλ. λ. *περισσός, περιττός* στο H.G. Liddel– R. Scott, *A Greek –English Lexicon (LSJ)*. A New Edition Revised and Augmented throughout by H.S. Jones με τη βοήθεια του R. McKenzie και με τη συνεργασία πολλών ερευνητών, Oxford 1940⁹ (1843¹) (με πολλές ανατυπώσεις). (Ελλ. Μτφρ. Ξενοφ.Π. Μόσχου: Liddel, H.G. – Scott, R., *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Τόμοι I-IV. Διὰ πολλῶν δὲ βυζαντινῶν ἰδίως λέξεων καὶ φράσεων πλουτισθὲν καὶ ἐκδοθὲν ἐπιστασίᾳ Μιχαήλ Κωνσταντινίδου» 1906-1916¹: ἀνατύπωση: Ἀθῆναι, Ἐκδ. Οἶκος «Ἴ. Σιδέρης», 1966), 560.

95. T. J. Saunders, *Aristotle: The Politics*, 454.

96. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 51.

97. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 334.

98. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 176.

99. *Ἠθ. Νικ.* Z 7,1141 b 3-8.

100. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 176.

101. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 505, σημ. 39.

102. *Πολ. Ζ*, 530 c -531 c. (Βλ. σχόλια στον J. Adam, *The Republic of Plato*, II, 113-136).

103. *Πολ. Ζ*, 531d -532 b. (Βλ. σχόλια στον J. Adam, *The Republic of Plato*, II, 136 κ.ε.).

Ο Δελλής¹⁰⁴ υποστηρίζει πως ο προβληματισμός αυτός του Αριστοτέλη, αν δηλαδή η παιδεία πρέπει να αποβλέπει στα χρήσιμα για το βίο ή στα συντελούντα στην αρετή ή στα περιττά, με μια σύγχρονη διατύπωση θα μπορούσε να δηλώνει το ερώτημα εάν η παιδεία πρέπει να αποβλέπει «κυρίως στον έπαγγελματισμό, τήν εξειδίκευση ή τήν ήθικό-πνευματική διάπλαση και μόρφωση τοῦ ἀνθρώπου». Όπως στην εποχή του Αριστοτέλη υπήρχε προβληματισμός και διαφωνία, έτσι και στην εποχή μας υποστηρίζονται και οι τρεις απόψεις.

Εάν τώρα κάποιος ασχοληθεί με την εκπαίδευση, η οποία στοχεύει στην αρετή¹⁰⁵, θα διαπιστώσει, κατά τον Αριστοτέλη ότι υπάρχει πλήρης διαφωνία και αυτό είναι το τέταρτο θέμα που απασχολεί τον Αριστοτέλη. Αυτό είναι ευνόητο, κατ' αυτόν, αφού δεν προσδιορίζουν όλοι με τον ίδιο τρόπο την αρετή και επόμενο είναι να μη συμφωνούν όσον αφορά το τρόπο που θα τους οδηγήσει σε αυτή. Τόσο ο Newman¹⁰⁶ όσο και ο Kraut¹⁰⁷ φρονούν πως μ' αυτά ο Αριστοτέλης αναφέρεται κυρίως στην έμφαση που έδιναν οι Σπαρτιάτες στην καλλιέργεια της ανδρείας, μία από τις ηθικές αρετές, μια έμφαση που κατέληγε να είναι μονομερής. Ο Αριστοτέλης, εξάλλου, διατυπώνει αρνητικές κρίσεις σε πολλά σημεία των έργων του για το στοιχείο αυτό της παιδείας των Σπαρτιατών¹⁰⁸. Θα μπορούσε εδώ ίσως να υποστηριχτεί η εκδοχή ο Αριστοτέλης να αναφέρεται στη δυνατότητα να συμβάλει στην απόκτηση αρετής η μουσική παιδεία γενικά και, ειδικότερα, η εκμάθηση του παιξίματος ενός μουσικού οργάνου¹⁰⁹.

104. Ι.Γ. Δελλής, Η νομοθέτηση της "κοινής παιδείας" κατ' Αριστοτέλη, 114.

105. Πολ. Θ 2,1337 b 1-3.

106. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 504, σημ. 39.

107. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 176.

108. Βλ. Πολ. Η 2,1324 b 7- 9, Η 14,1333 b 12- 14' πβ. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 176. Βλέπε και σελ. 45.

109. Πολ. Θ 5,1339 b 12. Με τις απόψεις του Αριστοτέλη, τις σχετικές μ' αυτά θ' ασχοληθούμε πιο κάτω (βλ. σελ. 126).

3. Βάναυσα και έλευθέρια έργα

Για το χαρακτήρα και το περιεχόμενο της παιδείας που προτείνει ο Αριστοτέλης είναι χρήσιμο να λάβουμε υπόψη την αντίληψή του για τα βάναυσα και τα έλευθέρια έργα¹¹⁰. Όπως εν μέρει έχει ήδη αναφερθεί¹¹¹, ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι από τα χρήσιμα πράγματα πρέπει να διδάσκονται μόνο τα αναγκαία. Είναι όμως φανερό ότι, επειδή τα έργα διακρίνονται σε αυτά που ανήκουν και σε αυτά που δεν ανήκουν σε ελεύθερους ανθρώπους, δεν πρέπει να διδάσκονται όλα, αλλά εκείνα από τα χρήσιμα τα οποία δεν υπάρχει φόβος να καταστήσουν τον μετέχοντα σε αυτά βάναυσον¹¹², τουτέστιν ανίκανο για τις πράξεις της αρετής και άρα ανελεύθερο.

Προβάλλει, ωστόσο, το ερώτημα ποια είναι τα χρήσιμα αντικείμενα, τα οποία είναι αναγκαία και τα οποία πρέπει να τα γνωρίζει κανείς. Οι Newman¹¹³ και Barker¹¹⁴ θεωρούν ότι τα αναγκαία από τα χρήσιμα μαθήματα που εννοεί ο Αριστοτέλης «είναι η ανάγνωση, η γραφή, η γυμναστική και κάποια στοιχεία αριθμητικής και γεωμετρίας». Ο Kraut¹¹⁵ σε αυτά προσθέτει και την ιχνογραφία (*γραφικήν*), αλλά παραλείπει τα στοιχεία αριθμητικής και γεωμετρίας. Αναφέρεται δηλαδή εξ ολοκλήρου στα τέσσερα μαθήματα που περιλαμβάνονται στο χωρίο 1337 b 22- 5¹¹⁶, και στα οποία έχουμε ήδη αναφερθεί. Ο Τερέζης¹¹⁷ παρατηρεί ότι είναι σημαντικό που ο Αριστοτέλης δε θεωρεί όλα τα χρήσιμα αντικείμενα αναγκαία, αφού «ως αναγκαίο ορίζεται αυτό που πραγματώνει τις προϋποθέσεις για τα επόμενα στάδια της εκπαίδευσης».

110. Πολ. Θ 2,1337 b 5- 21.

111. Βλ. και πιο πάνω σελ.52.

112. Πολ. Θ 2,1337 b 5 - 8.

113. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 506, σημ. 4.

114. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 334 σημ.1.

115. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 176 κ.ε.

116. Βλέπε και πιο κάτω, σελ. 63.

117. X. A. Τερέζης, *Θέματα Αριστοτελικής Φιλοσοφίας*, 193, σημ. 74. Βλ. και C. Winn—M. Jacks, *Aristotle*, 63.

Σχετικό με τα 'χρήσιμα και αναγκαία' είναι το χωρίο 1333 a 32- 36, όπου αναφέρεται πως στο πρακτικό κομμάτι του λογικού μέρους της ψυχής ανήκουν από τις ενέργειες *τὰ ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα*, ενώ στο θεωρητικό κομμάτι τα *καλά*. Τὰ *ἀναγκαῖα και χρήσιμα* πράγματα υπάρχουν για χάρη των *καλῶν*. Από την άλλη μεριά όμως οι άνθρωποι πρέπει να πράττουν βέβαια τα *ἀναγκαῖα* και τα *χρήσιμα*, αλλά να αποβλέπουν στα *καλά* ¹¹⁸. Το χωρίο αυτό των *Πολιτικῶν* συνδέεται τόσο με την άποψη του Αριστοτέλη ότι από τα χρήσιμα πράγματα πρέπει να μαθαίνουμε τα αναγκαία, που εξετάζουμε εδώ, όσο και με τη γενικότερη θεωρία του για τα πράγματα που είναι καλό να περιλαμβάνει κανείς στο χρόνο της *σχολῆς* του, που συνδέεται άμεσα με την πνευματική του καλλιέργεια . Έτσι από τα χρήσιμα πρέπει να επιλέγει τα αναγκαία και από τα αναγκαία αυτά τα οποία δεν είναι ανελεύθερα¹¹⁹.

Ο Kraut¹²⁰ θεωρεί πως γίνεται σαφέστερο αυτό που ο Αριστοτέλης είχε στο νου του για τη μορφή του εκπαιδευτικού συστήματος, αν λάβουμε υπόψη και το παρακάτω χωρίο¹²¹ : Συνεπώς πρέπει κανείς κατά το χρόνο της *σχολῆς* (*ἐν τῇ διαγωγῇ*) να μαθαίνει ορισμένα πράγματα και να παιδεύεται σύμφωνα με αυτά και η εκπαίδευση αυτή και τα μαθήματα αυτά να γίνονται για χάρη του εαυτού του, ενώ για την εργασία να μαθαίνει κανείς αυτά τα οποία είναι αναγκαία (*ὡς ἀναγκαίας*) και χάριν των άλλων.

Όσον αφορά τα χρήσιμα πράγματα γενικά, ο Kraut¹²² αναφέρει τα εξής: «Όταν ο Αριστοτέλης κάνει λόγο εδώ για χρήσιμα πράγματα, φυσικά δε θα μπορούσε να εννοεί τα 'χρήσιμα για τους πολίτες να τα γνωρίζουν', επειδή σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να λέει πως ο πολίτης πρέπει να μαθαίνει όλα τα χρήσιμα πράγματα. Ανάμεσα στα "χρήσιμα" πράγματα ανήκουν και αυτές οι τέχνες που απαιτούν επιδεξιότητα και είναι χρήσιμες για τους πολίτες να τις

118. Βλέπε πιο πάνω 52-55.

119. J. L. Stocks, 'ΣΧΟΛΗ', *Classical Quarterly*, 30 (1936),178 κ.ε.

120. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 177.

121. *Πολ.* Θ 3,1338 a 9 -13.

122. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 176.

έχουν στη πόλη, αλλά που οι ίδιοι δε θέλουν ή δεν τους επιτρέπεται να εξασκήσουν».

Αξίζει, ωστόσο, να λάβουμε υπόψη όσα ο Αριστοτέλης αναφέρει, σε σχέση με τον καταμερισμό των έργων της πόλης, στο χωρίο 1328b 39 -1329 a 2, όπου θέτει δύο βασικές προϋποθέσεις για τους ανθρώπους που πρέπει να αναλάβουν τα υψηλότερα καθήκοντα μέσα στην πόλη. Σύμφωνα με την πρώτη προϋπόθεση οι πολίτες δεν πρέπει να ζουν ούτε βάνουσο βίο ούτε αγοραίο, αφού ο βίος αυτού του είδους είναι ασυμβίβαστος με την αρετή. Η δεύτερη προϋπόθεση είναι να μην είναι γεωργοί, αφού και η απόκτηση της αρετής, αλλά και η ενασχόληση με τις πολιτικές πράξεις απαιτούν διαθέσιμο χρόνο¹²³.

Η σημασία του όρου *βάνουσος* διευκρινίζεται, επίσης, από ένα άλλο χωρίο του Αριστοτέλη: «Ο όρος *βάνουσος* θα πρέπει να ταιριάζει σε κάθε τέχνη ή μάθηση, η οποία καθιστά το σώμα ή την ψυχή ή το μυαλό ενός ελεύθερου ανθρώπου ακατάλληλο για την επιδίωξη και την άσκηση της αρετής. Μπορούμε επομένως να χρησιμοποιήσουμε τη λέξη *βάνουσος* για κάθε είδους τέχνη ή δεξιότητα, η οποία περιάγει σε χειρότερη κατάσταση το σώμα, καθώς και κάθε άλλη απασχόληση, η οποία επιδιώκεται με σκοπό το χρηματικό όφελος και κρατά το μυαλό του ανθρώπου τόσο πολύ και τόσο ταπεινά απασχολημένο»¹²⁴. Έτσι *βάνουσος*¹²⁵ δεν πρέπει να θεωρείται μόνο αυτός ο οποίος βρίσκεται στην κατάσταση του δούλου, αλλά και κάθε ένας ο οποίος απασχολεί το μυαλό του με πράγματα που δεν του επιτρέπουν να έχει πνευματική διαύγεια, καθώς και εκείνος που ασχολείται μόνο με ό,τι αποβλέπει στο κέρδος.

Ωστόσο, *βάνουσος* μπορεί να καταστεί κάποιος και κατά δύο άλλους τρόπους¹²⁶. Ο πρώτος τρόπος σχετίζεται με το βαθμό που θα αφοσιώνεται κανείς στη σπουδή των *ἐλευθερίων ἐπιστημῶν*, αφού η άκρα προσήλωση στη σπουδή αυτή οδηγεί στις αρνητικές συνέπειες για τις οποίες έγινε αναφορά προηγουμένως. Ο δεύτερος τρόπος που μπορεί να καταστήσει έναν άνθρωπο

123. Βλ. I. Düring, *Ὁ Ἀριστοτέλης*, Β 290.

124. Πολ. Θ 2, 1337 b 8- 15.

125. Βλ. σχετικά C.Winn –M. Jacks, *Aristotle*, 58 κ.ε.· R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 176.

126. Πολ. Θ 2, 1337 b 15-21.

βάναυσο αφορά τὸ τίνας χάριν πράττει τις ἢ μανθάνει. Δεν είναι ἀνελεύθερον ἔργο, όταν πράττει κανείς κάτι αὐτοῦ χάριν ἢ φίλων ἢ δι' ἀρετὴν· εἰάν ὅμως πράττει αὐτό για χάρη των ἄλλων, αὐτή η προσπάθειά του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί βάναυσο και δουλικό ἔργο. Για το θέμα αὐτό ο Lippman¹²⁷ παρατηρεῖ «πως στην εκπαίδευση των νέων παιδιῶν, η γνώση που καθιστά βάναυσο τον ἀνθρώπο πρέπει να αποκλείεται. Μόνο οι ελεύθερες τέχνες πρέπει να μεταδίδονται. Αλλά αὐτές, ἐπίσης, μπορούν να ἔχουν ἀνελεύθερες ἐπιδράσεις, αν μαθαίνονται εἴτε με σκοπὸ την τελειότητα εἴτε για χάρη ἄλλων ἀνθρώπων».

Η φράση του Ἀριστοτέλη: ὁ δὲ αὐτὸ τοῦτο πράττων δι' ἄλλους πολλάκις θητικὸν καὶ δουλικὸν δόξειεν ἂν πράττειν¹²⁸, ὅπως τονίζουν οι Barker¹²⁹ και Saunders¹³⁰, εἶναι ἐπίσης διαφωτιστικὴ «για τον τύπο του 'ἀριστοκράτη-ερασιτέχνη' ("gentleman-amateur") που ο Ἀριστοτέλης πρέπει να εἶχε στο νου του. Αὐτὸς ἔχει ἐυρὺ πεδίο ἐνδιαφερόντων, πεδίο που περιλαμβάνει και τις ελεύθερες τέχνες (ὅπως εἶναι η μουσικὴ, η ζωγραφικὴ και η φιλολογία), ἓνα ἐπίπεδο ὅμως που δεν ἀγγίζει ἐκεῖνο του δεξιότητη»¹³¹.

Ο Γιαννικόπουλος¹³², ἀναφερόμενος στο χαρακτήρα της Ἀθηναϊκῆς παιδείας γενικά, ἐπισημαίνει πως αὐτὸ το οποίο ἤθελε να ἐπιτύχει ἦταν « η διαμόρφωση μίας ἀυτόνομης και ελεύθερης προσωπικότητης, ἀπαλλαγμένης ἀπὸ κάθε υλικὴ φροντίδα και χρησιμοθηρικό προσανατολισμό», ἐνῶ, ἀναφερόμενος εἰδικά στον Ἀριστοτέλη, παρατηρεῖ ὅτι αὐτὸς «προσθέτει την προπαρασκευὴ του ἀνθρώπου για τις ὥρες της ἀργίας». Κατὰ τον Μαργου¹³³, «Παιδεία (ἢ παιδείσις), «καταλήγει νὰ σημαίνει τὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν, νοουμένην οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἐνεργητικὴν ἔννοιαν τῆς ἐκπαιδεύσεως ὡς

127. E.A. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, 125.

128. Ἀριστ. Πολ. Θ 2,1337 b 20-21.

129. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 334, σημ 2.

130. T. J. Saunders, *Aristotle: The Politics*, 453.

131. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 334, σημ 2.

132. Α.Β. Γιαννικόπουλος, *Η εκπαίδευση στην Κλασικὴ και Προκλασικὴ Αρχαιότητα*, Ἀθήνα 1989, 60.

133. Η. Ι. Μαργου, *Ἱστορία τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*, 154.

προπαρασκευήν, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς τελειώσεως, τὴν ὁποίαν ἔχει σήμερον παρ' ἡμῖν, ἤτοι τὴν κατάστασιν ἑνὸς πνεύματος πλήρως ἐξελιγμένου, ἔχοντος ἀναπτύξει ὅλας τὰς ἐμφύτους προδιαθέσεις του, ἑνὸς ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἔχει ἤδη γίνει πραγματικὸς ἄνθρωπος».

Ο Lord¹³⁴, ωστόσο, φρονεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης λέγοντας 'ἐλευθέρεις ἐπιστήμες' «εννοοῦσε ἐκείνες τὶς τέχνες που θα μπορούσαν νὰ ἐπιδιωχθοῦν με σκοπὸ τοὺς ἐπαγγελματικὸς ἀγῶνες (πρὸς τοὺς ἀγῶνας τοὺς τεχνικοὺς)»¹³⁵, με ἄλλα λόγια τὴν ἐξειδίκευση σε κάποιον τομέα, ἐνῶ ὁ Kraut¹³⁶ υποστηρίζει πῶς ὁ Ἀριστοτέλης υπερασπίζεται με αὐτὴ τὴ θέση «τὸ ἐπιχείρημά του ὅτι ὀρισμένες σπουδές θα πρέπει νὰ φτάνουν ἕως ἑνα συγκεκριμένο σημεῖο (ἐκμάθησης) καὶ ὅτι θα ἀποβοῦν ἐπιβλαβεῖς, ἐὰν υπερβοῦν τὸν βαθμὸ αὐτὸ (ἐκμάθησής τους)». Ἐξάλλου μὴ περίπτωση, που υποστηρίζει τὴν ἀποψή του αὐτή¹³⁷, ἔχουμε ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται στο βαθμὸ που θα πρέπει νὰ ἀγγίζει ἡ μουσικὴ ἐκπαίδευση, ὥστε νὰ μὴν καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπο βάνουσο¹³⁸.

Υποστηρίζει ἐπίσης ὁ Ἀριστοτέλης σε ἄλλο σημεῖο¹³⁹, ὅταν ἀναφέρεται στα κατάλληλα μουσικὰ ὄργανα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων, ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοκιμάζουμε κάθε σύστημα διδασκαλίας που ἀγγίζει τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐπαγγελματία. Με αὐτὸ ἐννοεῖται κάθε σύστημα ἐκπαίδευσης που ἔχει στόχο τὴν προετοιμασία τῶν μαθητῶν γιὰ τοὺς ἀγῶνες. Σε ἑνα τέτοιου εἴδους σύστημα ὁ ἐκτελεστής ἀντὶ νὰ χρησιμοποιεῖ τὴ μουσικὴ ὡς ἑνα μέσο γιὰ τὴ δική του βελτίωση, τὴ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὴν ευχαρίστηση που παρέχεται στο κοινὸ που τὸν ἀκούει. Μία τέτοιου εἴδους ευχαρίστηση εἶναι βάνουση. Αὐτὸς εἶναι ἐξάλλου καὶ ὁ

134. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 53.

135. Πολ. Θ 6,1341 a 9 -10.

136. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 177.

137. Πβ. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 177.

138. Ἡ θέση αὐτή, που ἀναφέρεται στο χωρίο 1341 a 5- 16 τῶν *Πολιτικῶν*, θα ἀναπτυχθεῖ στο 2.4, στα θέματα που ἀφοροῦν τὸν βαθμὸ τῆς μουσικῆς πρακτικῆς ἐκπαίδευσης τῶν νέων. Βλ. σελ. 132-134.

139. Πολ. Θ 6,341 b 8 -18. Βλ. σελ. 141 κ.ε.

λόγος που θεωρούμε μία τέτοιου είδους εμφάνιση ακατάλληλη για τον ελεύθερο άνθρωπο και κατάλληλη για τους χειρώνακτες.

Η εκμάθηση, λοιπόν, ενός μουσικού οργάνου πρέπει να προχωρεί έως εκείνο το σημείο, που να μη καθίσταται *βάνουσος* ο ασχολούμενος με τη μουσική, πράγμα το οποίο, κατά τον Αριστοτέλη, θα συμβεί, εάν η όλη προσπάθεια δεν στοχεύει στην επίδοση -και μόνο- σε μουσικούς αγώνες, αλλά στην ευχαρίστηση του ιδίου ασχολουμένου με τη μουσική και στην τέρψη των φίλων του. Μία τέτοια σχέση με τη μουσική εκπαίδευση μπορεί να θεωρηθεί έργο που αρμόζει σ' έναν δούλο ή σ' έναν χειρώνακτα.

Κατά τον ίδιο τρόπο, αρνητικές ή θετικές συνέπειες από την ίδια ενασχόληση μπορεί να υπάρχουν και όσον αφορά τη γυμναστική, από την οποία, σύμφωνα με τη γενική αριστοτελική αρχή του μέσου ή του μέτρου, επιδιώκεται μια μέση κατάσταση, μεταξύ της υπερβολικής άσκησης (που έχει ως αποτέλεσμα «ασκημένα σώματα των αθλητών», άχρηστα, ωστόσο, «προς την ευεξία που ταιριάζει σε ελεύθερους πολίτες» και «προς την υγεία και τεκνοποιία»), και της κατάστασης εκείνης που χαρακτηρίζεται από «φιλάσθενη και εξόχως κουραστική έξη»¹⁴⁰. Γιατί, κατά τον Αριστοτέλη, ενώ η άσκηση είναι ωφέλιμη, οι *πόννοι*, δηλαδή οι επίπονες ασκήσεις, δεν πρέπει να είναι *βίαιοι* και να αποβλέπουν σ' ένα μόνο, όπως είναι *ή τῶν ἀθλητῶν ἕξις*, αλλά σε πράξεις που ταιριάζουν σε ελευθέρους¹⁴¹. Η επιδίωξη ενός και μοναδικού σκοπού ή πρωτίστως ενός, εις βάρος άλλων, απομακρύνει τις αναμενόμενες θετικές και μόνο συνέπειες, όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει με τους Λακεδαιμονίους, οι οποίοι, επιδιώκοντας κατεξοχήν την ανδρεία, καθίστανται θηριώδεις¹⁴².

Ο Lord¹⁴³ υποστηρίζει ότι ο Αριστοτέλης με την άποψή του για διάκριση των αναγκαίων από τα χρήσιμα, βοηθάει να κατανοήσουμε τι εννοούσε, όταν ανέφερε πως υπάρχει διαφωνία ως προς το εάν η εκπαίδευση πρέπει να αποβλέπει στα χρήσιμα για το βίο ή σε αυτά που τείνουν προς την αρετή ή στα

140. Πολ. Η 16,1335 b 5- 8.

141. Πολ. Θ 3,1338 b 8 - Θ 4, 11.

142. Πολ. Θ 4,1338 b 11 -16.

143. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 53.

*περιττά*¹⁴⁴. Κατά τη γνώμη του, «το επιχείρημα που υποστηρίζεται εδώ έχει περιορίσει αυτές τις δυνατότητες με κάποιο τρόπο. Η εκπαίδευση θα πρέπει να απαγορεύει, πρωτίστως αυτά τα χρήσιμα αντικείμενα, τα οποία είναι και ανελεύθερα και μη αναγκαία. Δεύτερον, θα αποκλείει την επίδοση σε βαθμό που να φτάνει εκείνο του επαγγελματία – στα *περιττά* πράγματα- τα οποία την ίδια στιγμή μπορεί να είναι και ανελεύθερα»¹⁴⁵.

Με το ίδιο πνεύμα ο Stocks¹⁴⁶ θεωρεί ότι το θέμα του *βαναύσου* και *ἐλευθέρου* συνδέεται με τις έννοιες της *σχολῆς* και της *ἀσχολίας*, ένα θέμα που έχει απασχολήσει πολύ την αρχαιότητα και όσους ερευνούν τις απόψεις για την εκπαίδευση, και κρίνει κατά τον δικό του τρόπο τη θέση αυτή του Αριστοτέλη. Πίστευε, λοιπόν, πως, για να είναι εφικτή η κατάσταση της *σχολῆς*, «προϋποτίθεται ο θεσμός της δουλείας. Ο Αριστοτέλης στο βιβλίο Θ των *Πολιτικῶν*¹⁴⁷ αναφέρει ότι οι Έλληνες έγιναν *σχολαστικώτεροι* εξαιτίας της ανάπτυξης του πλούτου έπειτα από τους Περσικούς πολέμους. Στο βιβλίο Β των *Πολιτικῶν*¹⁴⁸, συνεχίζει ο Stocks, αναφέρεται ότι υπήρχε ομοφωνία ως προς το ότι για μια καλώς κυβερνώμενη πολιτεία θεωρούνταν απαραίτητη ἡ τῶν ἀναγκαίων σχολή, πράγμα το οποίο δεν είναι εύκολο να παράσχει κανείς: ανταρσίες των *πενεστῶν* (στη Θεσσαλία), των *εἰλώτων* (στη Λακεδαίμονα), και των δούλων γενικά, που συχνά λάβαιναν χώρα, καθιστούσαν εμφανή αυτή την δυσκολία. Στο ίδιο βιβλίο υποστηρίζεται ότι είναι πρωτίστης αναγκαιότητας η διασφάλιση για τους *βελτίστους* του τρόπου ζωής που παρέχει η *σχολή* (ὅπως οἱ βέλτιστοι δύνωνται σχολάζειν καὶ μηδὲν ἀσχημονεῖν), είτε εντός είτε εκτός της εξουσίας: ἀδύνατον τὸν ἀποροῦντα καλῶς ἄρχειν καὶ σχολάζειν. Είναι παραδεκτό ότι ο πλούτος πρέπει να υπάρχει *χάριν σχολῆς*¹⁴⁹. Ο νομοθέτης πρέπει να

144. Πολ. Θ 2,1337 a 41- 42. Βλ. πιο πάνω, σελ. 52.

145. Πολ. Θ 6,1341 a 5 -13.

146. J.L., Stocks, ΣΧΟΛΗ, 178 κ.ε..

147. Πολ. Θ 6,1341 a 28 -31.

148. Πολ. Β 9,1269 a 34-39.

149. Πολ. Β 11,1273 a 23- 26.

προστατεύει τους *ἐπιεικεῖς* από τη φτώχεια ή τουλάχιστον να διασφαλίζει σχολή για τους κυβερνήτες του»¹⁵⁰.

Για να κατανοηθεί καλύτερα η ουσία της παιδείας που προβάλλεται από τον Αριστοτέλη, πρέπει καταρχήν να τονιστεί και πάλι η άμεση σχέση της πολιτικής και της ηθικής. Η πόλη με την παιδεία, για την οποία έχει φροντίσει ο νομοθέτης, αποβλέπει στην ηθική και πνευματική ολοκλήρωση, η οποία προκύπτει μέσα από την ηθική τελείωση και την πνευματική καλλιέργεια (*ἐν τῇ διαγωγῇ σχολῆν*). Ο πολίτης, απαλλαγμένος από τις βιοτικές ανάγκες, θα πρέπει να επιδοθεί στην καλλιέργεια του πνεύματός του και στην επιτέλεση των έργων της αρετής¹⁵¹. Μια από τις ενασχολήσεις που συντελούν σε αυτό είναι και η μουσική, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα.

150. J.L., Stocks, 'ΣΧΟΛΗ', 179 κ.ε.

151. Δ.Ν., Κούτρας, Έξουσία και παιδεία κατά τον Αριστοτέλη, 120, 124.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΣΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΑΡΙΣΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

1. Η παιδευτική αξία της μουσικής και η ελεύθερη μουσική παιδεία

Ο Αριστοτέλης, όπως προαναφέρθηκε¹, εντάσσει τη μουσική μέσα σε ένα πρόγραμμα αποτελούμενο από τα εξής μαθήματα: *γράμματα καὶ γυμναστικήν, καὶ μουσικήν καὶ τέταρτον ἔνιοι γραφικήν*².

Με τον όρο *γράμματα* εννοούνται η ανάγνωση, η γραφή καθώς και στοιχεία γραμματικής και μαθηματικών. Αυτά τα μαθήματα διδάσκονταν από τους γραμματιστές, οι οποίοι, συν τοις άλλοις, δίδασκαν τους μαθητές «να διαβάζουν και να μαθαίνουν με αποστήθιση τους μεγάλους ποιητές, τον Ησίοδο και τον Όμηρο»³. Η διδασκαλία των μαθημάτων αυτών γινόταν «σε κάθε μαθητή χωριστά, στα καλούμενα *διδασκαλεία*, αρχίζοντας από το έβδομο έτος και περατούμενη μετά το δέκατο και θεωρούνταν στοιχειώδης εκπαίδευση»⁴.

Η γυμναστική εκπαίδευση, από την άλλη μεριά, όπως αναφέρει ο K. Freeman⁵, «εστιαζόταν γύρω από δύο ειδών κτήρια, τα οποία συχνά συγχέονταν

1. Βλ. και πιο πάνω, σελ. 55.

2. Πολ. Θ 3,1337 b 24-25.

3. K. J. Freeman, *Schools of Hellas*, 50.

4. Π. Λεκατσάς, *Αριστοτέλους Πολιτικά*. Είσαγωγή, μετάφραση, σχόλια, τόμ. Α'-Β', Αθήναι 1954 (1939¹), 726, σημ. 3.

⁵ K.J. Freeman, *Schools of Hellas*, 50, 124.

μεταξύ τους, το “γυμνάσιο” και την “παλαίστρα”⁶. Το πρώτο από αυτά θα μπορούσε να ειπωθεί ότι αντιστοιχεί στην όλη σειρά των γηπέδων και των κτηρίων που χρησιμοποιούνταν για τους αγώνες... “Η παλαίστρα” συχνά έμοιαζε με κάτι μεγαλύτερο από ένα γήπεδο ενός σχολείου σε χωριό : χρειαζόταν μόνο ένα αμμώδες πάτωμα και αρκετή ησυχία με σκοπό να προστατέψουν την άσκηση από την αυθαίρετη είσοδο άλλων. Τέτοιου είδους κτήρια θα μπορούσαν να υπάρχουν με ιδιωτική δαπάνη στα μικρότερα χωριά και ήταν συχνά προσαρτημένα σε ιδιωτικά σπίτια. Οι παλαίστρες ήταν οι χώροι που δίδασκαν οι παιδοτρίβες». Αντίθετα «ένα ‘γυμναστήριο’, χρειάζονταν τη δαπάνη ενός μεγάλου ποσού για να ανυψωθεί: ακόμη και μια μεγάλη πρωτεύουσα, όπως ήταν η Αθήνα, είχε μόνο τρία τον τέταρτο αιώνα. ...Ωστόσο τα γυμναστήρια ήταν δημόσια κτήρια ανοιχτά για όλους: ήταν πάντοτε γεμάτα από πολίτες όλων των ηλικιών, οι οποίοι ασκούσαν ή παρακολουθούσαν άλλους να ασκούνται»⁷.

Η γραφική, που περιλάμβανε το σχέδιο και τη ζωγραφική, όπως αναφέρει τόσο ο Freeman⁸ όσο και ο Μαρρού⁹, ήταν ένα μάθημα που εισήχθη στο κανονικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα κατά το δεύτερο μισό του τέταρτου αιώνα. Ο Αριστοτέλης το θεωρεί ως μάθημα που ορισμένοι το περιλαμβάνουν στο πρόγραμμά τους¹⁰. «Το καινούριο αυτό μάθημα ήταν σχέδιο πάνω σε λείες σανίδες, όχι βέβαια για επίδοξους ζωγράφους (που και αυτοί, άλλωστε, δεν αποκλείονταν), αλλά μόνο για την καλλιέργεια του καλού γούστου»¹¹. Έτσι, ενώ η μουσική υπήρχε και αποτελούσε μέρος της παιδείας από νωρίς (ήδη από την

6. Ο Π. Λεκατσάς (*Αριστοτέλους Πολιτικά*, 726 σημ. 4) γράφει ότι «αἱ ‘παλαῖστραι’, οὔσαι περίφρακτοι καὶ εὐρεῖς πῶς χώροι, ἀπετέλεσαν θεμελιώδη παράγοντα εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ καθόλου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καθ’ ὅσον ἐν αὐταῖς καλλιεργήθη ἡ ἰδέα τῆς ὑπερόχου εὐγενείας τῆς σωματικῆ ἄλκῆς καὶ τοῦ σωματικοῦ κάλλους».

7. K.J. Freeman, *Schools of Hellas*, 124.

8. K.J. Freeman, *Schools of Hellas*, 50.

9. Μαρρού Η. Ι., *Ἱστορία τῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*, 202.

10. Βλέπε πιο πάνω, σελ. 55

11. Θ. Καρζής, *Ἡ παιδεία στην αρχαιότητα. Προφορικοί πολιτισμοί –Σπάρτη –Οι παιδαγωγοί της Ευρώπης – Αθήνα – Τα φώτα της ελληνικής παιδείας – Ρώμη, Αθήνα 1997, 235.*

εποχή του Ομήρου¹²), «οι τέχνες του σχεδίου» εμφανίζονται αργότερα, πράγμα που δείχνει και τη σημασία που έδιναν στη μουσική εκπαίδευση¹³.

Από τα τέσσερα προαναφερθέντα μαθήματα, λοιπόν, τα *γράμματα* (τη γραφή και ανάγνωση) καθώς και την *γραφικήν* (το σχέδιο), ο Αριστοτέλης τα θεωρούσε ως χρήσιμα για τη ζωή· τη γυμναστική τη θεωρούσε ως ενασχόληση που συντείνει στην ανδρεία¹⁴. Ο Αριστοτέλης έχει αναφερθεί¹⁵ στα μαθήματα, τα οποία είναι χρήσιμα για τη ζωή, καθώς και σ' εκείνα τα οποία συντείνουν στην αρετή. Κάνει ακόμη αναφορά στα *περιττά* (έξω από τα συνηθισμένα) μαθήματα, τα οποία όμως στο χωρίο 1337 b 24-27 δεν μνημονεύονται, καθώς δεν περιλαμβάνονται στο συνηθισμένο πρόγραμμα αγωγής¹⁶.

Στην *Ποιητικήν*¹⁷ αναφέρει ο Αριστοτέλης ότι η μουσική είναι έμφυτη στον άνθρωπο, καθώς από τη φύση υπάρχει μέσα του η μίμηση, η αρμονία και ο ρυθμός¹⁸. Ο κιθαριστής ήταν αυτός που δίδασκε στους νέους να τραγουδούν με τη λύρα τα έργα των μεγάλων ποιητών. Μερικές φορές τους δίδασκε και ανάγνωση. Αργότερα εμφανίζεται ο γραμματιστής, ο οποίος καθιερώνεται δίπλα στο κιθαριστή¹⁹. «Οί δάσκαλοι τῆς μουσικῆς γενικά ἦσαν ἄσημοι καί δίδασκαν μουσική σ' ὅλη τους τή ζωή, ἄλλοτε, ὅμως ἦσαν διάσημοι δεξιότητες πού ζητοῦσαν μάλιστα ὑπέρογκα δίδακτρα για ἀμοιβή τους. Ἐνδεικτικό τῆς σημασίας πού ἀπέδιδαν οἱ Ἕλληνες στή μάθηση τῆς μουσικῆς εἶναι οἱ ἀμοιβές τῶν διδασκάλων της...Στήν πόλη Τέω τῆς Μ. Ἀσίας οἱ 'γραμματοδιδάσκαλοι' εἶχαν

12. Βλ. και πιο κάτω σελ. 78 κ.ε.

13. Th. Reinach, *Η Ελληνική Μουσική*, 164 κ.ε.

14. Πολ. Θ 3,1337 b 25-28. Βλ. και πιο πάνω σελ. 60.

15. Πολ. Θ 2,1337 a 40 -42. Βλέπε σελ. 52-55 κ.ε.

16. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 178.

17. *Ποιητ.* 1448 b 20.

18. Πβ. Εισαγωγή, σελ.31.

19. M .L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 51. Βλ. και 'Education in music', στο S.Sadie (ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 3.

ετήσιο μισθό 600 δραχμές, οί "παιδοτρίβαι 500 δραχμές, ἐνώ οί 'κιθαρισταιὶ" 700 δραχμές»²⁰.

Ο σκοπός του μαθήματος της μουσικής και της χρήσης της δεν είναι και τόσο σαφής. Την εποχή του Αριστοτέλη μάλιστα οι περισσότεροι απολάμβαναν τη μουσική ως μια απλή ευχαρίστηση. Η μουσική την εποχή εκείνη είχε αλλοιωθεί ως προς το χαρακτήρα σε σχέση κυρίως με αυτό που ήταν παλαιότερα, καθώς στα αρχαιότερα χρόνια ήταν συντελεστική της ανάπτυξης της ανδρείας και άλλων αρετών και χρησιμοποιούνταν και στη λατρεία των θεών. Την εποχή του Αριστοτέλη «ή μουσική εἶχεν ἐκπέσει εἰς τὴν τάξιν προσθέτου ἡδονῆς, φθαρεῖσα οὐ μόνον κατὰ τὸν σκοπὸν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν χαρακτῆρα, διὰ τῆς ἀποβολῆς τῶν εὐγενῶν στοιχείων καὶ τρόπων καὶ τῆς προσλήψεως ποικιλίας καὶ ἄλλων στοιχείων ἀσιατικῶν, καὶ διερεθιστικῶν τῆς ψυχῆς καὶ τῶν παθῶν»²¹.

Ο T. Reinach²² αναφέρει πως από το 440 έως το 300 περίπου επικρατεί ένα είδος μουσικής που από τους πιο συντηρητικούς θα χαρακτηριζόταν ως «θεατρικό, λαϊκό ή πλουμιστό». Με τον καιρό τη θέση της χορωδίας με τα εθνικά και θρησκευτικά στοιχεία κατέλαβε η δεξιοτεχνία των τραγουδιστών και των οργανοπαικτών. Έτσι ο ρυθμός απελευθερώθηκε και δεν καθοριζόταν πλέον αποκλειστικά από το κείμενο· ο ποιητής άρχισε πια να είναι διαφορετικό άτομο από τον συνθέτη· η «μελοποιία διανθίστηκε· επιπλέον το ήθος επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό, αφού οι διάφορες συνθέσεις σκοπό τώρα είχαν να γοητέψουν και να εντυπωσιάσουν· αλλαγές επίσης επήλθαν και στα μουσικά όργανα. Έχει αρχίσει τον 4^ο αιώνα μια «σταδιακή παρακμή της "ερασιτεχνικής μουσικής", που συμπίπτει με την ανάπτυξη όλο και πιο πολύπλοκων μουσικών μορφών»²³. Αυτός εξάλλου είναι και ο λόγος που η προκατάληψη που υπήρχε κατά τον 5^ο και

20. Κατερίνα Παπαιοκονόμου-Κηπουργού, *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1997, 166.

21. Π. Λεκατσός, *Αριστοτέλους Πολιτικά*, 727, σημ.7.

22. T. Reinach, *Η Ελληνική Μουσική*, 182 κ.ε.

23. T. Reinach, *Η Ελληνική Μουσική*, 165 κ.ε. Βλ. και J.P. Sabben-Clare-M.S. Warman, *The Culture of Athens* (London Association of Classical Teachers. Lactor 12), London 1991² (1978¹), 115.

4^ο αιώνα π.Χ. για τους επαγγελματίες μουσικούς, αφού τους θεωρούσαν βαναύσους²⁴, άρχισε σιγά-σιγά, λόγω της ανάπτυξης, να εξαλείφεται και οι δεξιότητες μουσικοί να λαμβάνουν περισσότερες τιμές²⁵. Το θέμα αυτό, άλλωστε, σχολιάζει αρνητικά και ο Αριστοτέλης²⁶.

Για το ίδιο θέμα, τη θέση δηλαδή της μουσικής στην εποχή του Αριστοτέλη, ο Μαρrou²⁷ αναφέρει πως η μουσική, όπως και η γυμναστική, που στην αρχαϊκή εποχή είχαν εξέχουσα θέση στην παιδεία, στην αυγή της ελληνιστικής εποχής βρίσκεται σε υποχώρηση. Η κατάσταση αυτή ήταν κυρίως αποτέλεσμα της τεχνικής εξέλιξης και της εξειδίκευσης που είχε επέλθει, κυρίως στα μουσικά όργανα, στην γραφή και στον τρόπο μουσικής έκφρασης, τρόπος ο οποίος είχε γίνει πιο πολύπλοκος σε σχέση με τον λιτό τρόπο της αρχαϊκής περιόδου. Έτσι, λοιπόν, εμφανίζεται η τάξη των ειδικών, των ονομαζόμενων «τεχνιτών», οι οποίοι διαχωρίζονται πια από τους ερασιτέχνες που προέρχονταν από τους καλλιεργημένους κύκλους, οι οποίοι και αρχίζουν να αποτελούν το ακροατήριο των εξειδικευμένων μουσικών, χωρίς να συμμετέχουν οι ίδιοι στη μουσική πρακτική.

Ωστόσο και ο Πλάτων, ο οποίος είχε ανατραφεί σύμφωνα με τον κλασικό τρόπο παιδείας, επέκρινε τους νεωτερισμούς που είχαν επέλθει στη μουσική στην εποχή του²⁸. Στους *Νόμους*²⁹ περιγράφει την αναδιαμόρφωση που είχε επέλθει στην μουσική στην Αθήνα κυρίως με τον Τιμόθεο, λέγοντας ότι, ενώ παλαιότερα οι μουσικές συνθέσεις υπάκουαν σε συγκεκριμένους νόμους, τους οποίους κανείς δεν παρέβαινε, τώρα επικρατεί μια μουσική αναρχία, η οποία οφειλόταν στην παρουσία ποιητών, οι οποίοι είχαν βέβαια ταλέντο, αλλά αγνοούσαν τους νόμους της μουσικής. Από την άλλη μεριά μια μουσική κρίνεται

24. Βλέπε πιο πάνω, κυρίως σελ. 58 κ.ε.

25. T. Reinach, *Η Ελληνική Μουσική*, 167.

26. Πολ. Θ 6,1341 b 8-18. Βλ. σελ. 141. Πβ. 132-134.

27. Η.Ι. Μαρrou, *Ίστορία της έκπαιδευσεως κατά την αρχαιότητα*, 208-2.

28. M.I Henderson, *Ancient Greek Music*, 336.

29. *Νόμ.Δ*, 700 a- 701 a. Πβ. Εισαγωγή, σελ. 14, σημ. 15 και σελ. 28.

ως καλή ή κακή ανάλογα με την ευχαρίστηση που προσφέρει στους ακροατές της³⁰.

Η τάση αυτή με τους νεωτερισμούς στη μουσική φαίνεται και στο έργο *Χείρων*³¹ του κωμικού ποιητή Φερεκράτη, ο οποίος έζησε τον 5^ο με 4^ο αι. π.Χ.³². Εκεί παρουσιάζεται η κυρία Μουσική, η οποία κατηγορεί τον Μελανιπίδη, τον Κινεσία, τον Φρύνη, και τον Τιμόθεο «ότι έχουν εισαγάγει καινοτομίες στη σύνθεση των διθυράμβων και των κιθαρωδικών νόμων»³³.

Η έκταση που είχε πάρει το θέμα αυτό, που αφορούσε τελικά την καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων, κατά τον Μαρrou³⁴, φαίνεται και από την εκτενή αναφορά που κάνει ο Αριστοτέλης στο θέμα αυτό στο όγδοο βιβλίο των *Πολιτικῶν*³⁵: *Τὴν δὲ μουσικὴν ἤδη διαπορήσειεν ἄν τις . νῦν μὲν γὰρ ὡς ἡδονῆς χάριν οἱ πλεῖστοι μετέχουσιν αὐτῆς . οἱ δ' ἐξ ἀρχῆς ἔταξαν ἐν παιδείᾳ διὰ τὸ τὴν φύσιν αὐτὴν ζητεῖν, ὅπερ πολλάκις εἴρηται, μὴ μόνον ἀσχολεῖν ὀρθῶς ἀλλὰ καὶ σχολάζειν δύνασθαι καλῶς. αὕτη γὰρ ἀρχὴ πάντων μία . καὶ πάλιν εἵπωμεν περὶ αὐτῆς.*

Ο Αριστοτέλης, όπως θα δούμε και στην επόμενη ενότητα του παρόντος Κεφαλαίου, προβάλλει την ανάγκη ύπαρξης μιας εκπαίδευσης με μουσική δίνοντάς της μια εξέχουσα θέση, γιατί τη θεωρεί ως πνευματική ενασχόληση. Όσον αφορά το θέμα της πρακτικής μουσικής εκπαίδευσης, είναι υπέρμαχός της, αφού τη θεωρεί απαραίτητη για τη διαμόρφωση της σωστής μουσικής παιδείας, αρκεί να μη φτάνει στην υπερβολή, με αποτέλεσμα να καθιστά έτσι τον ελεύθερο άνθρωπο *βάνασον*³⁶.

30. Για το θέμα της μουσικής επανάστασης στην εποχή του Πλάτωνα βλέπε I. Henderson, 'Ancient and Oriental Music', 395-397, και κυρίως 395.

31. Φερεκράτης fr. 157 ; 145 Kock(= Ψευδο-Πλούτ., Π. μουσ. 1141d -f)

32. P. Kroh, *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων*, 452 κ.ε.

33. G. Comotti, *Music in Greek and Roman Culture*. Translated by Rosaria V. Munson, Baltimor/London 1989(1979¹), 127.

34. H.I. Μαρrou, *Ιστορία τῆς εκπαιδεύσεως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα*, 208-2.

35. Πολ. Θ 3, 1337 b 27 -33.

36. Βλ. σελ. 59, 132,141.

- Ο Düring³⁷ συμφωνεί με την αντίθεση του Αριστοτέλη στην προαναφερθείσα τάση, για τον λόγο ότι πολλοί συνδέουν την προσφορά της μουσικής μόνο με την ηδονή, που προκαλεί στους ακροατές. Σημειώνει μάλιστα ότι το ίδιο γράφει ο Πλάτων στους *Νόμους*³⁸: «Οι περισσότεροι τουλάχιστον παραδέχονται ότι η ορθότητα της μουσικής έγκειται στη δύναμή της να ευφραίνει τις ψυχές μας. Αλλά αυτό είναι απαράδεκτο και ανούσιο να λέγεται». Ο Πλάτων, κατά τον Düring³⁹, αντιμάχεται την άποψη ότι έργο της μουσικής είναι να προκαλεί το αίσθημα της απόλαυσης. Για την πραγματική δύναμη της μουσικής ο Πλάτων διατυπώνει την άποψή του στην *Πολιτείαν*⁴⁰, όπου υποστηρίζει πως εκείνοι, οι οποίοι έχουν λάβει κάποια μουσική μόρφωση, έχουν εξοικειωθεί με την ομορφιά, μέσω του ρυθμού και της αρμονίας της μουσικής⁴¹. Αυτό βοηθάει τον νέο άνθρωπο να συνειδητοποιεί τις ατέλειες των δημιουργημάτων της τέχνης και της φύσης, με αποτέλεσμα να απορρίπτει τα άσχημα πράγματα και να εγκρίνει τα ωραία, χωρίς όμως να κατανοεί τον λόγο, αφού ακόμη δεν είναι κάτοχος του ορθού λόγου. Αυτό όμως συμβαίνει λόγω της μουσικής μόρφωσης που έχει ήδη λάβει. Ο Αριστοτέλης, όπως θα δούμε στη συνέχεια, δεν απορρίπτει την απόλαυση ως μία συνέπεια της μουσικής, δεν την θεωρεί όμως ως την πιο σημαντική⁴².

Έτσι ο Αριστοτέλης, καθώς δεν συμερίζεται τις παραπάνω θέσεις, επικαλείται τη γνώμη των παλαιότερων⁴³ που είχαν κατατάξει τη μουσική στα

37. I. Düring, 'Ο Αριστοτέλης, Β', 277, σημ. 361.

38. *Νόμ.* Β, 655 c-d. Πβ. ακόμη παρόμοια άποψη στον *Τίμ.* 47 d.

39. 'Ο Αριστοτέλης, Β', 277, σημ. 361.

40. *Πολ.* Γ, 401 d- 402 a.

41. Πβ. Αριστ. *Πολ.* Θ 5, 1340 a 38- b 19. Βλ. και Εισαγωγή σελ. 17.

42. Πβ. *Πολ.* Θ 5, 1340 a 1. Βλ. σελ. 106.

43. Είναι γνωστή η ιστορική συνείδηση του Αριστοτέλη και το εξ αυτής προερχόμενο ενδιαφέρον του για τις απόψεις προγενεστέρων του, ώστε να θεωρείται βάσιμα (αλλ' όχι απ' όλους) ως ο πρώτος ιστορικός της φιλοσοφίας. Για το θέμα, λοιπόν, αυτό βλ. Ν. Psimmenos, *Hegels Heraklit-Verständnis*, Dissertation (Die philosophische Diskussion, Bd. 1), Basel/Paris, Editions Analytica, 1978, 3-6, 20 κ.ε., 30 κ.ε., 32 κ.ε., 34 κ.ε. 76-80 (και αντίστοιχες σημειώσεις) Χ.Α. Τέζας, *Θαλής ο Μιλήσιος. Από την αρχαία παράδοση ως τη σύγχρονη έρευνα*. Διδκτ. Διατρ. (ανέκδοτη), Ιωάννινα 1986, 55-75(και αντίστοιχες σημειώσεις) του ίδιου, *Ο Θαλής ο Μιλήσιος και*

απαραίτητα για την παιδεία τους, θεωρώντας την κατάλληλη όχι μόνο για το χρόνο της ενασχόλησής του (*ἀσχολεῖν ἄρθῶς*), αλλά και για τις δραστηριότητες της σχολής του (*σχολάζειν δύνασθαι καλῶς*)⁴⁴. Το *σχολάζειν δύνασθαι καλῶς*, όπως επισημαίνει και ο Lord⁴⁵, «είναι θεμελιώδης αρχή της Αριστοτελικής συστηματικής έρευνας». Η άποψη του Αριστοτέλη ότι η *σχολή* είναι η πιο θεμελιώδης αρχή διαφωτίζεται από το χωρίο 1333 a 15- 30, όπου αναφέρεται στον χωρισμό της ψυχής, θέμα για το οποίο έχει γίνει ήδη λόγος⁴⁶. Αν τοποθετηθούν σε μια ιεραρχία τα μέρη, στα οποία χωρίζεται η ψυχή (ξεκινώντας από το λιγότερο σημαντικό μέρος), πρώτο στην κλίμακα βρίσκεται το μέρος της ψυχής που έχει την ικανότητα να υπακούει, έπειτα η πρακτική πλευρά του λογικού μέρους της ψυχής, και, τέλος, στην υψηλότερη βαθμίδα, βρίσκεται η θεωρητική πλευρά του λογικού μέρους της ψυχής⁴⁷. Η καλλιέργεια του λογικού μέρους της ψυχής είναι αυτό που θα δώσει τη δυνατότητα στον άνθρωπο να «φθάνει σέ ενέργειες πού δέν τίς θεωρεῖ μόνο χρήσιμες καί ἀναγκαῖες γιά τήν συντήρηση τῆς ζωῆς του, ἀλλά καί ἱκανοποιητικές ψυχικῶν καί πνευματικῶν ἀναγκῶν»⁴⁸.

Εκτός όμως από το χωρισμό της ψυχής σε ανώτερα και υποδεέστερα τμήματα, κατά τον ίδιο τρόπο χωρίζονται τόσο οι μορφές του βίου όσο και οι ενέργειες⁴⁹. «Τα διαφορετικά "είδη του βίου" είναι το είδος του βίου της *ἀσχολίας* που αντιπαραβάλλεται με εκείνο της *σχολιῆς*, και το είδος του βίου του *πολέμου* που αντιπαραβάλλεται με εκείνο της *εἰρήνης*. Τα διαφορετικά "είδη των πράξεων" είναι ενέργειες, οι οποίες είναι απλώς αναγκαίες ή χρήσιμες, σε αντιπαράθεση με

οι αρχές των επιστημών. Η όδός προς τη φιλοσοφία. (Δωδώνη, παράρτ. 44), Ιωάννινα, Παν/μιο Ιωαννίνων, 1990, κυρίως 33-36.

44. Πολ. Θ 3,1337 b 29- 32.

45. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 54.

46. Βλ. πιο πάνω σελ. 49, σημ. 69.

47. Π. Λεκατσῶς, *Ἀριστοτέλους Πολιτικά*, 701, σημ. 10.

48. Α. Μαζαράκη –Χριστοδουλίδη, *Πολιτεία και παιδεία στον Αριστοτέλη*, 254.

49. Πολ. Η 14,333 a 30— b 3.

τις πράξεις που είναι από μόνες τους καλές»⁵⁰. Αφού, λοιπόν, η *σχολή* και η *ειρήνη* είναι απαραίτητες για τις ενέργειες των καλών πράξεων, η *άσχολία* και ο *πόλεμος* υπάρχουν για χάρη της *σχολής* και της *ειρήνης* αντίστοιχα και ανήκουν στις αναγκαίες ή χρήσιμες πράξεις. Κατά συνέπεια, ενώ οι μορφές του βίου της *σχολής* και της *ειρήνης* ανήκουν στη θεωρητική πλευρά του λογικού μέρους της ψυχής, η *άσχολία* και ο *πόλεμος* ανήκουν στην πρακτική διαίρεση του μέρους αυτού⁵¹. Η μορφή, λοιπόν, του βίου που αντιστοιχεί στον θεωρητικό λόγο περιλαμβάνει τη *σχολή*, η οποία συνίσταται στην πνευματική καλλιέργεια, την «*ειρήνη καί επίλογη ώραιων καί καλών πραγμάτων*»⁵². Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στα *Ηθικά Νικομάχεια*⁵³ στη διαφορά μεταξύ των δύο ειδών του βίου: *δοκεῖ τε ἡ εὐδαιμονία ἐν τῇ σχολῇ εἶναι· ἀσχολούμεθα γὰρ ἵνα σχολάζωμεν, καὶ πολεμοῦμεν ἵν' εἰρήνην ἄγωμεν.*

Σχετικό με τα παραπάνω, αλλά και διαφωτιστικό ως προς το περιεχόμενο του όρου *σχολή* στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη, είναι επίσης το χωρίο 1334 a 2 – 22⁵⁴. Ο Barker⁵⁵, αναφερόμενος στο χωρίο αυτό, διατυπώνει τη γνώμη ότι «ο Αριστοτέλης έτσι καταπιάνεται με τρεις διαφορετικές έννοιες : την έννοια της *σχολής*⁵⁶, την έννοια της *άσχολίας*, και την έννοια (από μία άποψη ενδιάμεση των

50. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 320.

51. Π. Λεκατσός, *Αριστοτέλους Πολιτικά*, 701,σημ.10.

52. Α. Μαζαράκη –Χριστοδουλίδη, 'Πολιτεία και παιδεία στον Αριστοτέλη', 256.

53. *Ηθ. Νικ.* Κ 7,1177 b 4-6.

54. Ο J.L.Stocks (*ΣΧΟΛΗ*, 177)θεωρεί ότι τα χωρία, στα οποία αναφέρεται ο Αριστοτέλης στη *σχολή*—βιβλία Η και Θ των *Πολιτικῶν*—,και το χωρίο 172 a -177 d του *Θεαίτητου* (κυρίως *Θεαίτ.*175e-176a:...*ὁ μὲν τῷ ὄντι ἐν ἐλευθερίᾳ τε καὶ σχολῇ τεθραμμένον, ὃν δὴ φιλόσοφον καλεῖς...*) του Πλάτωνα είναι τα μοναδικά, τα οποία «δίνουν στη *σχολή* μία κεντρική θέση και φιλοσοφική σημασία».

55. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 323κ.ε. Βλ. και E. Barker, *The Political Thought of Plato and Aristotle*, N. York 1959, 436 κ.ε.

56. Για τις έννοιες της *σχολής* και *άσχολίας* βλ. Solomou-Papanikolaou, Vasiliki, *Polis and Aristotle. The World of the Greek Polis and its Impact Upon Some Fundamental Aspects of Aristotle's Practical Philosophy*, 20-22.

δύο, αλλά από μία άλλη πιο κοντινή στη δεύτερη από τις αναφερόμενες) της *ἀναπαύσεως* και της *παιδιάς*. Εάν θέσουμε την ερώτηση: Τι περιέχει η δραστηριότητα της *σχολῆς*, θα μπορούσαμε να απαντήσουμε με μία λέξη: *διαγωγὴν*, και αντιστρόφως ότι η *διαγωγὴ* μπορεί να επιδιωχθεί κατά τη διάρκεια της *σχολῆς*».

• Η μουσική, λοιπόν, θεωρείται μια δραστηριότητα κατάλληλη για την ώρα της *σχολῆς*, αλλά είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε πώς ο Αριστοτέλης φτάνει στην άποψη αυτή. Ευθύς εξ αρχῆς καθιστά σαφές ότι και η *ἀσχολία* και η *σχολή* είναι απαραίτητες. Είναι επίσης αληθές ότι η *σχολή* έχει μεγαλύτερη αξία από την *ἀσχολίαν*. Αυτό που ενδιαφέρει στην προκειμένη περίπτωση είναι να βρεθούν δραστηριότητες που μπορούν να ικανοποιήσουν τη *σχολήν*⁵⁷.

Απορρίπτει, καταρχήν, το ενδεχόμενο να περνά κανείς το χρόνο της *σχολῆς* *παίζοντας*. Εάν συνέβαινε αυτό, θα έπρεπε να θεωρούμε ως τελικό σκοπό του βίου μας *την παιδίαν*⁵⁸. Κάτι τέτοιο όμως δεν είναι δυνατόν να συμβαίνει, γιατί *τὰς παιδιάς* πρέπει να τις συνδέουμε κυρίως και να κάνουμε χρήση αυτών περισσότερο κατά την ώρα των εργασιών (*ἐν ταῖς ἀσכולίαις*). Αυτό το επιχείρημα μπορούμε να το στηρίξουμε ως εξής⁵⁹: Η εργασία συνοδεύεται από κόπο και προσπάθεια⁶⁰. Ο εργαζόμενος χρειάζεται *ἀνάπαυσιν*· η παιδιά μπορεί να του προσφέρει *ἀνάπαυσιν* (χαλάρωση)⁶¹. Γι' αυτό, λοιπόν, πρέπει να είναι κανείς προσεκτικός στη χρήση των *παιδιῶν*, δηλαδή κατά έναν τρόπο να γίνεται η χρήση των ως φαρμάκου αναψυχῆς (*φαρμακειᾶς χάριν*)⁶². Επιπλέον τα συναισθήματα που δημιουργούνται με αυτού του είδους την κίνηση της ψυχῆς (που περιέχεται στην *παιδίαν*) είναι αισθήματα χαλάρωσης από την κούραση (*ἄνεσις*) και ξεκούρασης (*ἀνάπαυσις*), λόγω της ευχαρίστησης που

57. Πολ. Θ 3,1337 b 33 – 35.

58. Πολ. Θ 3,1337 b 35-36.

59. Πολ. Θ 3,1337 b 35- 40.

60. Πβ. Α 11, Ρητ.1370 a 12: *τὰς δ' ἐπιμελείας καὶ τὰς σπουδὰς καὶ τὰς συντονίας λυπηράς*.

61. Πβ. Ήθ. Νικ.Δ 10,1128 b 3-4 και Πλατ. Νόμ. 653 d.

62. Πολ. Θ 3,1337 b 40 – 42.

συνεπάγεται⁶³. Ωστόσο και ο Πλάτων στον *Φίληβον*⁶⁴ εκφράζει μια παρόμοια άποψη με αυτή του Αριστοτέλη σχετικά με την εναλλαγή της εργασίας που γίνεται με κόπο και των *παιδιῶν* που προσφέρουν ανάπαυση⁶⁵.

Ουσιαστικά, κατά τον Kraut⁶⁶, έχουμε τρεις καταστάσεις: «την εργασία, η οποία δεν είναι τόσο ευχάριστη, την *παιδιάν* (με την έννοια της ανάπαυσης), που προσφέρει χαλάρωση από το φόρτο της εργασίας, και τη δραστηριότητα κατά την ώρα της *σχολῆς*, που μας παρέχει τον τελικό σκοπό, για χάρη του οποίου εργαζόμαστε. Τέλος, ενώ στην εργασία θέτουμε οπωσδήποτε κάποιο σκοπό, η πραγματοποίηση του σκοπού αυτού δεν μπορεί να μας ανακουφίσει από τον κόπο της εργασίας, όπως η *παιδιά* μας χαλαρώνει από το άγχος της εργασίας».

Όσον αφορά τη δραστηριότητα της *σχολῆς*⁶⁷, ο Barker⁶⁸, μεταφράζοντας σχεδόν τον Αριστοτέλη γράφει πως «το επιχείρημα εδώ είναι ότι η *ἀσχολία* (η εργασία) δεν περιέχει φυσική ευχαρίστηση από μόνη της, αλλά θα πρέπει να συμπληρωθεί από μια εξωτερική ευχαρίστηση που προσφέρει η *παιδιά* (το παιχνίδι). *Τό σχολάζειν*, αντιθέτως, έχει μια εσωτερική ευχαρίστηση, την οποία νιώθει κανείς άμεσα κατά τις δραστηριότητες της *σχολῆς*». Με άλλα λόγια, «*τό σχολάζειν*, λοιπόν, δεν χρειάζεται την βοήθεια της *παιδιάς*, και κατά συνέπεια δεν χρειάζεται να καταναλώνουμε το χρόνο *τοῦ σχολάζειν* στην *παιδιάν*»⁶⁹.

Τέλος, ολοκληρώνοντας τα σχετικά με τον προσδιορισμό του περιεχομένου της *σχολῆς*, ο Αριστοτέλης τονίζει⁷⁰ πως αυτού του είδους η ευδαιμονία δεν ανήκει στους εργαζομένους (*τοῖς ἀσχολοῦσιν*), αλλά σε αυτούς που διάγουν το είδος του βίου της *σχολῆς* (*τοῖς σχολάζουσιν*). Αυτό εξηγείται ως

63. Πολ. Θ 3,1337 b 42- 1338 a 1.

64. Φιλ. 30 ε : *ἀνάπαυλατὰς σπουδὰς γίνεται ἐνίοτε ἡ παιδιά.*

65. Για το περιεχόμενο της *παιδιάς* στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη σε σχέση με τον Πλάτωνα βλ. Κ. Ί., Βουρβέρης, *Παιδιά καὶ Παιδεία. Σωκράτης-Πλάτων-Αριστοτέλης*, 13-21.

66. R. Kraut, Aristotle: *Politics*, 181.

67. Πολ. Θ 3,1338 a 1- 9.

68. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 336, σημ.1. Πβ. R. Kraut, Aristotle: *Politics*, 181.

69. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 513, σημ. 1.

70. Πολ. Θ 3,1338 a 3-6.

εξής: ο *ἀσχολῶν* (ο εργαζόμενος), εργάζεται για κάποιο σκοπό, ο οποίος δεν έχει πραγματοποιηθεί· ωστόσο η ευδαιμονία είναι ένας τελικός σκοπός πραγματοποιημένος, αφού, όπως είναι γνωστό, συνδέεται όχι με τη λύπη, αλλά με την ηδονή⁷¹. Έτσι η δραστηριότητα του *ἀσχολουῦντος*, «εφόσον δε συνδέεται με τον τελικό σκοπό, δεν μπορεί να συνδέεται με την ευδαιμονία»⁷². Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, συνδέει⁷³ την *σχολήν* με την ευδαιμονία, αφού η ευδαιμονία είναι ο τελικός σκοπός.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι κατά την *ἐν τῇ διαγωγῇ σχολήν* πρέπει οι μαθήσεις να είναι για χάρη του ίδιου του εαυτού μας, ενώ αυτές που αφορούν την εργασία (την *ἀσχολίαν*) να γίνονται ως αναγκαίες και για χάρη των άλλων⁷⁴. Ο A. Barker⁷⁵ τονίζει πως «εδώ, αλλά και στη συνέχεια, όταν ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην έννοια της *ἐν τῇ διαγωγῇ σχολῆς*, εννοεί όλες εκείνες τις δραστηριότητες που δε γίνονται για να εξασφαλιστούν τα προς το ζῆν, αλλά αυτές που αποτελούν τον τρόπο της ζωής που ο καθένας έχει επιλέξει με τη θέλησή του. Δεν είναι απλά διασκέδαση ή ψυχαγωγία, γιατί είναι πιο σοβαρή και ουσιαστική από αυτές. Είναι μια ζωή του πνεύματος, του σώματος και των συναισθημάτων, στην πιο ιδεατή κατάσταση, που συνιστά το *εὖ ζῆν* και για χάρη της οποίας μπορούν να αναληφθούν άλλα καθήκοντα ...». Πολύ σωστά επισημαίνει και ο Howie⁷⁶, αναφερόμενος στο θέμα αυτό, πως «η *σχολή* είναι η αρχή και το τέλος της ελεύθερης εκπαίδευσης», μιας εκπαίδευσης η οποία ταιριάζει στον ελεύθερο άνθρωπο, στον άνθρωπο ο οποίος είναι απαλλαγμένος

71. Για τα πράγματα που συνδέονται με την ηδονή και θεωρούνται ως τέλη πβ. Α 7, *Ῥητ.* 1364 b 23-25 : *τὴν γὰρ ἡδονὴν πάντα διώκει, καὶ αὐτοῦ ἔνεκα τοῦ ἡδεσθαι ὀρέγονται, ὥρισται δὲ τούτοις τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ τέλος.*

72. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 513, σημ 3.

73. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 181.

74. *Πολ.* Θ 3,1338 a 9-13.

75. A. Barker, *Greek Musical Writings*, I, 172, σημ.2.

76. G. Howie, *Aristotle on Education*, New York 1968, 160.

από τις δραστηριότητες της καθημερινής επιβίωσης και έχει το χρόνο να ασχοληθεί με την πνευματική του καλλιέργεια⁷⁷.

Αυτό, λοιπόν, εξηγεί και τον λόγο, για τον οποίο, οι παλαιότεροι έταξαν τη μουσική στην παιδεία⁷⁸ και δεν έκαναν κάτι τέτοιο, επειδή η μουσική ήταν κάτι το αναγκαίο ή κάτι το χρήσιμο, όπως άλλα αντικείμενα. Ο Τερέζης⁷⁹ επισημαίνει πως «η μουσική παιδεία καλλιεργεί στο άτομο την αισθητική και δεν εντάσσεται σε κάποια εργαλειακή ή αποτελεσματική προοπτική». Για την αισθητική παιδεία και τη φροντίδα του Αριστοτέλη για αυτήν ο W. Jaeger⁸⁰ σημειώνει: «Τί ένδει ο Άριστοτέλης διά τοῦ ὠραίου; Τὸ πρῶτον, τὸ ὅποῖον ἔρχεται εἰς τὴν σκέψιν μας εἶναι, ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης ένδει κάτι ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐκλεπτυσμένην καλλιέργειαν τῆς προσωπικότητος τοῦ μεταγενεστέρου μορφωμένου ἀνθρώπου, ἢ πρὸς τὸν τόσον χαρακτηριστικὸν διά τὸν Ἄνθρωπισμὸν τοῦ 18^{ου} αἰῶνος ἀγῶνα δι' ἄκρατον αἰσθητικὴν διαμόρφωσιν καὶ πνευματικὸν πολιτισμὸν τοῦ ἀτόμου». Πολύ σωστά επισημαίνει ο Kraut⁸¹ πως «η βασική υπόθεση του επιχειρήματος⁸² είναι ότι η μουσική πρέπει να αξίζει τον κόπο για τον έναν ή τον άλλο λόγο και, αφού δεν έχει αξία ως ένα μέσο για έναν απώτερο σκοπό, ο μόνος ρόλος που μπορεί να παίξει είναι αυτός που έχουμε προσδιορίσει για την σχολήν : είναι η δραστηριότητα στην οποία υπάρχει η ευδαιμονία». Έτσι, λοιπόν η μουσική έχει αξία και μπορεί να παίξει ρόλο για τη δραστηριότητα της σχολῆς, αφού δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί με σκοπό κάτι που αναφέρεται στο απώτερο μέλλον. Μπορεί δηλαδή έτσι να συμβάλει στην ευδαιμονία⁸³.

Από τα άλλα, λοιπόν, αντικείμενα παιδείας, από τα οποία διαχωριζόταν η μουσική, τα γράμματα ανήκουν στα χρήσιμα αντικείμενα, κατά διάφορους

77. G. Howie, *Aristotle on Education*, 160.

78. Πόλ. 1 Θ 3,1338 a 13- 14, σελ.70.

79. Α. Θ., Τερέζης, *Θέματα Αριστοτελικής Φιλοσοφίας*, 213, σημ. 105.

80. W. Jaeger, *Παιδεία. Η μόρφωσις τοῦ Ἑλληνος ἀνθρώπου*, Α' 47.

81. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 182.

82. Της υπεράσπισης δηλαδή της άποψης ότι η μουσική είναι κατάλληλη δραστηριότητα για την ώρα της σχολής.

83. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 182.

τρόπους: για την εξοικονόμηση χρημάτων, για την οικονομία του σπιτιού, για την απόκτηση γνώσης καθώς και για τις πολιτικές δραστηριότητες. Η γραφική⁸⁴, από την άλλη μεριά, θα μπορούσε να φανεί χρήσιμη στον άνθρωπο ως προς το να κρίνει με ορθότερο τρόπο τα καλλιτεχνικά έργα, ενώ η *γυμναστική* θα μπορούσε να συντελέσει στη βελτίωση της υγείας και στην ευρωστία του σώματος.

Και φτάνουμε έτσι στο τελικό συμπέρασμα για την παιδευτική δύναμη της μουσικής⁸⁵: Η μουσική δε συντελεί σε κανένα από τα παραπάνω· η αξία της συνδέεται με το χρόνο που περνά κανείς *έν τῇ σχολῇ, πρὸς τὴν έν τῇ σχολῇ διαγωγὴν* ένα είδος βίου που ταιριάζει στους ελευθέρους⁸⁶. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Αριστοτέλης στο χωρίο αυτό αναφέρει προς την *έν τῇ σχολῇ διαγωγὴν*, ενώ στο χωρίο 1338 a 10 *έν τῇ διαγωγῇ σχολῆν*. Ο Newman⁸⁷ θεωρεί ότι λόγω του ότι ο Αριστοτέλης έχει ήδη αναφέρει στο χωρίο 1337 b 31 πως *σχολάζειν δύνασθαι καλῶς* και στο 1338 a 1 *τὸ σχολάζειν*, το σωστότερο μάλλον είναι το *έν τῇ διαγωγῇ σχολῆν* και όχι *έν τῇ σχολῇ διαγωγὴν*. Αυτό σημαίνει «όχι μια σχολή η οποία θα διατίθεται με οποιονδήποτε τρόπο, αλλά η σχολή που διατίθεται στη διαγωγή είναι ο τελικός σκοπός στον οποίο ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι η εκπαίδευση πρέπει να αποβλέπει». Από την άλλη μεριά, η *διαγωγή* είναι μία έννοια με μεγάλο εύρος. Στο 1336 a 40 ο Αριστοτέλης τη συνδυάζει με τις δραστηριότητες των παιδιών και το νόημά της είναι κοντά στην *παιδιάν*. Το ίδιο συμβαίνει και στα *Ἠθικά Νικομάχεια*⁸⁸, όπου συνδέει την *διαγωγὴν* με την *παιδιάν* και την ανάπαυση.

84. Πβ. Πολ. Θ 3,1338 a 40 – 1338 b 2. Βλ. και πιο κάτω σελ. 80.

85. Πολ. Θ 3,1338 a 20- 24.

86. Ο Αριστοτέλης αναφέρει στο χωρίο Η 15,1334 a 21 ότι *ού σχολῇ δούλοις*.

87. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III, 514, σημ 9.

88. Ἠθ. Νικ.Δ 14,1127 b 33-34 : *οὔσης δὲ καὶ ἀναπαύσεως έν τῷ βίῳ καὶ έν ταύτῃ διαγωγῇς μετὰ παιδιῶς*. (πβ. Ἠθικ. Νικ. I 10,1171 b 12-13).

Ο Lord⁸⁹ είναι της γνώμης ότι ο Αριστοτέλης, «όταν αναφέρεται στο χρόνο που περνάει κανείς κατά τη διάρκεια της σχολής (έν τῇ σχολῇ διαγωγῆν), κάνει αυτό το διαχωρισμό με σκοπό να διακρίνει το ευγενές περιεχόμενο μιας διαγωγῆς στη σχολή, από αυτού του είδους τη διαγωγή που είναι αχώριστη με την παιδιὰ και την ανάπαυση».

Αναφερόμενος⁹⁰ ο Αριστοτέλης στον ελεύθερο χρόνο και τη σημασία του για την πνευματική καλλιέργεια του ανθρώπου γενικά και την εφεύρεση των τεχνών ειδικότερα, εξαίρει —εμμέσως πλην σαφώς— τη διάθεση αυτού για διαγωγή, τούτέστιν πνευματική καλλιέργεια, αφού κατ'αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται ό,τι ανώτερο έχει να επιδείξει το ανθρώπινο γένος. Κατά τον Αριστοτέλη, λοιπόν, άλλες τέχνες εφευρέθησαν προς ικανοποίηση αναγκών, άλλες πάλι για την πνευματική καλλιέργεια και την εξύψωση της ζωής. Οι εφερευτές αυτών των ανωτέρων τεχνών διέθεταν τον ελεύθερο χρόνο τους πρὸς διαγωγήν, και ὄχι πρὸς ἡδονήν: ὅθεν ἦδη πάντων τῶν τοιούτων κατεσκευασμένων αἰ μὴ πρὸς ἡδονήν μηδὲ πρὸς τἀναγκαῖα τῶν ἐπιστημῶν εὐρέθησαν, καὶ πρῶτον ἐν τούτοις τοῖς τόποις οὔτερον ἐσχόλασαν⁹¹.

Ενδιαφέρουσα είναι η διάκριση που κάνει ο Κ. Βουρβέρης⁹² μεταξύ των εννοιῶν της παιδιᾶς και της διαγωγῆς ἐν τῇ σχολῇ στη σκέψη του Αριστοτέλη. Συγκεκριμένα, αντιπαραβάλλει το εἶδος της ἡδονῆς που προέρχεται από την

89. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 57. Βλ. και D. Depew, *Politics, Music and Contemplation in Aristotle's Ideal State*, στο D. Keyt—F.D. Miller (eds.), *A Companion to Aristotle's Politics*, 362 και 371.

90. Μ.τ.φ. 981b 17-25. Πβ. Χ.Α. Τέζας, *Ο Θαλής ο Μιλήσιος και οι αρχές των επιστημῶν. Η οδός προς τη φιλοσοφία*, 52.

91. Μ.τ.φ. 981 b 20-23. Βλ. σχόλια του W.D. Ross (*Αριστοτέλους Τὰ μετὰ τὰ φυσικά. Aristotle's Metaphysics*, I, 118 σημ.18) πβ. Α.Ε. Taylor, *Aristotle*, 1955, 99. Η διαγωγή με την ίδια σημασία (ως δραστηριότητα του θεωρητικού βίου) απαντάται στα *Πολιτικά* Η 15.1334 a 17, Θ 5.1339 b 17. Πβ. L. Richter, 'Die Beziehung zwischen Theorie und Praxis der Musik im aristotelischen Protreptikos', *Hermes*, 88 (1960), 185 κ.ε.

92. Κ.Ι. Βουρβέρης, *Παιδιὰ και Παιδεία*, Αθήναι 1956, 18.

παιδιάν, που είναι μία παιδιώδης ηδονή, με εκείνο της πνευματικής απασχόλησης (διαγωγῆς) κατά την ώρα της σχολῆς, που είναι μια ηδονή του σχολάζειν. Έτσι, κατά τον Βουρβέρη, «ή παιδιά εἶναι ἡδεῖα διακοπή τῆς ἀσχολίας, ἥτις εἶναι πλήρης κόπων καὶ ἐντάσεως δυνάμεων· ἡ παιδιά ἀπεργάζεται χαλάρωσιν τῆς ἐντάσεως, εἶναι ἄνεσις, ἡδεῖα ἰατρεία τῶν πόνων». Από την άλλη μεριά η «ἐκ τοῦ σχολάζειν ἡδονὴ εἶναι ἰδιαίτερα· εἶναι ἀνωτέρας ποιότητας ἡδονή, παρακολούθημα τῆς εὐδαιμονίας καὶ μορφὴ μακαριότητος. Δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ διὰ πάντας»⁹³.

Ο διαχωρισμός, λοιπόν, που κάνει εδώ ο Αριστοτέλης είναι μεταξύ μιας διαγωγῆς που μπορεί να αποτελέσει δραστηριότητα του χρόνου της σχολῆς, της υψηλῆς δηλαδή πνευματικῆς δραστηριότητας, και δεν συνδέεται, επομένως το περιεχόμενο της διαγωγῆς με την παιδιάν και την ἀνάπαυσιν, όπως συμβαίνει, όταν ο Αριστοτέλης παρουσιάζει την διαγωγὴν πλάι στην κάθαρσιν ως έναν από τους σκοπούς της μουσικῆς⁹⁴. Η διαγωγὴ, για την οποία γίνεται λόγος, προσφέρει ευχαρίστηση, μια ευχαρίστηση ὅμως που γίνεται για χάρη του εαυτοῦ μας και δεν ανήκει στα χρήσιμα και αναγκαῖα πράγματα⁹⁵. η διαγωγὴ νοεῖται ὅτι ανήκει στις δραστηριότητες του θεωρητικῆς βίου.

Η μουσική, λοιπόν, αξιολογείται «ὡς μάθημα συντελεστικὸ τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας»⁹⁶. Ένας ἀκόμη λόγος που αποδεικνύει την παιδευτικὴ ἀξία της μουσικῆς είναι η θέση που εἶχε στους ἀρχαίους χρόνους. Ο Αριστοτέλης ἔχει ἤδη αναφερθεῖ στο θέμα, προκειμένου να τονίσει την σπουδαιότητα της

93. Κ.Ι. Βουρβέρης, *Παιδιά καὶ Παιδεία*, 19. Πβ. Βασιλική Π. Σολωμού- Παπανικολάου, *Ἀνθρώπινος βίος καὶ ἡδονὴ κατὰ τον Πλάτωνα*, Διδακτορική διατριβή, Ἰωάννινα 2003, 159 κ.ε. γίνεται αναφορά στις *ἀβλαβεῖς ἡδονές τοῦ παιχνιδιοῦ*.

94. Πολ. Θ 7,1341 b 38- 41.Βλ. σελ. 150 κ.ε.

95. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 57.

96. Κων/να Παλαμιώτου –Θωμαΐδου, Ἡ μουσική και η γυμναστική στα Πολιτικά του Αριστοτέλους, στο Δ.Ν. Κούτρας (ἐπιμ.), *Πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ οἱ ἐπιδράσεις της*, 313.

μουσικής εκπαίδευσης⁹⁷. Για τον ίδιο λόγο παραθέτει ένα χωρίο από την *Ὀδύσειαν*, όπου εξυμνείται η θέση της μουσικής⁹⁸.

Όπως είναι γνωστό, η πρωιμότερη μαρτυρία, όσον αφορά την μουσική εκπαίδευση, απαντά στα ομηρικά ποιήματα, αν και όχι με τον σαφέστερο τρόπο⁹⁹. Στην *Ὀδύσειαν* ο Όμηρος αναφέρεται σε δύο αοιδούς. Ο πρώτος είναι ο Φήμιος από την Ίθάκη, ο οποίος υποτίθεται ότι ήταν αυτοδίδακτος, αλλά, ωστόσο, ομολογεί πως ο θεός του έχει εμπνεύσει στην καρδιά τους τρόπους για να τραγουδά κάθε είδος τραγουδιού¹⁰⁰. Ο άλλος αοιδός είναι ο Δημόδοκος από το νησί των Φαιάκων, για τον οποίο ο Αλκίνοος παρατηρεί ότι ο θεός εφήρμοσε το τραγούδι πάνω του¹⁰¹, ενώ ο Οδυσσεύς στη συνέχεια του κάνει φιλοφρόνηση, λέγοντάς του πως ή κάποια Μούσα ή ο Απόλλων του έχει διδάξει πώς να τραγουδά¹⁰². Όλα αυτά δείχνουν όπως παρατηρεί ο W.D. Anderson¹⁰³ «ότι θα πρέπει να υπήρχε μια παράδοση επαγγελματιών, η οποία καθιστούσε ικανούς τους ανθρώπους να μπορούν να εκτελούν μια μεγάλη ποικιλία ηρωικών τραγουδιών με ακριβή τρόπο¹⁰⁴ καθώς επίσης ότι η διδασκαλία θα πρέπει να αποτελούσε ένα σημαντικό μέρος της παράδοσης». Ακόμη ο Όμηρος στην *Ίλιάδα*¹⁰⁵ γράφει πως ο Αχιλλεύς, μαθητής του Κένταυρου Χείρωνα, παίζει απομονωμένος στη σκηνή του τη λύρα και υμνεί τα κλέα τῶν ἀνδρῶν. Αλλά και ο Ψευδο—Πλούταρχος¹⁰⁶ αναφέρει : μαθαίνουμε πως ο Ηρακλής, ο Αχιλλεύς και πολλοί άλλοι γνώριζαν μουσική. Δάσκαλός τους, κατά την παράδοση, υπήρξε ο

97. Πολ. Θ 3.1337 b 29-30. Βλέπε και σελ. 69 κ.ε.

98. Πολ. Θ 3.1338 a 24 –30.

99. W.D. Anderson, 'Education in Music', 1 κ.ε.

100. *Ὀδύσσ.* β 347.

101. *Ὀδύσσ.* θ 44.

102. *Ὀδύσσ.* θ 488.

103. W.D. Anderson, 'Education in music', 2. Για τη μουσική στην εποχή του Ομήρου βλέπε και I. Henderson, 'Ancient Greek Music', 376 κ.ε.· A. Barker, *Greek Musical Writings*, I, 18-32.

104. *Ὀδύσσ.* ι 489, 496, και ια 368.

105. *Ίλ.* 186-188.

106. *Π. Μουσ.* 1146 A.

σοφότατος Χείρων, ο οποίος ήταν συγχρόνως δάσκαλος της μουσικής, του δικαίου και της ιατρικής.

Ο Αριστοτέλης καθιστά σαφέστερη τη θέση της μουσικής στο εκπαιδευτικό σύστημα της *ἀρίστης πολιτείας* με τον ακόλουθο διττό διαχωρισμό των ειδών της εκπαίδευσης: τα *ἐλευθέρια* από τη μια μεριά, τα *χρήσιμα* και *ἀναγκαῖα* από την άλλη, προσθέτοντας παράλληλα ένα επιπλέον στοιχείο σε αυτά που ήδη έχει υποστηρίξει για την εκπαίδευση, που έχει χρησιμοθηρικό χαρακτήρα¹⁰⁷: Υπάρχει ένα είδος εκπαίδευσης στο οποίο πρέπει οι γονεῖς να στρέφουν τα παιδιά τους και το οποίο δεν είναι ούτε χρήσιμο ούτε αναγκαίο, αλλά ταιριάζει στους ελεύθερους και είναι καλό από μόνο του. Ὅπως επισημαίνει και ο Τερέζης¹⁰⁸, «και εδώ ο Αριστοτέλης αποκλείει τον εργαλειακό χαρακτήρα της γνώσης και εισηγείται τον μεταμορφωτικό της διάνοιας και του ήθους, διατηρώντας τη διάκριση ανάμεσα στο ποιοτικό στοιχείο και στην ποσοτική αποτελεσματικότητα».

Τα αντικείμενα που συντείνουν σε αυτό το είδος της ελεύθερης εκπαίδευσης μπορεί να είναι πολλά. Για αυτό το θέμα όμως ο Αριστοτέλης γράφει πως θα μιλήσει αργότερα¹⁰⁹. Για τη μουσική όμως, όπως παραδίδει ο ίδιος ο Αριστοτέλης¹¹⁰, υπάρχει μία μαρτυρία που προέρχεται από τους αρχαίους και επιβεβαιώνει το γεγονός πως η μουσική είναι ένα από τα κατάλληλα για την περίπτωση αυτή μαθήματα¹¹¹. Ὅπως παρατηρεί ο Lord¹¹², ο Αριστοτέλης αφήνει να εικάσουμε ότι υπάρχουν και άλλα αντικείμενα τα οποία είναι κατάλληλα για μια ελεύθερη εκπαίδευση εκτός της μουσικής, όμως μια τέτοιου είδους άποψη δεν έχει πουθενά στο αριστοτελικό *Corpus* διατυπωθεί με σαφήνεια.

Ο Αριστοτέλης εφιστά την προσοχή σχετικά με τα χρήσιμα αντικείμενα στην εκπαίδευση. Τα αντικείμενα, λοιπόν, αυτού του είδους πρέπει να διδάσκονται όχι μόνο εξαιτίας της χρησιμότητάς τους, αλλά επειδή είναι ικανά να

107. Πολ. Θ 3,1338 a 30 -34.

108. Χ. ΑΘ. Τερέζης, *Θέματα Αριστοτελικής Φιλοσοφίας*, 194, σημ. 75.

109. Πολ. Θ 3,1338 a 32-34.

110. Πολ. Θ 3,1338 a 35-37.

111. Πβ. Πολ. Θ 3,1337 b 29, και Θ 3,1338 a 14.

112. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 63.

βοηθήσουν και στην πρόσκτηση και άλλων ικανοτήτων¹¹³. Φέρνει ως παράδειγμα την *γραφικήν*¹¹⁴, η οποία δεν είναι απαραίτητη μόνο για να διευκολύνει τις ιδιωτικές αγορές, αλλά μπορεί επίσης να συμβάλλει στη θεωρητική απόλαυση του σωματικού κάλλους και να συνεισφέρει έτσι στις δραστηριότητες της *σχολής*¹¹⁵. Καταλήγει, λοιπόν, ο Αριστοτέλης υποστηρίζοντας ότι δεν είναι σωστό να επιδιώκουμε τη χρησιμότητα σε όλα τα πράγματα, γιατί αυτή η λογική δεν ταιριάζει στους ανθρώπους που διακατέχονται από ελεύθερο πνεύμα¹¹⁶.

Ολοκληρώνοντας την άποψή του για το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα πρέπει να διαμορφώνεται η παιδεία των νέων, ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι οι νέοι πρέπει να εκπαιδευτούν πρώτα μέσω του *ἔθους* και κατόπιν μέσω του *λόγου*, και ακόμη ότι πρώτα πρέπει να ασχοληθούν με το σώμα και έπειτα με το πνεύμα¹¹⁷. Ανακεφαλαιώνοντας, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι ο Αριστοτέλης κατατάσσει τη μουσική στην ελεύθερη παιδεία ως μια δραστηριότητα κατάλληλη για την ενασχόληση του πνεύματος, και από τα μέρη της ψυχής σε εκείνο που έχει λόγο (λογική), γι' αυτό, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, πρέπει οι νέοι πρώτα να παραδοθούν στην επιμέλεια του γυμναστή και του παιδοτρίβη για την ανάπτυξη των δεξιοτήτων και έπειτα στην εκπαίδευσή τους με τη μουσική¹¹⁸.

113. Πολ. Θ 3,1338 a 37- b 2.

114. πβ. Πολ. Θ 3,1338 a 18, πιο πάνω σελ. 52 και 75.

115. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III, 518 κ.ε. σημ 1.

116. Πολ. Θ 3,1338 b 2 - 4.

117. Την άποψη αυτή έχει υποστηρίξει ο Αριστοτέλης και στο χωρίο Η 15,1334 b 25-28.

118. Πολ. Θ 3,1338 b 6-8.

2. Μουσική και ευδαιμονία

*Περὶ δὲ μουσικῆς ἕνια μὲν διηπορήκαμεν τῷ λόγῳ καὶ πρότερον, καλῶς δ' ἔχει καὶ νῦν ἀναλαβόντας αὐτὰ προαγαγεῖν, ἵνα ὥσπερ ἐνδόσιμον γένηται τοῖς λόγοις οὓς ἂν τις εἴπειεν ἀποφαινόμενος περὶ αὐτῆς*¹¹⁹. Αυτή είναι η αρχή του σημαντικότερου κειμένου που έχει γράψει ο Αριστοτέλης για τη μουσική, του κειμένου εκείνου που, ως γνωστόν, βρίσκεται στο βιβλίο Θ των *Πολιτικῶν*¹²⁰. Το μέρος αυτό των *Πολιτικῶν*, που αφορά σε μεγάλο βαθμό την παιδευτική σημασία και τις αξίες της μουσικής, έχει σημαντική θέση σε ολόκληρη την αρχαία Ελληνική Γραμματεία, για τα σχετικά θέματα¹²¹, η δε διερεύνηση εκ μέρους του Αριστοτέλη της σημασίας της μουσικής αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του προβλήματος της παιδείας και του *ἀρίστου βίου*.

Κατά τον Αριστοτέλη, λοιπόν, έχουν διατυπωθεί κάποια ερωτήματα σχετικά με τη μουσική, με τα οποία όμως κρίνει ότι θα ήταν καλό να ασχοληθεί εκ νέου και να τα αναπτύξει εκτενέστερα, έτσι ώστε να αποτελέσουν «ένα εισαγωγικό προανάκρουσμα» (*ἐνδόσιμον*) αυτών που κάποιος θα μπορούσε να πει για αυτό το θέμα. Η σημασία της λέξης *ἐνδόσιμον*¹²² εννοιολογικά πλησιάζει

119. Πολ. Θ 5, 1339 a 11-14.

120. Ο W.D. Anderson (*Ethos and Education in Greek Music*, 122), αναφέρει πως ο « O. Immisch Teubner εκδότης των *Πολιτικῶν*, παρατηρεί ότι η αρχή της μεγάλης ενότητας που ασχολείται με τη μουσική (Θ 4,1339 a 11- Θ 7,1342 b 34) έχει θεωρηθεί ένα απόσπασμα από την χαμένη πραγματεία *Περὶ μουσικῆς*. Αυτή η ενότητα των *Πολιτικῶν* ξεκινά ακριβώς με τις λέξεις του τίτλου, *Περὶ δὲ μουσικῆς...*». Απ' όπου και αν προέρχεται, αποτελεί την πολυτιμότερη μοναδική πραγματεία τη μουσικής παιδείας και του παιδευτικού ήθους που έχει διασωθεί». Πρέπει να προστεθεί ότι το έργο *Περὶ μουσικῆς α'* είναι καταγραμμένο στους καταλόγους του Διογένη Λαέρτιου (V 26).

121. W.D. Anderson, 'Aristotle', 588.

122. Ο W.L. Newman (*The Politics of Aristotle*, III 527, σημ. 13) θεωρεί ότι εδώ η λέξη *ἐνδόσιμον* έχει την έννοια του προοιμίου, όπως αυτό απαντά στη *Ῥητορικήν* (Γ 14,1415 a 5-8 πβ. *Ῥητ.* Γ 14,1414 b 24 και [Αριστ.] *Π. κόσμ.* 399 a 19). Βλ. ακόμη W. D. Anderson, 'Aristotle', 588.

την έννοια 'εισαγωγή' ή προανάκρουσμα και ως μουσικός όρος σημαίνει αυτό που έδινε στους τραγουδιστές στην αρχή ενός μουσικού κομματιού το σωστό τονικό ύψος¹²³. Ο Lord¹²⁴ πιστεύει ότι η χρήση της λέξης αυτής από τον Αριστοτέλη δε σημαίνει ότι αυτά που θα πει για το θέμα της μουσικής λειτουργούν ως πρόλογος μόνο για τα πιο σημαντικά που θα εκθέσει πιο κάτω, αλλά αντιθέτως αποτελούν τη δεσπόζουσα ιδέα (χρησιμοποιώντας έτσι πιο πολύ μεταφορικά τη μουσική σημασία της λέξης *ένδoσιμον*), που θα δώσει τον "τόνο", πάνω στον οποίο κάποιος θα εκφράσει τη γνώμη του για τον θέμα αυτό. Με άλλα λόγια, όπως χαρακτηριστικά γράφει, ο Αριστοτέλης «προτίθεται να προμηθεύσει συνηγόρους της μουσικής εκπαίδευσης, που είναι ανεπαρκώς θεμελιωμένοι στη φιλοσοφία ή τη μουσική με μια διαφωτιστική και σαφή συζήτηση της θέσης τους»¹²⁵.

Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, αναζητά την απάντηση για την *δύναμιν* της μουσικής καθώς και τον λόγο για τον οποίο θα πρέπει η διδασκαλία της μουσικής να συμπεριλαμβάνεται στην εκπαίδευση των νέων¹²⁶: *πότερον παιδιᾶς ἔνεκα καὶ ἀναπαύσεως, καθάπερ ὕπνου καὶ μέθης*¹²⁷... ἢ μᾶλλον οἰητέον πρὸς ἀρετὴν τι τείνειν τὴν μουσικὴν, ὡς δυναμένην, καθάπερ ἡ γυμναστικὴ τὸ σῶμα ποιὸν τι παρασκευάζει, καὶ τὴν μουσικὴν τὸ ἦθος ποιὸν τι ποιεῖν, ἐθίζουσιν δύνασθαι χαίρειν ὀρθῶς, ἢ πρὸς διαγωγὴν τι συμβάλλεται καὶ πρὸς φρόνησιν...¹²⁸.

Για την πρώτη και την τρίτη πιθανή σημασία και συμβολή της μουσικής στην εκπαίδευση (*παιδιά, διαγωγή*) έχει γίνει και προηγουμένως αναφορά. Ενδείκνυται, ωστόσο, να επισημανθεί ότι αυτές οι δύο σημασίες της μουσικής συνδέονται με την ώριμη περίοδο της ζωής των ανθρώπων. Όσον αφορά τον

123. A. Barker, *Greek Musical Writings*, I 173, σημ. 5.

124. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 69.

125. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 69.

126. Πολ. Θ 5,1339 a 14- 27.

127. Ο W.D. Anderson (*Ethos and Education in Greek Music*, 123) γράφει για τη συγκεκριμένη άποψη πως είναι παραπλήσια με την άποψη του Πλάτωνα στο *Συμπόσιον* (181 a 1-2).

128. Ο Χ.Α. Τερέζης (*Θέματα Αριστοτελικής Φιλοσοφίας*, 215, σημ. 109), γράφει πως με τη λέξη *φρόνησιν* θα μπορούσε να εννοηθεί « η διαμόρφωση ή η καλλιέργεια του πνεύματος».

δεύτερο ρόλο της (την πιθανότητα να συμβάλλει στην καλλιέργεια της *ἀρετῆς*) είναι τώρα η πρώτη φορά που γίνεται λόγος. Έτσι ο Αριστοτέλης στην αρχή του βιβλίου Θ' είχε σημειώσει πως η μουσική δε θα πρέπει να θεωρείται κατάλληλη μόνο για την απόλαυση που προσφέρει (που είναι και η επικρατέστερη άποψη στην εποχή του), αλλά θα πρέπει κυρίως να χρησιμοποιείται κατά την ώρα της *σχολῆς*, θέση που κατείχε στην παιδεία των αρχαίων¹²⁹.

Όσον αφορά τη *διαγωγὴν*, υπάρχουν αρκετές αναφορές¹³⁰ στο περιεχόμενό της, όπως είδαμε και στο προηγούμενο Κεφάλαιο¹³¹. Όπως παρατηρεί ο Stalley¹³², «η λέξη αυτή συνήθως σημαίνει απλώς "έναν τρόπο ζωής ή το να διαθέτει κανείς το χρόνο του", αλλά στην προκειμένη περίπτωση ο Αριστοτέλης κατά τρόπο σαφή χρησιμοποιεί την έννοια αυτή με μια πιο εξειδικευμένη σημασία, για να αναφερθεί στη ζωή της *σχολῆς*, την οποία και θεωρεί αρμόζουσα στον ελεύθερο άνθρωπο». Συνεχίζοντας ο Stalley¹³³ επισημαίνει: «Μερικοί έχουν τη γνώμη ότι ο σκοπός της μουσικής είναι ακριβώς να προετοιμάσει την ψυχή για τη ζωή του θεωρητικού βίου. Άλλοι τη βλέπουν ως ένα αναπόσπαστο κομμάτι της πνευματικής ζωής (*σχολῆς*), την οποία ο Αριστοτέλης ήθελε να πετύχουν οι πολίτες. Ωστόσο υπάρχει διαφωνία ως προς το αν η ζωή της *σχολῆς* ταυτίζεται ή όχι με τη ζωή του θεωρητικού βίου¹³⁴. Μερικοί πιστεύουν πως ο Αριστοτέλης θεωρεί πως μόνο μερικά άτομα μπορούν να επιτύχουν τη ζωή του φιλοσόφου και για αυτόν το λόγο προσφέρει τη ζωή της σχολής ως την καλύτερη πιθανότητα για αυτούς που έχουν τη διεύθυνση της πόλης στον πραγματικό κόσμο. Άλλοι πιστεύουν ότι η ζωή της σχολής, στην

129. Πολ. Θ 3.1337 b 28 – 33. Βλ. και σελ. 68-70.

130. Πολ. Θ 3.1338 a 10, 22, 23, 28

131. Βλ. πιο πάνω κυρίως σελ. 76-78.

132. R.F. Stalley, *Aristotle: Politics*, translated by E.Barker, Revised with an introduction and Notes by R.F.S., Oxford 1998 (1995¹), 406.

133. R.F. Stalley, *Aristotle: Politics*, 406.

134. Πβ. J.L. Ackrill, *Aristotle the Philosopher*, Oxford/N.York/Toronto/Melbourne 1981, 140 κ.ε. Βλ. επίσης, Vasiliki, Solomou-Papanikolaou, *Polis and Aristotle. The World of the Greek Polis and its Impact Upon Some Fundamental Aspects of Aristotle's Practical Philosophy*, 68, όπου γίνεται αναφορά στο περιεχόμενο του θεωρητικού βίου.

οποία η μουσική παίζει κάποιο ρόλο, περιλαμβάνει την άσκηση του καθαρού λόγου και ταυτίζεται έτσι από τον Αριστοτέλη με τη ζωή του φιλοσόφου». Στο φιλοσοφικό χαρακτήρα της *διαγωγής* έχει αναφερθεί και ο Lippman¹³⁵, υποστηρίζοντας πως στα πλαίσια της *διαγωγής* η μουσική έχει λάβει ένα φιλοσοφικό χαρακτήρα. Θεωρεί ότι η *διαγωγή* « περιέχει κάτι από την άσκοπη ποιότητα του υψηλότερου επιπέδου ζωής της θεωρητικής Φιλοσοφίας».

Ο E. Barker¹³⁶ παρατηρεί «ότι αυτές οι τρεις (προαναφερθείσες) απόψεις του Αριστοτέλη για τη μουσική μπορούν να συγκριθούν με την άποψη του Αριστοτέλη για την ψυχή στο βιβλίο Θ¹³⁷. Έτσι κατά τον Barker, «η άποψη ότι η μουσική, όπως ο ύπνος και το ποτό, είναι ένα είδος διασκέδασης συνδέεται με το άλογο μέρος της ψυχής. Η άποψη ότι η μουσική συμβάλλει στην αρετή συνδέεται με την πρακτική διαίρεση του λογικού μέρους της ψυχής. Η τρίτη και τελευταία άποψη (για τη *διαγωγή*) συνδέεται με τη θεωρητική διαίρεση του μέρους αυτού»¹³⁸.

Στη συνέχεια, ωστόσο, ο Αριστοτέλης απορρίπτει τον καθένα χωριστά από τους τρεις προαναφερθέντες σκοπούς της μουσικής (*παιδιά, διαγωγή, αρετή*) ως αποκλειστικό σκοπό της μουσικής εκπαίδευσης¹³⁹ και εκλαμβάνει όλες τις πιθανότητες δυνατές¹⁴⁰, αλλά όχι ίσες σε αξία¹⁴¹. Αρχίζει με την *παιδιάν*. Κατά τη γνώμη του δεν μπορούμε να θέσουμε την *παιδιάν* ως στόχο της εκπαίδευσης των νέων, αφού δεν μπορεί να μάθει κανείς παίζοντας, καθώς η

135. E.A. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, 131.

136. E. Barker 340, σημ.2

137. Πολ. Η 14,1333 a 16-25. Βλέπε και πιο πάνω σελ. 49 σημ.69 και 70.

138. Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Α. Θ. Τερέζης (*Θέματα Αριστοτελικής Φιλοσοφίας*, 215).

139. Πολ. Θ 5,1339 a 26- 31.

140. Αυτό θα το επιβεβαιώσει και στη συνέχεια Θ 5,1339 b 11-14, όταν θα αναφερθεί εκ νέου στα οφέλη της μουσικής εκπαίδευσης.

141. E. Barker, *The Political Thought of Plato and Aristotle*, 438 · W.Anderson: 'Aristotle', 589. Βλέπε επίσης Annemarie- Jeanette Neubeker, *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*. Μτφρ.: Μιρέλλα Σιμώτα-Φιδετζή, Αθήνα 1986, 141 · D. Depew, 'Politics, Music, and Contemplation in Aristotle's Ideal State', 367.

μάθηση συνδέεται με κόπους¹⁴². Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με την *διαγωγήν*¹⁴³ (την καλλιέργεια του πνεύματος). Η διαγωγή, λοιπόν, δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικός σκοπός της μουσικής εκπαίδευσης, διότι στα παιδιά δεν μπορεί να τεθεί τελικός σκοπός, λόγω της ηλικίας τους, αφού δεν μπορεί κανείς να θέσει τελικό σκοπό σε όντα που είναι ακόμη ατελή¹⁴⁴. Είναι όμως δυνατόν να διδάσκεται με σκοπό τη μελλοντική διασκέδαση των παιδιών και να συνεισφέρει στη ζωή τους, όταν μεγαλώσουν¹⁴⁵. Έτσι, συνδέοντας ο Αριστοτέλης την *διαγωγήν*¹⁴⁶ με την ευδαιμονία, η οποία είναι ένας ολοκληρωμένος τελικός σκοπός, οδηγείται στο συμπέρασμα ότι τα παιδιά ¹⁴⁷ δεν μπορούν να

142. Ο R. Kraut (*Aristotle: Politics*, 188) παρατηρεί για την άποψη αυτή του Αριστοτέλη, ότι δηλαδή η εκμάθηση της μουσικής είναι μια επίπονη για τα παιδιά απασχόληση, πως έρχεται εν μέρει σε αντίθεση με ότι θα υποστηρίξει πιο κάτω (Πολ. Θ 5, 1340 b 15-17), ότι δηλαδή η διδασκαλία της μουσικής είναι κατάλληλη για τα παιδιά, γιατί τα παιδιά δεν μπορούν να ανεχτούν κάτι, εάν δεν είναι ευχάριστο. Η αντίφαση, αυτή, συνεχίζει ο Kraut, μπορεί να αποφευχθεί, εάν υποθέσουμε ότι ο Αριστοτέλης εννοεί απλώς ότι τα παιδιά ακούνε από τη φύση τους τη μουσική με ευχαρίστηση, πράγμα « που είναι συμβατό με τον ισχυρισμό ότι η εκμάθηση του παιχνιδιού ενός οργάνου και της απομνημόνευσης τραγουδιών είναι δύσκολα και κατά συνέπεια απαιτούν σκληρή δουλειά».

143. Πολ. Θ 5, 1339 a 29-31.

144. Πολ. Θ 5, 1339 a 30-31. Βλ. Στ. Χιωτάκης, 'Επικαιρότητα τής άριστοτελικής έννοιας τής παιδείας : Μία βεμπεριανή προσέγγιση', στο Δ.Ν. Κούτρας (έπιμ.), *Η Πολιτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*, 433.

145. Πολ. Θ 5, 1339 a 31-33.

146. Στα χωρία Θ 3, 1338 a 10, και Θ 3, a 20-22, ο Αριστοτέλης συνδέει τη διαγωγή με την καταλληλότερη δραστηριότητα για τη σχολή, δραστηριότητα με την οποία επιτυγχάνει κανείς αυτά που θα τον οδηγήσουν στην ευδαιμονία, καθώς είναι πράξεις που γίνονται για χάρη του εαυτού μας και ταιριάζουν στους ελεύθερους ανθρώπους. Βλέπε 2.1.α και πιο πάνω, σελ. 61-78.

147. Κάτι ανάλογο βέβαια, όσον αφορά την καταλληλότητα της μουσικής για τα παιδιά, αναφέρει και ο Πλάτων στους *Νόμους* (B,659 e), στο χωρίο που ασχολείται με το πώς θα προσφέρουν στα μικρά παιδιά τον τρόπο το σωστό, για να χαίρονται και να λυπούνται με τα ίδια πράγματα, όπως και οι γέροντες, με τη χρήση δηλ. των κατάλληλων επωδών. Πιστεύει, λοιπόν, πως, για να γίνει αυτό, πρέπει να βρεθεί ένας τρόπος που να ταιριάζει στην ηλικία τους, και αυτό, επειδή *διὰ δὲ τὸ σπουδὴν μὴ δύνασθαι φέρειν τὰς τῶν νέων ψυχὰς*, γι' αυτό ο τρόπος είναι, *παιδιαί τε καὶ ὠδαί καλεῖσθαι καὶ πράττεσθαι*, όπως γίνεται με τους αρρώστους και εξασθενημένους σωματικώς.

συμμετέχουν σε αυτή, καθώς είναι ατελή όντα¹⁴⁸ και επομένως είναι άσκοπο να τα εκπαιδεύουμε με τις πράξεις που συνεισφέρουν σε ένα σωστό τρόπο διαγωγής¹⁴⁹.

Η συμβολή της μουσικής στη βελτίωση των ηθών είναι ένα θέμα πολύ σημαντικό, το οποίο για πρώτη φορά στο έργο του *Πολιτικά* συζητείται από τον Αριστοτέλη, όπως ήδη αναφέραμε. Για τον τρόπο που η μουσική ίσως συντείνει στην αρετή έχει κάνει ήδη, ως γνωστόν, λόγο, αφού αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο η μουσική να δύναται να διαπλάθει το ήθος κατά κάποια ποιότητα, εθίζοντας τον νέο *στο δύνασθαι χαίρειν ὀρθῶς*, στην ευγενή δηλαδή τέρψη¹⁵⁰. Ο Lord¹⁵¹ θεωρεί «πως το *χαίρειν ὀρθῶς* που η μουσική μπορεί να διδάξει, πρακτικά θα μπορούσε να θεωρηθεί ως συνώνυμο με την αρετή που εντυπώνεται στους νέους με το έθος»¹⁵², ενώ ο Anderson¹⁵³ σημειώνει ότι η «ηθική υπεροχή» που μπορεί να καλλιεργηθεί μέσω της μουσικής με τον εθισμό στο σωστό τρόπο απόλαυσης «ισοδυναμεί με το παιδευτικό ήθος». Ο Α. Μάνος¹⁵⁴ θεωρεί ότι η άποψη του Αριστοτέλη για το ότι η μουσική μπορεί να συμβάλλει στην αρετή, είναι επίκαιρη στις μέρες μας, όπου τα προϊόντα της τέχνης συχνά είναι χαμηλής ποιότητας και αυτό το γεγονός «ὀδηγεῖ στο συμπέρασμα ὅτι δίνεται σημασία στην ἐπιδεξιότητα καί τήν τεχνική παρά στην ἐσωτερική βίωση τοῦ ὠραίου ἀπό μίαν ὠραία ψυχή».

Ο Αριστοτέλης επανεξετάζει το θέμα της δύναμης της μουσικής θέτοντας την ερώτηση λίγο διαφοροποιημένη: *ἡ δὲ πρώτη ζήτησις ἐστὶ πότερον οὐ θετέον εἰς παιδείαν τὴν μουσικὴν ἢ θετέον, καὶ τί δύναται τῶν διαπορηθέντων τριῶν,*

148. Πβ. *Ἠθ. Νικ.* Α 10, 1100 a 1-4.

149. Πβ. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 188.

150. *Πολ.* Θ 5, 1339 a 24-25.

151. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 74.

152. Πβ. *Ἠθ. Νικ.* Β 2, 1104 b 8-13.

153. W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 123.

154. Α.Χ. Μάνος, *Τέχνη και δικαιοσύνη στην αριστοτελική διάνοηση*, στο Δ. Ν. Κούτρας (έπιμ.), *Ἡ κατ' Ἀριστοτέλη Πολιτικὴ Ἰσότης καὶ Δικαιοσύνη καὶ τὰ προβλήματα τῆς Σύγχρονης Κοινωνίας*, Ἀθήνα 2000, 311.

πότερον παιδείαν ἢ παιδίαν ἢ διαγωγὴν. εὐλόγως δ' εἰς πάντα τάπτεται καὶ φαίνεται μετέχειν¹⁵⁵.

Κρίνει, λοιπόν, πως πρέπει πρώτα και άμεσα ν' απαντηθούν τα ερωτήματα α) αν η μουσική έχει θέση στην εκπαίδευση και β) ποια η δύναμής της i) ως προς την παιδεία, ii) ως προς την παιδίαν, και iii) ως προς την διαγωγὴν, καθώς φαίνεται να συμμετέχει σε όλα¹⁵⁶.

Διαπιστώνουμε ότι ο Αριστοτέλης επαναπραγματεύεται τους σκοπούς και τη δύναμη της μουσικής θέτοντας ένα νέο ερώτημα. Στο νέο αυτό ερώτημα τη θέση της ἀρετῆς¹⁵⁷ παίρνει η παιδεία. Θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η ἀρετή και η παιδεία συνδέονται μεταξύ τους¹⁵⁸ και ότι αυτό αποτελεί απάντηση στο ερώτημα *τίς δ' ἔσται ἡ παιδεία καὶ πῶς χρὴ παιδεύεσθαι*¹⁵⁹, που έχει τεθεί στην αρχή της συζήτησης. Η παιδεία δηλ. πρέπει να έχει ως βασικό της σκοπό την ἀρετήν. Αυτό που θα πρέπει να εξεταστεί τώρα είναι εάν η μουσική μπορεί να συμβάλει στην αρετή και στη βελτίωση των ηθών και να επιβάλλεται ως εκ τούτου, η χρησιμοποίησή της στην εκπαίδευση των νέων. Ο Α.Χ. Μάνος¹⁶⁰ θεωρεί άμεση τη σχέση της παιδείας με την τέχνη ως «ίσχυρό παράγοντα παιδείας καὶ πνευματικῆς καλλιέργειας, στο βαθμό πού προσφέρει ἕνα εἶδος γνώσεως προσανατολισμένο στους σκοπούς τῆς πολιτείας : τὸ παιδεύεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας¹⁶¹.

Πριν προχωρήσουμε, ενδείκνυται να επισημανθεί ότι ο Αριστοτέλης έχει ήδη αναφέρει πως τα παιδιά δεν πρέπει να εκπαιδευτούν με σκοπό την παιδίαν

155. Πολ. Θ 5,1339 b 11 -15.

156. Βλ. και Α .Χ. Μάνος, 'Τέχνη και δικαιοσύνη στην αριστοτελική διάνοηση', 312.

157. Στο χωρίο Θ 5,1339 a 16-26 των *Πολιτικῶν* το ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: *πότερον παιδείας... ἢ... πρὸς ἀρετήν τι τείνειν τὴν μουσικὴν ... ἢ πρὸς διαγωγὴν τι συμβάλλεται καὶ πρὸς φρόνησιν...* ενώ στη παρούσα περίπτωση το ερώτημα τίθεται ως: *πότερον παιδείαν ἢ παιδίαν ἢ διαγωγὴν.*

158. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*,78.

159. Πολ. Θ 2,1337 a 34-35. Βλέπε και σελ.48.

160. Α .Χ. Μάνος., 'Τέχνη και δικαιοσύνη στην αριστοτελική διάνοηση', 312.

161. Πολ. Ε 9,1310 a 14.

και την *διαγωγὴν*¹⁶², γιατί είναι απίθανο αυτοί οι σκοποί να επιτευχθούν κατά την παιδική ηλικία, αλλά μόνο κατά την πιο ώριμη περίοδο της ζωής τους¹⁶³, ενώ δεν είναι δυνατόν να απορριφθεί το ενδεχόμενο η μουσική να μπορεί να εξυπηρετήσει το δεύτερο σκοπό, να συμβάλει δηλαδή στην αρετή τόσο κατά την παιδική, όσο και κατά την ώριμη ηλικία¹⁶⁴.

• Προς τεκμηρίωση της σχέσης της μουσικής με την *παιδείαν*, την *παιδιάν* και την *διαγωγὴν* ο Αριστοτέλης αναπτύσσει μία αξιοπρόσεκτη επιχειρηματολογία¹⁶⁵: *ἤ τε γὰρ παιδιὰ χάριν ἀναπαύσεώς*¹⁶⁶ *ἐστι, τὴν δ' ἀνάπαυσιν ἀναγκαῖον ἡδεῖαν εἶναι (τῆς γὰρ διὰ τῶν πόνων λύπης ἰατρεία τίς ἐστίν), καὶ τὴν διαγωγὴν ὁμολογουμένως δεῖ μὴ μόνον ἔχειν τὸ καλὸν ἀλλὰ καὶ τὴν ἡδονήν (τὸ γὰρ εὐδαιμονεῖν ἐξ ἀμφοτέρων τούτων ἐστίν)· τὴν δὲ μουσικὴν πάντες εἶναί φαμεν τῶν ἡδίστων, καὶ ψιλὴν οὖσαν καὶ μετὰ μελωδίας... ὥστε καὶ ἐντεῦθεν ἂν τις ὑπολάβοι παιδεύεσθαι δεῖν αὐτὴν τοὺς νεωτέρους.*

Ο Αριστοτέλης, αφού πρώτα επισήμανε ότι η μουσική (ως *παιδιὰ*) έχει την δυνατότητα να προσφέρει ανάπαυση στον άνθρωπο¹⁶⁷, υποστηρίζει ότι η μουσική μπορεί να αποτελέσει ένα από τα θεμέλια της ευδαιμονίας¹⁶⁸. Η πορεία

162. Πολ. Θ 5,1339 a 26-31.

163. Βλ. σελ. 86.

164. Πβ. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 191.

165. Πολ. Θ 5,1339 b 15 -25.

166. Ο Αριστοτέλης κάνει ένα διαχωρισμό μεταξύ της *ἀναπαύσεως* και της *παιδείας*, δύο συμβολών της μουσικής, στις οποίες αρχικώς ἔδινε την ίδια βαρύτητα. Η ευχαρίστηση που προσφέρει η *ἀνάπαυσις* είναι ένα είδος γιαιτρίας από κόπους πράξεων που έχουν γίνει, αλλά είναι επίσης μια ανανέωση του ανθρώπου με σκοπό τις μελλοντικές πράξεις. Από την άλλη μεριά η ευχαρίστηση που προσφέρει η *παιδιὰ* δε γίνεται χάριν μελλοντικών πράξεων, αλλά χάριν της τωρινῆς απόλαυσης και της ξεκούρασης από τις ἔννοιες του παρελθόντος. Για το θέμα αυτό βλ. E.A. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, 129· C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 80.

167. Πολ. Θ 5,1339 b 15-17.

168. Πολ. Θ 5,1339 b 17-25.

της σκέψης του είναι η εξής : η *παιδιά*¹⁶⁹ υπάρχει, για να προσφέρει ανάπαυση και οπωσδήποτε η ανάπαυση, η οποία από τη φύση της είναι φάρμακο για τον κόπο που προέρχεται από την εξάντληση, πρέπει να περιέχει το στοιχείο της ευχαρίστησης (απόλαυσης). Παρομοίως, η *διαγωγή* γενικά θεωρείται ότι περιέχει το στοιχείο της απόλαυσης (*τὴν ἡδονήν*), καθώς και κάποια ευγένεια (*τὸ καλόν*)· η ευδαιμονία επίσης περιέχει και τα δύο αυτά στοιχεία. Η απόλαυση (ἡδονή) από την άλλη μεριά είναι ένα στοιχείο κοινό τόσο στην *παιδιάν* όσο και στη *διαγωγήν*. Εξάλλου υπάρχει συμφωνία ως προς το ότι η μουσική είτε ενόργανη είτε φωνητική, αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες απολαύσεις. Συνοψίζοντας και ακολουθώντας τον E. Barker¹⁷⁰, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε : «Η μουσική προσφέρει μια μεγάλη ευχαρίστηση· από την άλλη μεριά η ευχαρίστηση είναι ένα στοιχείο κοινό και στην *παιδιάν* και στην *διαγωγήν*· έτσι συνεπάγεται πως η μουσική μπορεί να συνεισφέρει τόσο στην *παιδιάν* όσο και στη *διαγωγήν*, και όχι για ένα μόνο σε ένα αντικείμενο». Η ευδαιμονία όμως περιλαμβάνει και αυτή και το καλό και την ἡδονή. Έτσι, λοιπόν η μουσική μπορεί να συνεισφέρει στην επίτευξη της ευδαιμονίας μέσω της σωστής *διαγωγῆς* και ως εκ τούτου θα πρέπει να περιλαμβάνεται στην εκπαίδευση των νέων.

Ο Kraut¹⁷¹, αναφέρει ότι το χωρίο 1338 a 5-9 (όπου δηλώνεται ότι η ευδαιμονία συνοδεύεται από την *ἡδονήν*, όχι όμως οποιασδήποτε ποιότητας ἡδονή, αλλά από εκείνη η οποία προέρχεται από τα πιο ευγενή πράγματα) κατά κάποιον τρόπο συμπληρώνει το παραπάνω επιχείρημα, «ότι δηλ. η ευχαρίστηση που προέρχεται από τη μουσική μπορεί να εγγυηθεί ότι είναι ένα από τα συστατικά της ευδαιμονίας». Μένει όμως και ένα άλλο χαρακτηριστικό που έχει η ευδαιμονία, η ευγένεια (*τὸ καλόν*), το οποίο στην προκειμένη περίπτωση δεν

169. Ο I. Düring (*Ὁ Ἀριστοτέλης*, Β'· 279) γράφει πως η *παιδιά* είναι μία λέξη με ευρύ σημασιολογικό περιεχόμενο, σημαίνει τόσο διασκέδαση, όσο και ξεκούραση και χαλάρωση. Πβ. και Αριστ. Πολ. Θ 3,1337 b 41.

170. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 342, σημ.1.

171. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 191.

αναπτύσσεται ως χαρακτηριστικό της μουσικής, αλλά αυτό γίνεται στη συνέχεια¹⁷².

Το επόμενο επιχείρημα του Αριστοτέλη για τη μουσική είναι ότι μπορεί να παίξει ταυτόχρονα δύο ρόλους σε έναν¹⁷³: Οι αβλαβείς, λοιπόν, ευχαριστήσεις, που προέρχονται από τη μουσική από το ένα μέρος συντελούν στην επίτευξη του τελικού σκοπού, καί από το άλλο μέρος είναι χρήσιμες και ως ένα μέσο ανάπαυσης. Έτσι, αν και η μουσική αποτελεί μία από τις δραστηριότητες με τις οποίες συναρτάται η ευδαιμονία και κατά συνέπεια αποτελεί μέρος του τελικού σκοπού *τοῦ εὐδαιμονεῖν*, δεν υπάρχει κανείς λόγος που να εμποδίζει να υπηρετεί ταυτόχρονα έναν περαιτέρω σκοπό: την *ἀνάπαυσιν* με το να προσφέρει ξεκούραση. Ο Kraut¹⁷⁴ σημειώνει πως η μουσική με αυτόν τον τρόπο χρησιμεύει σε εκείνους, οι οποίοι δεν είναι ικανοί να επιτύχουν το τέλος και τη συνεπαγόμενη με αυτό ευδαιμονία, βρίσκουν όμως κάποιο είδος ευδαιμονίας στην ευχαρίστηση που λαμβάνουν από το σωστό είδος μουσικής.

Ο Αριστοτέλης ωστόσο εκφράζει απογοήτευση για την ικανοποίηση που προκαλεί η επίτευξη αυτού του σκοπού. Υποστηρίζει¹⁷⁵, λοιπόν, ότι εσφαλμένα οι άνθρωποι θεωρούν ως τελικό σκοπό τους *τὰς παιδιὰς* και εσφαλμένα επιζητούν την ευδαιμονία μέσα στις συνακόλουθες της *παιδιᾶς* απολαύσεις. Εξισώνουν κατ' αυτόν τον τρόπο την ηδονή που λαμβάνουν από τον τελικό σκοπό (που είναι η ευδαιμονία) με την ηδονή ενός οποιουδήποτε είδους, επειδή οι τελικές ενέργειες των πράξεών τους μοιάζουν. Πιο συγκεκριμένα, η αναζήτηση του τελικού σκοπού δεν γίνεται για χάρη κάποιου άλλου πράγματος· αυτό όμως δεν αποκλείει την δυνατότητα η αναζήτηση αυτή να φέρει και ευεργετικές επιδράσεις, όπως, λ.χ. ανακούφιση από τους κόπους. Οι άνθρωποι, λοιπόν, απολαμβάνουν κάποια είδη μουσικής, όχι επειδή λαμβάνουν από αυτή κάποια ανακούφιση, αλλά μόνο

172. Πολ. Θ 5,1340 a 12-28. Η ποιότητα, βέβαια της ηδονής που προέρχεται από την *παιδιάν* και την *διαγωγὴν* είναι ένα θέμα που έχει συζητηθεί και πιο πριν, βλ. σελ. 89 κ.ε.

173. Πολ. Θ 5,1339 b 25-31.

174. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 191.

175. Πολ. Θ 5,1339 b 31-43.

επειδή είναι ευχάριστη¹⁷⁶. Έτσι έχουν τη σωστή ιδέα σχετικά με το είδος των πραγμάτων που πρέπει να περιλαμβάνει η ευδαιμονία. Όπως επισημαίνει και ο Kraut¹⁷⁷, εξαιτίας της λαϊκής αντίληψης που υπήρχε για τη μουσική οι άνθρωποι δεν απολάμβαναν από αυτή το σημαντικότερο από όλα όφελός της, που είναι η βελτίωση του ήθους και της ψυχής¹⁷⁸, και αρκούνταν στην απλή ευχαρίστηση που αυτή προσφέρει. Παλαιότερα ωστόσο η μουσική έχαιρε πολύ μεγαλύτερης εκτίμησης¹⁷⁹.

Ο Βουρβέρης¹⁸⁰ παρατηρεί πως ο Αριστοτέλης στο σημείο αυτό διευκρινίζει «μὲ ἀπόλυτον σαφήνειαν καὶ συνέπειαν, τὰ αξιολογικὰ ὅρια τῆς αὐταρκειᾶς καὶ αὐτοτελείας τῆς ἐκ τῶν παιδιῶν ἡδονῆς. Δὲν πρέπει δηλαδὴ ἡ ἐκ τῶν παιδιῶν ἀβλαβὴς ἡδονὴ καὶ πρόσκαιρος τέρψις νὰ θεωρῆται τέλος τοῦ βίου, τελικὸς σκοπὸς τῆς ζωῆς, ὡς νομίζουν συνήθως οἱ πολλοί». Ο Αριστοτέλης θεωρεῖ τέλος του βίου μόνο την «ἐκ τοῦ κατ' ἀρετὴν ζῆν εὐδαιμονίαν». Ωστόσο, συνεχίζει ο Βουρβέρης¹⁸¹, ο Αριστοτέλης στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια*¹⁸² γίνεται πιο αυστηρός, ὅσον αφορά τη διάκριση μεταξύ του αληθινού τελικού σκοπού και του «προσκαίρου ἢ ἐνδιαμέσου σκοποῦ τῆς ἀνθρωπίνης ἀσχολίας ἢ σχολῆς», ἀφ' ετέρου.

Η *παιδιά*, λοιπόν, φαίνεται ότι προσφέρει μια ευχαρίστηση που είναι για χάρη του εαυτού της. Ενός τέτοιου είδους απόλαυση λαμβάνουμε και από τις πράξεις που συνδέονται με τον τελικό σκοπό, με αποτέλεσμα οι άνθρωποι να συγχέουν την ευχαρίστηση που προσφέρει η *παιδιά* με την ευχαρίστηση που λαμβάνουν από τον τελικό σκοπό. Το γεγονός αυτό εξηγεί κατά κάποιον τρόπο τον λόγο που οι άνθρωποι απολαμβάνουν τη μουσική μόνο για την κοινή

176. Βλ. σχετικά Ε. Barker, *The Political Thought of Plato and Aristotle*, 437.

177. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 192.

178. Πολ. Θ 5,1340 a 2-6. Βλ. σχετικά και R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 192.

179. Πολ. Θ 3,1337 b 28-32, και Θ 3,1338 a 13-22.

180. Κ.Ι. Βουρβέρης, *Παιδιά καὶ Παιδεία*, 19 κ.ε..

181. *Αυτόθι*.

182. *Ἠθ. Νικ.* Κ 6,1176 b 27- 77 a 1.

ευχαρίστηση που προσφέρει και όχι για τη συμβολή της στη βελτίωση του ήθους και της ψυχής¹⁸³, θέμα το οποίο θα μας απασχολήσει στην επόμενη ενότητα. Ο Αριστοτέλης, όπως θα δούμε, δεν αρνείται τον ψυχαγωγικό χαρακτήρα της μουσικής, απλώς προκρίνει τον ηθοπλαστικό της¹⁸⁴.

3. Μουσική και ήθος

Περὶ δὲ τοῦ κοινωνεῖν τῆς μουσικῆς, < ὅτι > οὐ διὰ ταύτην μόνην, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ χρήσιμον εἶναι πρὸς τὰς ἀναπαύσεις, ὡς ἔοικεν. οὐ μὲν ἀλλὰ ζητητέον μή ποτε τοῦτο μὲν συμβέβηκε, τιμιωτέρα δ' αὐτῆς ἡ φύσις ἐστὶν ἢ κατὰ τὴν εἰρημένην χρεῖαν, καὶ δεῖ μὴ μόνον τῆς κοινῆς ἡδονῆς μετέχειν ἀπ' αὐτῆς, ἣς ἔχουσι πάντες αἰσθησιν (ἔχει γὰρ ἡ μουσικὴ τιν' ἡδονὴν φυσικὴν, διὸ πάσαις ἡλικίαις καὶ πᾶσιν ἡθεσιν ἢ χρῆσις αὐτῆς ἐστὶ προσφιλέης), ἀλλ' ὁρᾶν εἴ πῃ καὶ πρὸς τὸ ἡθος συντείνει καὶ πρὸς τὴν ψυχὴν. τοῦτο δ' ἂν εἴη δῆλον, εἰ ποιοὶ τινες τὰ ἡθη γιγνόμεθα δι' αὐτῆς¹⁸⁵.

Ο Αριστοτέλης διερωτάται μήπως η ανάπαυση και η συνεπαγόμενη από αυτή ευχαρίστηση δεν είναι τα μόνα οφέλη που προκύπτουν από τη μουσική και η αξία της, επομένως, είναι μεγαλύτερης σημασίας από αυτή που της έχει αποδοθεί μέχρι τώρα. Διερωτάται δηλαδή μήπως η μουσική εκτός, από την ευχαρίστηση που παρέχει σε όλες τις ηλικίες, έχει τη δυνατότητα να συμβάλλει στη διαμόρφωση του ήθους και της ψυχής. Κάτι τέτοιο θα γινόταν εμφανές, αν αποδειχτεί πως με τη μουσική διαμορφώνονται οι χαρακτήρες με ποιοτικό τρόπο.

Αυτή είναι η νοητή αφετηρία των θεμάτων που αφορούν τη θεωρία του ήθους, μία θεωρία που συνάγεται από «περίπλοκες σειρές επιχειρημάτων και

183. R. Kraut, Aristotle: *Politics*, 192.

184. Κ. Παλαμιώτου –Θωμαΐδου, Ἡ μουσική και η γυμναστική στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλους, 313.

185. Πολ. Θ 5,1339 b 40- 1340 a 8.

εικασιών»¹⁸⁶. Η συναισθηματική δύναμη της μουσικής και η δύναμή της να επιδρά στην ανθρώπινη ψυχή, καθώς και η δυνατότητα η μουσική να αποτυπώνει ψυχικές καταστάσεις είναι κάτι το οποίο ισχύει και σήμερα, είναι κάτι το οποίο είχαν αντιληφθεί και αναλύσει οι αρχαίοι Έλληνες¹⁸⁷. Πριν ακόμη διατυπωθούν οι σκέψεις στη φιλοσοφία, είχαν κάνει την εμφάνισή τους μέσω των μύθων με τη μορφή των μουσικών τελετουργιών στο χώρο τόσο της θρησκείας όσο και της ιατρικής. Όπως γράφει ο Lippman¹⁸⁸, «Η ακαταμάχητη και μοιραία έλξη των σειρήνων μπορεί να ιδωθεί παράλληλα με τη γοητεία που ασκούσε ο Αρίων στα δελφίνια... Η δράση της μουσικής είναι τόσο άμεση και ισχυρή που δεν μπορεί κανείς να της αντισταθεί. Εντελώς τυπικά ένα είδος υπνωτισμού παράγεται, μια γοητεία στην οποία ο ακροατής καθίσταται ακίνητος». Από την άλλη μεριά η κύρια άποψη για την ηθική θεωρία συνδέεται με την εκπαιδευτική διαδικασία. Η μουσική, ωστόσο, δεν μπορεί να συνδεθεί μόνο με αυτήν, αλλά και με το γενικότερο ρόλο που μπορεί να παίξει στην κοινωνία.

Η αρχαία ελληνική μουσική, συνδέεται στενά με το ήθος, ιδιαίτερα κατά τον 5^ο και 4^ο αιώνα. Ως πρόδρομοι της θεωρίας του ήθους μπορούν να θεωρηθούν οι συνθέσεις της λυρικής ποίησης, με χαρακτηριστικούς εκπροσώπους της την Σαπφώ και τον Αλκαίο¹⁸⁹, αλλά και οι συνθέσεις της χορικής ποίησης, με κύριο εκπρόσωπό της τον Αλκμάνο¹⁹⁰. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Landels¹⁹¹, «η απαλή, μελαγχολική μουσική της Σαπφούς, που θρηνούσε τον χωρισμό της από ένα αγαπημένο πρόσωπο, θα αποτελούσε προφανώς ένα εντελώς διαφορετικό φθογγικό μοτίβο, και ένα διαφορετικό στυλ μελωδίας, από μία

186. W.D. ,Anderson, 'Aristotle', 589.

187. Βλ. Annemarie- Jeanette Neubeker, *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, 135. Πβ. Κων/να Παλαμιώτου –Θωμαΐδου, 'Η μουσική και η γυμναστική στα Πολιτικά του Αριστοτέλους', 313 Τ. Reinach , *Η Ελληνική Μουσική*, 77 και 185.

188. E.A. Lippman , *Musical Thought in Ancient Greece*, 45.

189. Για τη Σαπφώ και τον Αλκαίο πβ. M.I., Henderson 'Ancient Greek Music', 382.

190. Η λυρική και χορική ποίηση άνθισε, ως γνωστόν, τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ.

191. J.G. Landels, *Music in Ancient Greece and Rome*, London and New York, 1999,12.

ενθουσιώδη έκκληση του Αλκαίου στους συνανθρώπους του να διορθώσουν τα πολιτικά τους σφάλματα».

Ο Αριστοτέλης κάνει μία πρώτη νύξη στο θέμα της επίδρασης της μουσικής στα ήθη, όταν θέτει το ερώτημα αν η μουσική είναι συντελεστική της αρετής¹⁹². Στην ενότητα αυτή ο Αριστοτέλης θα δικαιολογήσει την άποψη αυτή κατά τρόπο σαφή· θα την θεωρήσει την επίδραση στα ήθη ως την πιο σημαντική δύναμη της μουσικής και κατά συνέπεια θα προβάλλει τη μουσική ως την πιο κατάλληλη για την παιδεία των νέων.

Για να θεμελιώσει Ο Αριστοτέλης την άποψή του αυτή, επικαλείται αρχικά την επίδραση που έχουν στη ψυχή του ανθρώπου τα μέλη του Ολύμπου¹⁹³. Τα μέλη αυτά έχουν τη δυνατότητα να εμπνεύσουν ενθουσιασμό στην ψυχή του ανθρώπου και ο ενθουσιασμός αποτελεί ένα πάθος συνδεδεμένο με το ήθος της ψυχής. Όπως υποστηρίζει ο Anderson¹⁹⁴, τα μέλη αυτά «τροποποιούν το ήθος της ψυχής δια μέσου της συναισθηματικής εμπειρίας μιας θεϊκής διήθησης». Όπως παρατηρεί εύστοχα ο Newman¹⁹⁵, «ο Αριστοτέλης πρέπει να αποδείξει ότι η μουσική επηρεάζει τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος· κατά συνέπεια πρέπει να αποδείξει ότι ο ενθουσιασμός (η έμπνευση), τον οποίο ομολογουμένως προξενεί, είναι μία πάθηση του χαρακτήρα της ψυχής (τὸ τῆς ψυχῆς ἦθος) ... Κάποιοι ίσως να τον θεωρούσαν ως ένα σωματικὸν πάθος, σαν τα πάθη που αναφέρονται στα *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (1173 b 8), και άλλοι ως μια ιδιαίτερη κατάσταση, στην οποία περιέρχεται ο νοῦς, ...αλλά ο Αριστοτέλης τη θεωρεί συνδεδεμένη με μια έλξη

192. Πολ. Θ 5,1339 a 21- 25. Βλέπε και σελ. 83 κ.ε.

193. Ο Όλυμπος, τον οποίο αναφέρει ο Αριστοτέλης (Πολ. Θ 5, 1340 a 9-10) ήταν πρόσωπο ημιθρυλικό και η παράδοση διχάζεται ως προς την ύπαρξη ενός ή δύο Ολύμπων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται για αυτόν που συνδεόταν με τη Φρυγική μουσική και την εφεύρεση της τέχνης του αυλού, την οποία πιθανώς να την είχε διδαχτεί από τον Μαρσούα. Βλ. Σ. Μιχαηλίδης, *Έγκυκλοπαίδεια τῆς Αρχαίας Ελληνικῆς Μουσικῆς*, 202· M .L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 442. Πβ. M.I. Henderson, 'Ancient Greek Music', 380.

194. W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 125.

195. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 536, σημ. 11.

προς την ενέργεια¹⁹⁶, ...και αυτή είναι ίσως η αιτία που εδώ την εντοπίζει στο ήθος της ψυχής... ».

Όσον αφορά τον αυλό, πιθανή εφεύρεση του Ολύμπου, μέσω του Μαρσύα¹⁹⁷, και επομένως, στενά συνδεδεμένα με τα μέλη του, αυτός ως όργανο συνδέεται με το διθύραμβο και τη φρυγική αρμονία καθώς και τις οργιαστικές παραστάσεις που γίνονταν προς τιμήν του Διονύσου¹⁹⁸. Ως μονοφωνικό και αερόφωνο όργανο έχει ομοιότητα με την ανθρώπινη φωνή και είναι κατάλληλο για την έκφραση υποκειμενικών συναισθημάτων¹⁹⁹. Ο Αριστοτέλης απορρίπτει από την παιδεία των νέων και τον αυλό και τη σχετική με αυτόν φρυγική αρμονία²⁰⁰. Στα μέλη του Ολύμπου και τη δύναμή της επίδρασής τους αναφέρεται και ο Πλάτων στο *Συμπόσιον*²⁰¹ και δεν φαίνεται απίθανη κάποια επίδραση του Πλάτωνα στον Αριστοτέλη. Στο *Συμπόσιον* παρομοιάζεται η δύναμη του λόγου του Σωκράτη και ο ενθουσιασμός που προκαλεί στον ακροατή με τη δύναμη που έχουν τα αυλήματα του Ολύμπου, τα οποία μπορούν να φέρουν τους ανθρώπους σε έκσταση, λόγω της θεϊκής τους προέλευσης. Τον ίδιο ενθουσιασμό προκαλούν στην ψυχή του ανθρώπου και κατά τον Αριστοτέλη τα μέλη του Ολύμπου, σύμφωνα με το χωρίο 1340 a 9-10 των *Πολιτικῶν*.

Ο Αριστοτέλης βέβαια αναφέρεται γενικά στην επίδραση που ασκεί η μουσική στον άνθρωπο και όχι ειδικά στη σημασία της για την εκπαίδευση²⁰². Γι' αυτό και επιλέγει ως παράδειγμα τα μέλη του Ολύμπου, τα οποία δημιουργούν

196. Πβ. *Ἡθ. Μεγ.* 1207 b 4 :καὶ γὰρ οἱ ἐνθουσιάζοντες ἄνευ λόγου ὀρμὴν ἔχουσι πρὸς τὸ πράττειν τι, καθώς και *Ἡθ. Μεγ.* 1190 b 35-37.

197. Βλ. πιο πάνω σημ. 192.

198. M. L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 251 κ.ε. Πβ. M.I. Henderson, 'Ancient Greek Music', 386 E.A. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, 46.

199. T. Georgiades, *Greek music, verse and danse*, 40.

200. *Πολ.* Θ 6,1341 a 18 και Θ 7,1342 b 1-3. Βλ. πιο κάτω σελ. 136 κ.ε.

201. *Συμπ.* 215 c. Βλ. σχόλια του Ι. Συκουτρή, *Πλάτωνος Συμπόσιον*. Κείμενον, μετάφρασις καὶ ἐρμηνεία ὑπὸ Ι.Σ. (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν—Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ.1), Ἀθῆναι 1970⁵(1934¹), 200 κ.ε.

202. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 83.

ενθουσιασμό στις ψυχές αυτών που τα ακούουν²⁰³. Το ερώτημα όμως που γεννιέται είναι τι ήταν αυτό που περιείχαν τα μέλη του Ολύμπου και μπορούσαν να δημιουργήσουν ενθουσιασμό στην ψυχή και μάλιστα να συμβάλουν και στη βελτίωση του χαρακτήρα. Ο Αριστοτέλης συνδέει τα ενθουσιαστικά μέλη και τον αυλό (που αποδίδονται στον Όλυμπο) με τον εξαγνισμό²⁰⁴ και την *κάθαρσιν*²⁰⁵. Στο χωρίο 1342 a 7-11²⁰⁶ κάνει αναφορά σε κάποια *ιερὰ μέλη*, τα οποία συναρπάζουν την ψυχή και υπό την επήρεια των οποίων οι άνθρωποι καθαίρονται, λαμβάνοντας έτσι κάποια μορφή θεραπείας. Επίσης στο χωρίο 1341 a 21-24²⁰⁷ χαρακτηρίζει τον αυλό όργανο *ὀργιαστικὸν* και *ὄχι ἠθικόν*, με αποτέλεσμα η χρήση του να συντελεί περισσότερο στην κάθαρση παρά στη μάθηση²⁰⁸. Όπως πολύ σωστά σχολιάζει ο Kraut²⁰⁹, «η σημασία αυτού φαίνεται να είναι ότι, όταν κάποιος ακούει τις μελωδίες του Ολύμπου και λαμβάνει μέρος στην ασυνήθιστη εμπειρία της συναισθηματικής φρενίτιδας με την επίδραση αυτών των μελών, δεν μαθαίνει πώς να είναι ενάρτεος, αλλά απελευθερώνεται από ένα επικίνδυνο συναίσθημα».

Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, δεν συνιστά τη χρήση των μελών αυτών, που προκαλούν στη ψυχή ενθουσιασμό και συναισθηματική φόρτιση, στη μουσική εκπαίδευση, καθώς η θεϊκή έμπνευση, από την οποία διέπονται, δεν μπορεί να συνδεθεί κατά τρόπο άμεσο με το καλό ή το κακό²¹⁰. Για την καλύτερη κατανόηση αυτών ενδείκνυται ν' ανατρέξουμε στον Πλάτωνα, ο οποίος αναφέρεται στο θέμα της θεϊκής έμπνευσης και της σύνδεσής της με την ηθικότητα τόσο στην

203. *Αυτόθι*.

204. Annemarie- Jeanette Neubeker, *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, 136.

205. Ο Αριστοτέλης και οι Πυθαγόρειοι θεωρούνται από πολλούς ως πρόδρομοι της σύγχρονης Μουσικοθεραπείας ή Ψυχολογίας της μουσικής. Για το θέμα αυτό βλέπε Λιάνα Πρίνου Πολυχροσιάδου, *Μουσική και Ψυχολογία*, 22 κ.ε. Βλ. και Εισαγωγή, σελ. 34.

206. Βλ. πιο κάτω, σελ. 153 κ.ε.

207. Βλ. πιο κάτω, σελ. 138.

208. Πβ. Annemarie- Jeanette Neubeker, *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, 141.

209. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 193.

210. W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 125.

*Πολιτεία*²¹¹ όσο και στους *Νόμους*²¹². Στο πρώτο έργο αναφέρεται στους ποιητές, στους οποίους συμφωνεί να αποδίδονται τιμές, όσον αφορά το καλλιτεχνικό τους έργο. Ωστόσο σημειώνει πως η καλλιτεχνική αξία ενός έργου δεν συμπίπτει απαραίτητα με την παιδαγωγική του. Στους *Νόμους*, αναφερόμενος στους ποιητές, παραδέχεται τη γνησιότητα της έμπνευσής τους, αλλά παρατηρεί ότι δε μπορούν να γνωρίζουν αν το έργο που παράγουν είναι καλό ή κακό. Γενικά ο Πλάτων δεν αποδίδει ηθική αξία στους ποιητές²¹³ και μάλλον ο Αριστοτέλης στην περίπτωση των μελών του Ολύμπου υιοθετεί την ίδια άποψη²¹⁴. Από όποια οπτική γωνία και αν εξετάσει κανείς το θέμα αυτό, η συναισθηματική απελευθέρωση που μπορεί κάποιος να βιώσει μέσω των μελών αυτών (των ενθουσιαστικών), συμβάλλει στην ψυχική ισορροπία, γεγονός που έχει θετικές συνέπειες για τον άνθρωπο.

Εκτός όμως από τα μέλη του Ολύμπου, σε αντίστοιχη ψυχική κατάσταση έρχονται οι άνθρωποι *ἀκροώμενοι τῶν μιμήσεων καὶ χωρὶς τῶν ῥυθμῶν καὶ τῶν μελῶν αὐτῶν*²¹⁵. Για το χωρίο αυτό υπάρχει διαφωνία μεταξύ των ερευνητών. Επικρατούν δύο απόψεις: Η μία²¹⁶ πρεσβεύει πως είναι αποδεκτή η προσθήκη <τῶν λόγων διά>, που έκαναν οι Susemihl- Hicks²¹⁷ διαβάζοντας : *ἀκροώμενοι τῶν μιμήσεων καὶ χωρὶς < τῶν λόγων διά > τῶν ῥυθμῶν καὶ τῶν μελῶν αὐτῶν*.

211. Πολ. Γ, 387 a- b και Γ, 398 a-b.

212. *Νόμ.* Ζ, 801 b 10- c 1, 700 d 1-2 -e 1-4. Βλ. σχετικά W.D., Anderson, 'Plato', στο S.Sadie(ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 855.

213. Πολ. Β, 377 e, Β, 379 a. Βλ. R.L. Nettleship, *Lectures on the Republic of Plato*, 100 Β. Σολωμού- Παπανικολάου, *Ανθρώπινος βίος και ηδονή κατά τον Πλάτωνα*, 164 κ.ε.

214. Βλ. και W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 125.

215. Πολ. Θ 5,1340 a 12- 14.

216. Με αυτή συμφωνούν οι Π. Λεκατσάς (*Αριστοτέλους Πολιτικά*, 742, σημ. 4) · T. Mathiesen (ed) (*Greek Views of Music* [vol.I στη σειρά O. Strunk [ed.], *Source Readings in Music History*], revised edition by Leo Treitler, N. York/London 1998[=1978², 1950¹]) · W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 125, 186 κ.ε.' Ο A. Barker(*Greek Musical Writings*, I, 175, σημ. 10) τείνει περισσότερο προς αυτήν την άποψη.

217. F. Susemihl and R.D. Hicks, *The Politics of Aristotle*, a revised text with introduction, analysis and commentary. N. York, 1976 (London, 1984¹).

Έτσι, λοιπόν, σύμφωνα με την προσθήκη, διαβάζουμε πως ακούγοντας κάποιος τη μιμητική μουσική περιέρχεται στην αντίστοιχη ψυχική κατάσταση και χωρίς απαραίτητα να υπάρχουν λόγια, απλώς και μόνο με την ύπαρξη των ρυθμών και των μελών.

Αποδεχόμενοι την άποψη αυτή, την προσθήκη δηλαδή <χωρίς τα λόγια>, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Αριστοτέλης θέλει να υποστηρίξει, όπως ήδη έχει αναφερθεί, την αξία της καθαρά οργανικής μουσικής, μια θέση που βρίσκεται πιο κοντά στη σημερινή σύλληψη της έννοιας της μουσικής, σύλληψη που δεν προϋποθέτει απαραίτητα τα λόγια. Με την υποστήριξη της οργανικής μουσικής εξάλλου ενισχύεται και το προηγούμενο επιχείρημα που προέβαλε για τα μέλη του Ολύμπου²¹⁸, μέλη τα οποία ήσαν οργανική μουσική.

Σύμφωνα με την άποψη που δεν αποδέχεται την προσθήκη υποστηρίζεται ότι επιτυγχάνεται επίδραση στην ψυχή του ακροατή, ο οποίος ακροάται από μόνες τους τις μιμήσεις χωρίς το ρυθμό ή το μέλος²¹⁹. Ο Αριστοτέλης, κατά τον Newman²²⁰, λόγω του προηγούμενου επιχειρήματος που προέβαλε για τα μέλη του Ολύμπου, θέλει να αποτρέψει από το να σκεφτεί κανείς ότι «η επίδραση της μουσικής στο ήθος της ψυχής οφείλεται όχι στη δύναμή που έχει να μιμείται ηθικές καταστάσεις, αλλά στη συνοδεία (μουσική υπόκρουση) της μελωδίας και του ρυθμού...Ο Αριστοτέλης εμφανίζεται να δηλώνει εδώ ότι η μουσική μίμηση των ηθικών καταστάσεων είναι δυνατή χωρίς τη χρήση του ρυθμού και της μελωδίας· γι' αυτό, όταν στο 1341 b 24 αναφέρεται σαν να είχε περιοριστεί η

218. W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 126 . Βλέπε επίσης A. Barker, *Greek Musical Writings*, I 175, σημ. 10.

219. Υποστηρικτές της άποψη αυτής είναι οι εξής : W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III, 537, σημ. 12· E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 343· T.J. Saunders, *Aristotle the Politic*, 465· G. Howie, *Aristotle on education*, 172· C. Lord, *Education and Culture in the Political thought of Aristotle*, 88· του ίδιου *Aristotle :The Politics, translated and with an introduction Notes, and Glossary*, Chicago /London 1984, 236· E. Stephen, *The Politics and Constitution of Athens*, C.U.P., 1996 (1988¹), 201· R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 194 · C.D.C., Reeve, *Aristotle: Politics, translated, with Introduction and Notes*, Indianapolis/ Cambridge 1998, 2126.

220. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III, 537, σημ. 12.

μουσική στη μελοποιΐαν και τον ρυθμόν, πρέπει να υποθέσουμε ότι αναφέρεται στη μουσική σε κάποιο βαθμό με μια στενότερη έννοια».

Έντονη κριτική σε αυτή την άποψη ασκεί ο Anderson²²¹, τονίζοντας πως, αν δεχτούμε το κείμενο χωρίς την προσθήκη, τροποποιείται η βασική θεωρία του Αριστοτέλη για το ήθος. Υποστηρίζει, λοιπόν, τη διόρθωση των Susemihl και Hicks για τους εξής λόγους: «Καταρχήν (η άποψη με την προσθήκη) ενισχύει πιο πολύ το επιχείρημα που έδωσε πιο πάνω για τις μελωδίες του Ολύμπου που ήταν μελωδίες του αυλού (δηλ. σολιστικού οργάνου)... Επιπλέον ήθελε να διορθώσει κάπως την εντύπωση που είχε δημιουργηθεί από την τραγωδία και την κωμωδία²²², ότι δηλαδή ο αυλητής που έπαιζε το σολιστικό αυτό όργανο, είχε ρόλο συνδεδευτικό και όχι πρωτεύοντα (σολιστικό)». Και τέλος, συνεχίζει ο Anderson, «ίσως και να ήθελε να αντικρούσει την άποψη του Πλάτωνα²²³ πως η οργανική μουσική από μόνη της δεν έχει κάποιο διακριτό ήθος»²²⁴.

Επιπλέον, την εκδοχή με την προσθήκη ενισχύει το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης σε άλλα χωρία υποστηρίζει ότι η μελωδία²²⁵ και ο ρυθμός²²⁶, χωρίς λόγια, μπορούν να έχουν συναισθηματική επίδραση²²⁷. Αυτή η άποψη συγκρούεται με εκείνη που υποστηρίζεται, αν εκλάβουμε ως ορθή την εκδοχή χωρίς την προσθήκη: από την άλλη, ωστόσο, μεριά ενδέχεται να σημαίνει ότι η μουσική έχει τη δύναμη να επηρεάσει το χαρακτήρα τόσο σε συνδυασμό με τα λόγια όσο και χωρίς αυτά (δηλ. με την καθαρά οργανική της μορφή).

221. W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 126.

222. Πβ. R.F. Stalley, *Aristotle: Politics*, translated by E.Barker, *Revised with an Introduction and Notes* by R.F.S., Oxford 1998 (1995¹), 407.

223. Ο Πλάτων είναι θερμός υποστηρικτής της άποψης για την αναγκαιότητα της συνύπαρξης του λόγου με τη μουσική. Στους *Νόμους* (669 e) αναφέρει πως, όταν δεν υπάρχουν λόγια, είναι δύσκολο να αναγνωρισθεί η σημασία της αρμονίας και του ρυθμού ή να γίνει αντιληπτό ότι αυτά μιμούνται κάποιο αξιόλογο αντικείμενο.

224. Πβ. T. Mathiesen (ed), *Greek Views of Music*, 28, σημ.11.

225. Πολ. Θ 5,1340 a 38-39.

226. Πολ. Θ 5,1340 b 7-10.

227. Βλ. πιο κάτω, σελ. 112-117.

Ανακύπτει όμως το ερώτημα ποιο είναι το περιεχόμενο *τῶν μιμήσεων*, που αναφέρει ο Αριστοτέλης. Ο Newman²²⁸ (που δεν συμφωνεί με την προσθήκη) διατείνεται πως ο Αριστοτέλης με *τῶν μιμήσεων* εννοούσε «καθαρούς μιμητικούς ήχους, που χωρίς τη βοήθεια της μελωδίας και του ρυθμού προκαλούν στον καθένα τα συναισθήματα που μιμούνται». Όμως, όπως προτείνει ο Anderson²²⁹, οι «καθαροί μιμητικοί ήχοι (ίσως μιμήσεις των ήχων της φύσης²³⁰)» που προτείνονται από τον Newman²³¹, «αφαιρώντας το ρυθμό και τη μελωδία, δεν είναι μουσική».

Αλλά ενδέχεται να επρόκειτο για την περιγραφική μουσική, που ήταν πολύ αγαπητή στους αρχαίους²³². Ο όρος εξάλλου *μίμησις* είναι γνωστός στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη²³³. Όπως έχει παρατηρηθεί, ίσως η αναφορά να γινόταν «στις χορικές εμφανίσεις, στις οποίες υπήρχαν άλλα στοιχεία (ιδιαίτερα τα λόγια) που συνεισέφεραν στην αναπαράσταση της συγκίνησης και του χαρακτήρα»²³⁴. Παραπλήσια με αυτή την άποψη είναι και η θέση εκείνων που υποστηρίζουν²³⁵ ότι μάλλον πρόκειται για ποιητικές μιμήσεις με το νόημα που δίνει σ' αυτές ο Αριστοτέλης στο *Περὶ Ποιητικῆς*²³⁶ έργο του.

228. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III, 537, σημ. 12.

229. W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 126.

230. R.F. Stalley, *Aristotle: Politics*, 407.

231. Την ίδια άποψη για το περιεχόμενο των μιμήσεων υιοθετεί και ο E. Barker (*The Politics of Aristotle*, 343).

232. Ο M.L. West (*Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 296, 298) γράφει πως ο Πυθικός νόμος «απέδιδε μουσικά τον κεντρικό θρησκευτικό μύθο του πυθικού αδύτου, τη νίκη του Απόλλωνα επί του φοβερού ερπετού που είχε ταλανίσει τον τόπο πριν την άφιξή του»: ο Πολυκέφαλος νόμος «μιμούσαν τους συριγμούς των φιδιών που υπήρχαν στην κεφαλή της Γοργόνας Ευρυάλης: ο συριγμός αποτελούσε θρήνο για τον αποκεφαλισμό της αδερφής της Μέδουσας από τον Περσέα» Πβ. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 193.

233. *Ποιητ.* 1448 b 4- 9. Βλ. S.H. Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*. Translated and with Critical Notes by S.H.B. and a New Introduction by J. Gassner, N.York 1951⁴(=1971, 1894), 121 σημ.1 · Μ. Ανδρόνικος, *Ο Πλάτων και η τέχνη. Οι Πλατωνικές απόψεις για το ωραίο και τις εικαστικές τέχνες*, Αθήνα 1986 (1952¹), 47 κ.ε.

234. R.F. Stalley, *Aristotle: Politics*, 407.

235. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 88 του ίδιου,

Είναι απαραίτητο, νομίζω, στο σημείο αυτό να διευκρινιστούν οι διαφορετικές αναφορές του Αριστοτέλη, όσον αφορά την οργανική μουσική. Γενικά βέβαια στην παράδοση η έννοια της μουσικής εμπεριείχε τη σημασία της γενικότερης παιδείας και ήταν αναπόσπαστος ο δεσμός της με την ποίηση²³⁷. Στην εποχή του Πλάτωνα²³⁸ σήμαινε γενικά την πνευματική καλλιέργεια και είχε περισσότερο την έννοια της παιδείας παρά της μουσικής τέχνης με την στενή έννοια²³⁹. Βέβαια, μέσα στο έργο του Αριστοτέλη δε γίνεται σαφής διαχωρισμός της μουσικής από τον λόγο, αλλά υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για την υπεράσπιση και τον διαχωρισμό στη σκέψη του της οργανικής μουσικής από εκείνη που συνυπάρχει πάντοτε με τα λόγια. Έτσι στο χωρίο 1339 b 20-21 των *Πολιτικῶν* γράφει πως η μουσική είναι από τα πιο ευχάριστα πράγματα και ψιλήν οὔσα και μετὰ μελωδίας (είτε δηλαδή είναι καθαρά οργανική είτε με τη συνοδεία τραγουδιού). Συνήθως, όταν ήθελε κανείς να αναφερθεί στην καθαρά οργανική μουσική, αναφερόταν στην τέχνη τῆς ἀυλητικῆς ἢ κιθαριστικῆς, όπως πράττει και ο Πλάτων στους *Νόμους*²⁴⁰ ή ο Αριστοτέλης στην *Ποιητικὴν*²⁴¹. Σε κάθε περίπτωση ο Αριστοτέλης δεν αμφισβητούσε την δύναμη της ποίησης στη διαμόρφωση του ήθους, αλλά αυτό, στο οποίο ήθελε να δώσει σημασία, είναι ότι η μουσική δεν χρειάζεται τα λόγια, για να επιτύχει την επίδρασή της στην ψυχή και το ήθος, αλλά μπορεί και μόνη της, όταν ακούγεται από κάποιους, να επηρεάσει τον χαρακτήρα²⁴² μέσω των μελωδιῶν και των ρυθμῶν της. Αυτό

Aristotle : *The Politics*, 269, σημ. 12.

236. *Ποιητ.* 1447 a 8-16.

237. Για τη σχέση λόγου και μουσικής στην Αρχαία Ελλάδα βλ. Εισαγωγή, σελ. 13 κ.ε.

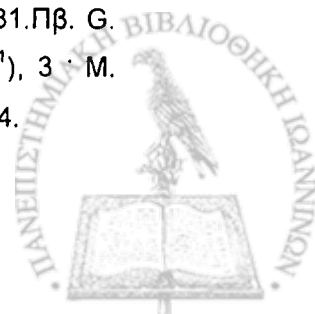
238. Γ. Αμαργιανάκης, *Το ήθος στη μουσική*, 11.

239. Βλ. Εισαγωγή, σελ. 13.

240. *Νόμ.* Β,669 e 1-2 : ψιλήν κιθαρίσει καὶ αὐλήσει προσχρώμενοι.

241. *Ποιητ.* 1447 a 15, και 24.

242. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 87, σημ 31. Πβ. G. Abraham, *The Concise Oxford History of Music*, Oxford/ N.York/Toronto 1985 (1979¹), 3 · M. Davis, *The Politics of Philosophy. A Commentary on Aristotle's Politics*, London 1996, 134.

υποστηρίζεται κατά τρόπο σαφέστατο στο χωρίο 1340 a 40—b 10 των *Πολιτικῶν*²⁴³.

Μία έννοια, που πρέπει να διευκρινιστεί οπωσδήποτε για την κατανόηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της αρχαίας ελληνικής μουσικής, είναι οι *μουσικοί νόμοι*. Κατά τον Μιχαηλίδη²⁴⁴, η έννοια οί νόμοι «έξελίχθηκε από μία πολύ παλιά παράδοση, σύμφωνα με την όποία οί νόμοι τραγουδιοῦνταν από τὸ λαὸ γιὰ νὰ ἀπομνημονεύονται εὐκόλα καὶ νὰ ἀκολουθοῦνται. Ἀργότερα, θρησκευτικά και γενικά τραγούδια (ὠδές, ὕμνοι) ἀπευθυνόμενα σὲ θεούς διέπονταν ἀπὸ νόμους. Αὐτὸ ὁδήγησε στὴν καθιέρωση ὀρισμένων ὀριστικῶν τύπων μουσικῆς σύνθεσης, πολύ πειθαρχημένου καὶ αὐστηροῦ χαρακτήρα καὶ πολύ ὑψηλῶν αἰσθητικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ἀπαιτήσεων. Αὐτοὶ οί τύποι σύνθεσης ὀνομάστηκαν νόμοι, γιατί ἀπαγορεύονταν αὐστηρὰ ἢ ἀπομάκρυνση καὶ παρέκκλιση ἀπὸ τὶς θεμελιώδεις ἀρχές τους».

Γνωστοί είναι οι αυλωδικοί ἢ κιθαρωδικοί νόμοι, οι οποίοι αποτελούνταν από μία φωνή, η οποία συνοδευόταν από τον αυλό ἢ την κιθάρα (μονωδία). Σε αυτή την κατηγορία ανήκαν οι τραγουδιστικοί διάλογοι της τραγωδίας και η πλειοψηφία των διθυραμβικών συνθέσεων στο τέλος της κλασικής εποχής. Αυτή ήταν η μορφή τους, όταν η μουσική συνδεόταν αναπόσπαστα με την ποίηση. Όταν άρχισε ο διαχωρισμός τους και η μουσική έγινε περισσότερο ορχηστρική, τότε προήλθε η τέχνη της αυλητικής. Σε αυτήν επιδόθηκαν μεγάλοι δεξιοτέχνες, μεταξύ των οποίων υπήρξε και ο Όλυμπος²⁴⁵ ο Φρύγιος. Η αντίστοιχη τέχνη της κιθαριστικής δεν είχε τόση εξάπλωση²⁴⁶.

243. Στο χωρίο αυτό ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για την διαφορετική επίδραση που ασκεί η κάθε διαφορετική αρμονία ανάλογα με τη φύση της, όπως λ.χ. η Δώριος αρμονία συντείνει στην γαλήνη, ενώ η Φρύγιος στον ενθουσιασμό. Το ίδιο συμβαίνει και με τους ρυθμούς, δηλαδή ο καθένας εκπέμπει διαφορετική ενέργεια ανάλογα π.χ. με το πόσο κινητικός ἢ στάσιμος είναι.

244. Σ. Μιχαηλίδης, *Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, 224 κ.ε.

245. Όπως γράφει ο Σ. Μιχαηλίδης (*Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, 228 κ.ε.) ο Όλυμπος ήταν μυθικό μάλλον πρόσωπο, μαθητής του Μαρσύα και σύμφωνα με διάφορους μύθους είχε ανακαλύψει την αυλητική τέχνη.

246. F.A. Gevaert, *Histoire et theorie de la musique de l' antiquite*, livre I, Hildesheim 1965, 28. Βλ. J.L. Myres, *The Political Ideas of the Greeks*, N. York 1968(1927¹)248· Γ. Αμαργιανάκης,

- Ωστόσο, είναι πιθανότερο να συναντήσει κανείς μόνη την ποίηση να διαχωρίζεται από τη μουσική, παρά τη μουσική από την ποίηση, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης στο *Περὶ Ποιητικῆς*²⁴⁷ ἔργο του. Επίσης στα *Πολιτικά*²⁴⁸ διαχωρίζει τὰ τῆς μουσικῆς ἔργα καὶ τὰ τῶν ποιητῶν, και ο διαχωρισμός αυτός πλησιάζει περισσότερο στη σημερινή έννοια της μουσικής. Από την άλλη μεριά στο χωρίο 1341 b 24 γράφει πως η μουσική συνίσταται από την *μελοποιίαν* και τους *ῥυθμούς*. Γενικά η αναφορά σε *μέλος* ή σε *μέλη*, όταν γίνεται από τον Αριστοτέλη, υπονοεί την οργανική μουσική, όπως λ.χ. στην περίπτωση των μελών του Ολύμπου.

Μετά από τα παραπάνω, αν δεν δεχτεί κανείς την προαναφερθείσα προσθήκη, μπορεί να οδηγηθεί σαφέστερα στο συμπέρασμα ότι ο Αριστοτέλης διέβλεπε την ηθική ή εκπαιδευτική δύναμη της μουσικής τόσο στη μουσική από μόνη της όσο και στην ποίηση (στον λόγο)²⁴⁹, γιατί άλλο πράγμα είναι να υποστηρίζει κανείς ότι η μουσική επιδρά στον χαρακτήρα και άλλο να θεωρεί ότι η μουσική μιμείται τον χαρακτήρα, μία μίμηση που επιτυγχάνεται ευκολότερα μέσω της ποίησης και του λόγου. Ωστόσο ο Αριστοτέλης στη συνέχεια²⁵⁰ θα αποδείξει υπό ποία έννοια τα μέλη και οι ρυθμοί είναι πράγματι μιμήσεις.

Την επιβεβαίωση για την επίδραση της μουσικής στα ήθη ενισχύει και η σχέση της μουσικής με την αρετή: *ἐπὶ δὲ συμβέβηκεν εἶναι τὴν μουσικὴν τῶν ἡδέων, τὴν δ' ἀρετὴν περὶ τὸ χαίρειν ὀρθῶς καὶ φιλεῖν καὶ μισεῖν, δεῖ δηλονότι μανθάνειν καὶ συνεθίζεσθαι μηθὲν οὕτως ὡς τὸ κρίνειν ὀρθῶς καὶ τὸ χαίρειν τοῖς*

Ο Αρχαιοελληνικός μουσικός νόμος, ο βυζαντινός ήχος και η ινδική ράγκα', *Μουσικολογία* (1985), 72 κ.ε.' του ιδίου 'Το ήθος στη μουσική', 12 · J.G. Landels, *Music in Ancient Greece and Rome*, 4 κ.ε.

247. *Ποιητ.* 1447 a 29 : *τοῖς λόγοις ψιλοῖς ἢ τοῖς μέτροις*. Πβ. και Πλ. *Φαῖδρ.* 278c : *ποίησιν ψιλὴν ἢ ἐν ᾧδῃ συντέθηκε*· *Μενέξ.* 239 b: *ποιηταὶ ...τὴν ἀρετὴν ἐν μουσικῇ ὑμνήσαντες ...* · *Σύμπ.* 215 c 7: *...ἄνευ ὀργάνων ψιλοῖς λόγοις ταύτῶν τοῦτο ποιεῖς*.

248. *Πολ.* Γ 11,1281 b 8-9.

249. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 89.

250. *Πολ.* Θ 5,1340 a 18.

*ἐπεικέσιν ἤθεσι καὶ ταῖς καλαῖς πράξεσιν*²⁵¹. Ἔτσι, ὅπως παρατηρεῖ ο Stalley²⁵², «το γενικότερο συμπέρασμα εἶναι ὅτι, αὐοὺ α) ἡ μουσική μπορεῖ νὰ παρεῖχει ευχαρίστηση, καὶ β) ἡ ἀρετὴ συνίσταται στο νὰ νιώθει κανεῖς ευχαρίστηση κατὰ τρόπο ἠθικά ὀρθό καὶ πρέποντα (σε σύνδεση με το σωστό εἶδος των πράξεων καὶ το σωστό εἶδος των χαρακτήρων), ἡ μουσική του ὀρθοῦ εἶδους μπορεῖ νὰ συμβάλει στην προαγωγή της ἀρετῆς, ἐπειδὴ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ συμβάλει στην δημιουργία ἐνός συναισθήματος ευχαρίστησης μέσω των πράξεων καὶ των χαρακτήρων του ὀρθοῦ εἶδους». Ἡ μουσική, λοιπόν, μπορεῖ νὰ συντελέσει στη δημιουργία ἐνάρετων χαρακτήρων μέσω του ἐθισμού των ἀνθρώπων στις ἐνάρετες καὶ ευχάριστες συνήθειες. Ὄταν ο Ἀριστοτέλης στα *Ἠθικά Νικομάχεια*²⁵³ ἀσχολεῖται με τον τρόπο που ἡ ευχαρίστηση σχετίζεται με τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν ευδαιμονία, παραθέτει ἐνα μουσικό παράδειγμα : ἡ περίπτωση εἶναι ἡ ἴδια με τον μουσικό ἀνθρωπο, αὐοὺ ἐνα άτομο αὐτοῦ του εἶδους ευχαριστεῖται με τις καλές μελωδίες καὶ δυσἀρεστεῖται με τις κακές²⁵⁴.

Πιο κατανοητό καθιστὰ το ἐπιχείρημα του Ἀριστοτέλη, ὅσον ἀφορὰ τὴν ἐπίδραση της μουσικής στο ἦθος, ἡ ἀποψη που ἀκολουθεῖ²⁵⁵: *ἔστι δὲ ὁμοιώματα μάλιστα παρὰ τὰς ἀληθινὰς φύσεις ἐν τοῖς ῥυθμοῖς καὶ τοῖς μέλεσιν ὀργῆς καὶ πραότητος, ἐπὶ δ' ἀνδρείας καὶ σωφροσύνης καὶ πάντων τῶν ἐναντίων τούτοις καὶ τῶν ἄλλων ἠθῶν (δῆλον δὲ ἐκ τῶν ἔργων · μεταβάλλομεν γὰρ τὴν ψυχὴν ἀκροώμενοι τοιοῦτων)· ὁ δ' ἐν τοῖς ὁμοίοις ἐθισμὸς τοῦ λυπεῖσθαι καὶ χαίρειν*

251. Πολ. Θ 5,1340 a 14- 18.

252. R.F. Stalley, *Aristotle: Politics*, 407. Βλέπε ἐπίσης W.L.Newman, *The Politics of Aristotle*, III, 537, σημ. 14. Πβ. G.L. Dickinson, *The Greek view of life*, 223 · I. Düring, *Ὁ Ἀριστοτέλης*. Β', 279 · M.I. Henderson, *'Ancient Greek'*, 385 · Α.Θ. Τερέζης, *Θέματα Ἀριστοτελικῆς Φιλοσοφίας*, 216.

253. *Ἠθ. Νικ.* I 9,1170 a 10-11.

254. ... ὁ μουσικός τοῖς καλοῖς μέλεσιν ἠῖεται, ἐπὶ δὲ τοῖς φαύλοις λυπεῖται.

255. Μια ἀποψη στην ὀποία ἀναφέρεται ο Ἀριστοτέλης καὶ πιο πριν (Πολ. Θ 5,1340 a 13), ἀν λάβουμε ὑπόψη τὴν διόρθωση των Susemihl —Hicks (*The Politics of Aristotle*, 67 κ.ε). Ἀν δεχτοῦμε ως σωστή τὴν ἐκδοχὴ χωρὶς τὴ διόρθωση, τότε ἐδῶ ἀποδεικνύεται κατὰ ποῖον τρόπο οὖ ρυθμοὶ καὶ τα μέλη περιέχουν ὁμοιώματα (βλ. καὶ σελ. 99).

έγγυς ἔστι τῷ πρὸς τὴν ἀλήθειαν τὸν αὐτὸν ἔχειν τρόπον²⁵⁶. Ακούγοντας δηλαδή τους ρυθμούς και τις μελωδίες προκαλούνται μεταβολές²⁵⁷ στην ψυχή μας, αφού αυτά περιέχουν όλων των ειδών²⁵⁸ τα συναισθήματα και τις ηθικές καταστάσεις (ὁμοιώματα). Από την άλλη μεριά, με το να εθίζεται κανείς στη λύπη και στη χαρά μαθαίνει να προσαρμόζεται και στην αντίστοιχη πραγματική κατάσταση. Εάν κάποιος απολαμβάνει, λ.χ., τη θέα μιας εικόνας μόνο και μόνο για την ίδια τη μορφή²⁵⁹ και όχι για κάποιον άλλο λόγο, θα πρέπει να βρίσκει επίσης ευχαρίστηση στη θέα του πραγματικού αντικειμένου, του οποίου θεάται την εικόνα²⁶⁰.

Θα μπορούσε να ειπωθεί πως «οι μελωδίες και οι ρυθμοί απομιμούνται την πραγματικότητα, "της ομοιάζουν" τα ὁμοιώματα (το ουσιαστικό του ὁμοιος²⁶¹) παθών, όπως η οργή, η πραότητα, η γενναιότητα, κτλ., μας δημιουργούν τις ίδιες καταστάσεις, όπως τα πάθη στην πραγματικότητα. Αυτή η ικανότητα της μουσικής να επιδρά στη ψυχή πρέπει να αξιοποιηθεί και να γίνει χρήσιμη για την αγωγή»²⁶².

Το ερώτημα που ανακύπτει είναι σε τι συνίσταται το πραγματικό περιεχόμενο της άποψης του Αριστοτέλη περί ὁμοιωμάτων. Αυτή η άποψη του

256. Πολ. Θ 5,1340 a 18-25.

257. Πβ. Ρητ. Β 1,1378 a 20.

258. Ο W.L.Newman (*The Politics of Aristotle*, III, 538, σημ. 20) υποστηρίζει πως η μουσική θα μπορούσε κατά συνέπεια να αναπαριστά και την ὕβριν.

259. Πβ. Ποιητ. 1448 b 15.

260. Πολ. Θ 5,1340 a 25-28.

261. Η Annemarie- Jeanette Neubeker (*Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, 204, σημ.19) γράφει πως για τον Αριστοτέλη « ο ὅρος ὁμοίωμα δεν έχει υποτιμητική έννοια, σε αντίθεση με τον ὅρο μίμησις που χρησιμοποιεί ο Πλάτων». Βλ. επίσης E.A. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, 124. Για τη μίμηση στη φιλοσοφία του Πλάτωνα βλ. Πολ. Γ, 398 b, 401 c- d, 402 a 5, 402 d 8, I 595 c-608 c. Νομ. Β, 668 a 6. πβ. Κ.Ι. Βουρβέρης, *Παιδιά καὶ Παιδεία. Σωκράτης- Πλάτων-Αριστοτέλης*, 13-17.

262. Annemarie- Jeanette Neubeker, *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, 141. Πβ. S.H. Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 129κ.ε. W. Jaeger, *Παιδεία*, Α', 297.

Αριστοτέλη βασίζεται, όπως γράφει ο Halliwell²⁶³, «στην πίστη του Αριστοτέλη στην παλαιά ελληνική ιδέα ότι οι μιμητικές εργασίες είναι ή περιέχουν, ομοιότητα»²⁶⁴. Ο Αριστοτέλης δηλαδή υποστηρίζει²⁶⁵ ότι οι *ρυθμοί* και τα *μέλη* στην προκείμενη περίπτωση περιέχουν *ομοιώματα*· στη συνέχεια²⁶⁶ αναφέρει ότι τα μέλη αυτά είναι *μιμήματα τῶν ἡθῶν*²⁶⁷. Είναι σαφές ότι πρόκειται για συνώνυμες καταστάσεις, όπως αποδεικνύει και το επίθετο *τοῖς ὁμοίοις*²⁶⁸.

Αρκετοί μελετητές²⁶⁹ υποστηρίζουν πως η θέση του Αριστοτέλη για τους ρυθμούς και τα μέλη, που περιέχουν ομοιώματα των ηθικών καταστάσεων, και τη σχέση τους με τη μίμηση ίσως να είναι επηρεασμένη από τις απόψεις του Δάμωνα²⁷⁰ περί ομοιότητας. Ο Else²⁷¹ συμφωνεί, όσον αφορά τη δαμώνεια

263. S. Halliwell, 'Aristotelian Mimesis Reevaluated', *Journal of the History of Philosophy*, 28 (1990), 487-570, στο L. P. Gerson (ed.), *Aristotle: Critical Assessments. Vol.4: Politics, Rhetoric and Aesthetics*, London /NewYork 1999, 316 κ.ε.

264. Η σχέση της μίμησης και της παρομοίωσης συναντάται και στο *Κρατύλον*(423a), καθώς και στην *Πολιτείαν* (Γ,393 c).

265. *Πολ.* Θ 5,1340 a 18.

266. *Πολ.* Θ 5,1340 a 38.

267. Άλλες αναφορές στην μιμητική ομοιότητα γίνονται στην *Ποιητική* (1454 b 10).

268. *Πολ.* Θ 5,1340 a 23. Κατά τον S. Halliwell (Aristotelian Mimesis Reevaluated, 317), «Η δύναμη της γλώσσας του 'ομοίου' και της 'ομοιότητας' στο λεξιλόγιο του Αριστοτέλη έχει ουσιαδώς σχέση με τη λογική, και όχι με την εικόνα. Η ομοιότητα είναι ένα θέμα κοινών ή ομοίων χαρακτηριστικών, και ως τέτοια, μπορεί να υπάρχει σε μια ποικιλία αρμονιών, όχι αποκλειστικά σε αυτές που είναι οπτικώς ενημερώσιμες» .

269. W.D. Anderson, 'Ethos', 285. Για το θέμα αυτό βλ. και H.Koller, *Die Mimesis in der Antike. Nachahmung, Darstellung, Ausdruck* (Dissertationes Bernenses, Ser. 1, Fasc.5), Bernae, 1954. 68-78· P. Moraux, 'La 'mimesis' dans les théories anciennes de la danse, de la musique , et de la poésie ', *Les Études Classiques*, 23 (1955), 3- 6 · Annemarie- Jeanette Neubeker, *Η Μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, 138.

270. Για το Δάμωνα βλ. και Εισαγωγή σελ. 27 κ.ε.

271. G.F. Else, ' "Imitation " in the Fifth Century ', *Classical Philology*, 53 (1958), 62 και 85-87.

επιρροή, αλλά επιπλέον διαπιστώνει επίδραση από τους Πυθαγορείους²⁷². Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Δάμωνα²⁷³, μέσα από την ομοιότητα οι νότες μιας συνεχούς μελωδίας δημιουργούν έναν χαρακτήρα που δεν αρμόζει στα αγόρια και σε αυτούς που είναι προχωρημένης ηλικίας, και επιπλέον εμφανίζει τον χαρακτήρα που είναι αφανής .

Η αποδιδόμενη, λοιπόν, από τον Αριστείδη Κοϊντιλιανό στον Δάμωνα άποψη ότι δ' *ομοιότητος* η μουσική επηρεάζει τον χαρακτήρα γίνεται πιο κατανοητή, αν ιδωθεί σε σχέση τόσο με την προσγραφόμενη σ' αυτόν γνώμη από τον Αθήναιο²⁷⁴ για τη σχέση χορού και του τραγουδιού με την κίνηση της ψυχής, όσο και με το χωρίο 401 d της πλατωνικής *Πολιτείας*. Πράγματι στο απόσπασμα 6 του Δάμωνα αναφέρεται πως το τραγούδι και ο χορός αναγκαστικά λαμβάνουν χώρα, όταν η ψυχή κατά κάποιο τρόπο κινείται. Τα ελεύθερα και όμορφα τραγούδια και χοροί δημιουργούν ένα παρόμοιο είδος ψυχής, και το αντίθετο είδος τραγουδιού και χορού δημιουργεί ένα αντίθετο είδος ψυχής. Ο Anderson²⁷⁵ θεωρεί ότι η άποψη πως, όταν ακούγεται ένα όμορφο είδος μουσικής, επιτυγχάνεται και ένα παρόμοιο είδος ψυχής, είναι μια άποψη βασική για το μουσικό ήθος. Η γνώμη πάλι πως το τραγούδι και ο χορός δημιουργούνται, όταν η ψυχή βρεθεί σε κίνηση, «δείχνει μια ενημερότητα πως μια σκόπιμη ενέργεια γεννιέται στη ψυχή». Η μουσική, λοιπόν, είναι μια ιδιαίτερη κίνηση της ψυχής. Αυτό κάνει πιο κατανοητή τη σχέση μεταξύ του χαρακτήρα και του μουσικού ύφους, «αφού η φύση μιας συγκεκριμένης ψυχής καθορίζει το είδος της κίνησης που θα προκαλέσει, καθώς και εκείνα, με τα οποία θα νιώσει κάποια σχέση, όταν θα ακουστούν»²⁷⁶.

272. Ο Πυθαγόρας είναι ο πρώτος που έθεσε τη σχέση μουσικής- ψυχής στην υπηρεσία της άνατροφής και της ψυχικής διάπλασης. Στη βασική θεωρία της εξήγησης του κόσμου με τους αριθμούς περιλαμβανόταν και η άποψή του ότι ο κόσμος είναι αρμονία. Βλ. Εισαγωγή σελ. 17 κ.ε.

273. DK 37 B 7 (= Αριστείδ. Κοιντ. II 14).

274. DK 37 B 6.

275. W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 39.

276. A. Barker, *Greek Musical Writings*, I 169.

Στην *Πολιτείαν*²⁷⁷ επίσης υποστηρίζεται πως ο καλύτερος τρόπος για την ανατροφή των νέων θα ήταν από την παιδική τους ηλικία να οδηγούνται ανεπαίσθητα στην αγάπη και τη μίμηση²⁷⁸ του καλού και την τέλεια αφομοίωση μαζί του. Γι' αυτό το κυριότερο μέρος της ανατροφής τους είναι η μουσική, επειδή ο ρυθμός και η αρμονία διαπερνούν ως τα τρίςβαθα την ψυχή και την εξουσιάζουν πλήρως με όλη τους τη δύναμη, και φέρνουν μαζί τους την ομορφιά και την κάνουν όμορφη, αν είναι ορθός ο τρόπος ανατροφής, ενώ διαφορετικά δημιουργούν το αντίθετο αποτέλεσμα.

Ακόμη στα αριστοτελικά *Προβλήματα*, αναφέρεται σχετικά με το υπό διερεύνηση θέμα ότι μεταξύ των αντικειμένων, που μας γίνονται αντιληπτά, ήθος έχει μόνο εκείνο που ακούμε· το φαινόμενο αυτό εξηγείται από το ότι μόνο αυτό έχει κίνηση, κίνηση ενός τέτοιου είδους που μετατρέπεται σε κίνηση της ψυχής²⁷⁹.

Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι γενικά η δυνατότητα επίδρασης της μουσικής θεμελιώνεται στο γεγονός πως η μουσική αποτελεί ένα είδος κίνησης και ότι μπορεί συνεπώς να αντιγράψει ή να απομιμηθεί κινήσεις της ψυχής. Στο άκουσμα αυτών των απομιμήσεων δημιουργούνται πάλι στις ψυχές οι αντίστοιχες κινήσεις –συναισθηματικές καταστάσεις, πάθη—, κινήσεις που μπορούν να επιδρούν καθησυχαστικά ή παροτρυντικά... Η επίδραση, λοιπόν, της μουσικής στην ψυχή με την ιδιότητα αυτή μπορεί να συμβάλει και στη μουσική παιδεία²⁸⁰. «Όλες όμως αυτές οι επιρροές βασίζονται στη χρήση ορισμένων μουσικών στοιχείων ή του συνδυασμού τους στη μελοποιία»²⁸¹, όπως θα αποδειχτεί στη συνέχεια²⁸².

277. Πολ. Γ, 401 d .Βλ. Εισαγωγή σελ. 17.

278. Ο W.D. Anderson ('Damon', 173) σημειώνει πως η έννοια της ομοιότητας ήταν δαμώνεια στη σύλληψή της. Η σχέση της όμως με την πλατωνική έννοια της μίμησης είναι ότι δεν ταυτίζονται, αλλά η μίμηση εμπεριέχει την έννοια της ομοιότητας.

279. Προβλ. ΙΘ 27, 919 b 26-37.

280. Η. Koller, 'Die Mimesis in der Antike', 21-25 P. Moraux , 'La mimesis dans les theories anciennes de la danse, de la musique , et de la poesie', 5.

281. Annemarie- Jeanette Neubeker, *Η Μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, 146 κ.ε.

282. Πολ. Θ 5, 1340 a 38-b 10.

- Ο Αριστοτέλης παρουσιάζει άλλη μία απόδειξη για τη δύναμη της μουσικής να αναπαριστά τον χαρακτήρα²⁸³, προβάλλοντας την υπεροχή της μουσικής (η οποία συνδέεται με την αίσθηση της ακοής) σε αυτόν τον τομέα σε σχέση με τις άλλες τέχνες που συνδέονται με τις αισθήσεις της αφής ή της γεύσης, αφού στις άλλες τέχνες δεν υπάρχουν ομοιώματα του χαρακτήρα. Όπως αναφέρει, εξαίρεση ίσως να αποτελούν τα αντικείμενα της όρασης²⁸⁴, αλλά σε μικρό βαθμό. Αυτά είναι πράγματι σχήματα και μορφές που παρουσιάζουν μια ομοιότητα του χαρακτήρα, αλλά η ομοιότητα δεν είναι τόσο μεγάλη, γιατί περιλαμβάνουν την κατάσταση ολίγων στιγμών· ωστόσο πρέπει να μη λησμονείται ότι όλοι όσοι βλέπουν δεν έχουν την ίδια εντύπωση για αυτά²⁸⁵. Επιπλέον, τα σχήματα και τα χρώματα που αναπαρίστανται από τις οπτικές τέχνες δεν είναι ομοιώματα των ηθών, αλλά σημεία (ενδείξεις) αυτών. Είναι

283. Πολ. Θ 5,1340 a 28-38.

284. Πβ. Προβλ. ΙΘ 27,919 b 26-37, και ΙΘ 29, 920 a 3-7. Ο S. H. Butcher (*Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 133, σημ.1), συγκρίνοντας τα δύο αυτά χωρία, θεωρεί ότι σε αυτά μεγαλοποιείται η θέση του Αριστοτέλη, καθώς αποκλείονται εντελώς από την όραση καθώς και από την οσμή και τη γεύση οι ηθικές ενδείξεις. Στο Πρόβλημα ΙΘ 29 (920 a 3-7) η ερώτηση είναι: *Διὰ τί οἱ ῥυθμοὶ καὶ τὰ μέλη φωνῆ οὕσα ἴθουσιν ἔοικεν* ; Και η απάντηση : *ἢ ὅτι κινήσεις εἰσὶν ὥσπερ καὶ αἱ πράξεις ; ἤδη δὲ ἡ μὲν ἐνέργεια ἠθικὸν καὶ ποιεῖ ἦθος, οἱ δὲ χυμοὶ καὶ τὰ χρώματα οὐ ποιοῦσιν ὁμοίως*. Επίσης στο Πρόβλημα ΙΘ 27 (919 b 26-37), η ερώτηση είναι παρόμοια : *Διὰ τί τὸ ἀκουστὸν μόνον ἦθος ἔχει τῶν αἰσθητῶν* ; Η απάντηση και πάλι είναι ότι *ἢ ὅτι κίνησιν ἔχει μόνον οὐχί, ἦν ὃν ψόφος ἡμᾶς κινεῖ ;...ἀλλὰ τῆς ἐπομένης τῷ τοιούτῳ ψόφῳ αἰσθανόμεθα κινήσεως...αἱ δὲ κινήσεις αὗται πρακτικαὶ εἰσὶν, αἱ δὲ πράξεις ἦθους σημασία ἐστίν*.

285. καὶ < οὐ > πάντες τῆς τοιαύτης αἰσθήσεως κοινωνοῦσιν (Αριστ. Πολ. Θ 5,1340 a 32). Αν δεχτούμε την προσθήκη του οὐ πριν το πάντες που πρότεινε ο E.Müller και αποδέχεται και ο Ross (OCT) καθώς και άλλοι το επιχείρημα γίνεται πιο κατανοητό. Χωρίς την προσθήκη το επιχείρημά είναι ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν την αίσθηση της όρασης, επιχείρημα το οποίο δημιουργεί πρόβλημα στην κατανόηση (Βλ. και R.F. Stalley, *Aristotle: Politics*, 407) . Ο E. Barker (*The Politics of Aristotle*, 344, σημ. 1),γράφει ότι εάν δε δεχτούμε την προσθήκη του οὐ, θεωρεί ότι «το επιχείρημα θα μπορούσε να ήταν : α) τα αντικείμενα της όρασης μπορούν να αποτελέσουν μιμήματα του χαρακτήρα σε ένα μικρό βαθμό, και β) ότι—καθώς όλα τα άτομα έχουν την αίσθηση της όρασης —αυτή η μικρή ομοιότητα τείνει να περάσει απαρατήρητη μεταξύ του πλήθους ».

σημεία που μπορούν να γίνουν φανερά μόνο με την απεικόνιση του σώματος, όταν βρίσκεται υπό την επίδραση κάποιου συναισθήματος²⁸⁶. Αλλά, εάν παρουσιάζει ενδιαφέρον αυτή η θεωρία, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι οι νέοι καλό είναι να αποφεύγουν τα έργα του Παύσωνος και να ενθαρρύνονται για τα έργα του Πολυγνώτου²⁸⁷, καθώς και οποιουδήποτε άλλου ζωγράφου ή γλύπτη που αναπαριστά ηθικούς χαρακτήρες.

Ο Αριστοτέλης έχει επισημάνει και αλλού²⁸⁸ την προσοχή που πρέπει να δίδεται στο περιεχόμενο των πραγμάτων, στα οποία εκτίθενται τα παιδιά, όπως είναι οι δούλοι ή οι άσεμνες συζητήσεις, ή ακόμη τα ιαμβικά τραγούδια και η κωμωδία²⁸⁹. Αυτό που υποστηρίζει προφανώς ο Αριστοτέλης είναι ότι δεν κατακρίνονται τα έργα του Παύσωνος ως έργα αυτά καθαυτά, αλλά τα αντικείμενα τα οποία απεικονίζονται σε αυτά τα έργα. Ένας ώριμος άνθρωπος μπορεί να διακρίνει εάν αυτό το οποίο απεικονίζεται είναι καλό ή κακό, τα παιδιά όμως δεν μπορούν, λόγω του νεαρού της ηλικίας τους να κάνουν αυτό ή τη

286. Ο E. Barker (*The Politics of Aristotle*, 344, σημ. 2), σημειώνει ότι «η αγαματοποιία δεν μπορεί να απεικονίσει την ανδρεία, αλλά μόνο να παρουσιάσει ενδείξεις της (να την υποδηλώσει) —και μόνο με την απεικόνιση ενός ανθρώπινου σώματος, όταν βρίσκεται υπό την επίδραση συναισθημάτων που αφυπνίζονται από την παρουσία του κινδύνου. Η μουσική, από την άλλη, μπορεί να εμπνεύσει στη ψυχή το θάρρος». Πβ. F.A.Gevaert, *Histoire et theorie de la musique de l' antiquite*, 30, σημ. 2. Λεκατσάς, *Αριστοτέλους Πολιτικά*, 742, σημ. 5. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 197.

287. Όπως αναφέρει ο Μ. Μανωλεδάκης, (*‘Νέκυια’. Ερμηνευτική προσέγγιση της σύνθεσης του Πολυγνώτου στη ‘λέσχη των Κνιδίων’ στους Δελφούς*, Θεσσαλονίκη 2003, 30): «ο Πολύγνωτος παρουσίαζε ήρωες που, ανεξάρτητα από το αν είναι ηθικοί ή όχι..., έρχονται αντιμέτωποι με τις συνέπειες των πράξεών τους, αποτελώντας έτσι παραδείγματα προς μίμηση ή προς αποφυγή». (Την παραπομπή οφείλω στο μέλος ΔΕΠ του Τομέα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Β. Παππά) Βλ. επίσης Τ. Mathiesen (ed), *Greek Views of Music*, 29, σημ.12. W.W., Jaeger, *Παιδεία*, Β', 297. J.M. Zemb, *Αριστοτέλης*, 197 κ.ε.: R.F. Stalley, *Aristotle: Politics*, 407. Βλ. επίσης Εισαγ. 21. Οι ζωγράφοι Παύσων και Πολύγνωτος αναφέρονται και στο *Περὶ Ποιητικῆς* έργο του (1448 a 1-6 και 1450 a 26-29).

288. Πολ. Η 17,1336 a 39 – b 8.

289. Πολ. Η 17,1336 b 20- 23.

διάκριση έτσι υπάρχει το ενδεχόμενο να θεωρήσουν ότι αυτό που απεικονίζεται στο έργο, εφόσον απεικονίζεται, θα πρέπει να είναι και ορθό²⁹⁰.

Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Gevaert²⁹¹ για το θέμα της υπεροχής της μουσικής έναντι των άλλων τεχνών, όσον αφορά την αποτύπωση ψυχικών καταστάσεων. Ο Gevaert χωρίζει τις «αρχαίες τέχνες» σε δύο κατηγορίες : Στη μία κατηγορία ανήκουν η αρχιτεκτονική, η γλυπτική και η ζωγραφική, οι οποίες χαρακτηρίζονται ως «πραγματοποιημένες» (apotelestiques) τέχνες · στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν η ποίηση, η μουσική και ο χορός, οι λεγόμενες «πρακτικές ή μουσικές» τέχνες. Η βασική διαφορά της δεύτερης κατηγορίας από την πρώτη έγκειται στο ότι σε αυτή χρειάζεται κάποιος ενδιάμεσος εκτελεστής, για να πάρουν οι τέχνες αυτές ζωή. Έτσι, ενώ «τα υλικά των πλαστικών τεχνών είναι αδρανή, των μουσικών είναι ζωντανά, ανθρώπινα». Οι «πραγματοποιημένες» τέχνες συνδέονται με την αποτύπωση της στιγμής και το χώρο και η ιδιότητά τους είναι η «γαλήνη», ενώ οι μουσικές με το χρόνο, και η ιδιότητά τους είναι η «κίνηση». Έτσι οι δεύτερες είναι πιο ζωντανές και πιο εκφραστικές από τις πρώτες²⁹².

Ωστόσο το επιχείρημα του Αριστοτέλη υπέρ της άποψης ότι η μουσική περιέχει ομοιώματα των διαφόρων ψυχικών καταστάσεων, καθώς και ότι υπερέχει από τη ζωγραφική και τη γλυπτική, εξηγείται και ενισχύεται από τη θέση του ότι *ἐν δὲ τοῖς μέλεσιν*²⁹³ *αὐτοῖς ἔστι μιμήματα τῶν ἠθῶν*²⁹⁴. Οι διαφορές

290. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 197 κ.ε.

291. F.A. Gevaert, *Histoire et theorie de la musique de l' antiquite*, 22 κ.ε..

292. F.A. Gevaert, *Histoire et theorie de la musique de l' antiquite*, 23. Πβ. J. H. Randall *Aristotle*, N.York 1960, 288 κ.ε.· E.A Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, 47. Για τη σχέση της μουσικής με τις άλλες τέχνες βλ. και Ε.Π. Παπανούτσος, *Αίσθητική*, 330 κ.ε..

293. Ο C. Lord (*Aristotle :The Politics*, 269 κ.ε.) αναφέρει ότι «ένα μέλος είναι κανονικά μια μελωδική αντίληψη μιας ιδιαίτερης αρμονίας (η συνηθισμένη μετάφραση του μέλους ως 'τραγουδιού' είναι παραπλανητική για τη σημασία του, ότι δηλαδή είναι απαραίτητη η παρουσία και του φωνητικού στοιχείου). ..»

294. Πολ. Θ 5,1340 a 38-39.

αρμονίες²⁹⁵, λοιπόν, διαφέρουν, αφού η καθεμιά εκπέμπει διαφορετικό συναισθηματικό περιεχόμενο, με αποτέλεσμα να επηρεάζονται διαφορετικά οι ακροατές, ανάλογα πάντα με την αρμονία που ακούνε. Η Μιξολύδιος²⁹⁶ αρμονία συντείνει προς το λυπηρό και καταθλιπτικό, άλλες αρμονίες είναι πιο ηδυπαθείς (έχουν την ικανότητα να προκαλούν χαλάρωση στο μυαλό). Ο Δώριος²⁹⁷, πάλι, τρόπος συντείνει στη γαλήνη και ο Φρύγιος²⁹⁸ στον ενθουσιασμό²⁹⁹. Εδώ ο Αριστοτέλης ακολουθεί παρόμοια τετραμερή διάκριση με τη διάκριση του

295. Πολ. Θ 5,1340 a 38- b 7. Επειδή το περιεχόμενο των όρων "αρμονία" ή "τρόπος" ή "κλίμακα" έχουν παραπλήσια σημασία στο θεωρητικό σύστημα της Α.Ε.Μ. κατά την εποχή που εξετάζουμε η χρήση τους θα γίνεται με την ίδια σημασία. Για το θέμα βλ. Ο. Gombosi, 'Key, Mode, Species', *Journal of the American Musicological Society*, 4 (1951),20.

296. Α.Γ. Σιαμάκης, *Κλεωνίδου Είσαγωγή ἄρμονική*. Κείμενο-μετάφρασι-είσαγωγή-σχόλια-σχήματα ὑπὸ Α.Γ. Σιαμάκη (Ἀρχαῖοι Ἕλληνες Μουσικοί), Θεσσαλονίκη 1990, 45, σημ.2.

297. Από τις αρμονίες που αναφέρει ο Αριστοτέλης η Δώριος θεωρούνταν ως η κατεξοχήν ελληνική αρμονία και ήταν γενικά αποδεκτή ως ανδροπρεπής και μεγαλοπρεπής (βλ. Σ. Μιχαηλίδης, *Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, 103 · M.L. West, *Αρχαία Ἑλληνική Μουσική*, 247-250). Για τις αρμονίες γενικότερα βλ. C. Sachs, *The Rise of Music in the Ancient World, East and West*, 1943, 216 κ.ε. Πβ. M.I. Henderson, 'The Growth of Greek ἄρμονιαί', *Classical Quarterly*, 36 (1942), 94 κ.ε.· του ἰδίου 'Ancient Greek Music', 389· Ο. Gombosi, 'Key, Mode, Species', 23 · Α. Γ. Σιαμάκης, *Ἀλυπίου Είσαγωγή μουσική*, 114, σημ. 41.

298. Η Φρύγιος αρμονία, η οποία, όπως το όνομα υποδηλώνει, είχε καταγωγή από τη Φρυγία, συνδεόταν με τον αυλό κυρίως, αν και όχι αποκλειστικά, και καθιερώθηκε ως η κατεξοχήν διονυσιακή αρμονία. Ως αρμονία φαινόταν «ότι ενδεικνυόταν για μια κλίμακα ψυχικών διαθέσεων, από τη χαρούμενη εγκαρδιότητα και ευλάβεια έως την άγρια έξαρση ή τη θρησκευτική φρενίτιδα» (βλ. σχετικά για τη Φρύγια αρμονία M .L. West, *Αρχαία Ἑλληνική Μουσική*, 251· πβ. Σ. Μιχαηλίδης, *Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, 345· E.A. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, 46· Α.Γ. Σιαμάκης, *Ἀλυπίου Είσαγωγή μουσική*, 111, σημ. 35). Η Μιξολύδιος, πάλι, αρμονία ήταν κοντά στη Δώριο και «αποτελούσε την κατεξοχήν αρμονία της τραγωδίας. Περιγράφεται ως συναισθηματική, κατάλληλη για θρήνους και για τη διέγερση του ελέους» (M .L. West, *Αρχαία Ἑλληνική Μουσική*, 254).

299. Βλ. και K. Schlesinger, *The Greek Aulos. A study of its mechanism and of its relation to the modal system of ancient greek music*, followed by 'A survey of the greek harmoniai in survival or rebirth in folk-music'. With an Introduction by J.F. Mountford, Groningen, 1970 (=London, 1939¹), 136 κ.ε.

Πλάτωνα στην *Πολιτείαν*³⁰⁰. Ο Πλάτων εκεί ονομάζει την Ιώνια και τη Λύδια αρμονία *χαλαράς ἁρμονίας*. Αυτές προφανώς εννοούσε και ο Αριστοτέλης. Επίσης ο Πλάτων στην *Πολιτείαν*³⁰¹ βρίσκει τη Δώρια αρμονία κατάλληλη για τους πολεμικούς άνδρες. Επίσης στον *Λάχητα*³⁰² θεωρεί, με κάποια υπερβολή, ότι η ζωή του πραγματικού μουσικού, η οποία είναι σύμφωνη με τα λόγια του, είναι εναρμονισμένη όχι με την Ιωνική ή τη Φρυγική ούτε ή τη Λυδική αρμονία, αλλά με τη Δωρική, που είναι και η μόνη ελληνική³⁰³.

Ο όρος *ἁρμονία*, όπως αναφέρει ο Μιχαηλίδης³⁰⁴, για τους συγγραφείς του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π. Χ. «σήμαινε τὴν ὀγδὴ καὶ τὴ διαφορετικὴ διάταξη τῶν φθόγγων μέσα στὴν ὀγδὴ ἢ μέσα σ' ἓνα σύστημα μὲ τὰ μέρη του συνδεμένα ἔτσι πού νὰ σχηματίζουν ἓνα τέλειο σύνολο». Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά*³⁰⁵, αναφερόμενος στα είδη πολιτευμάτων, παραδίδει ότι, σύμφωνα με την γενικότερα επικρατούσα άποψη, υπήρχαν δύο, ο *δημος* και η *ὀλιγαρχία* αφού, όπως θεωρείται (*δοκοῦσιν* [1290 a 23], *πιθέασιν* [1290 a17]), η *ἀριστοκρατία* είναι *εἶδος*, *παρέκβασις* της *ὀλιγαρχίας* και η *πολιτεία* είναι *εἶδος*, *παρέκβασις* της *δημοκρατίας*³⁰⁶. Βέβαια κατά τον Αριστοτέλη τον ίδιο τα πολιτεύματα διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: *τάς ὀρθάς πολιτείας* και *τάς παρεκβάσεις*³⁰⁷ αυτών. Αυτός ο διπλός διαχωρισμός,

300. Πολ. Γ 398 ε. Βλ. σχόλια του J. Adam (*The Republic of Plato*, I 157).

301. Πολ. Γ 399 α. Βλ. σχόλια του J. Adam (*The Republic of Plato*, I 157).

302. Λάχ. 188 d.

303. Ο M.I. Henderson (*Ancient Greek Music*, 390) υποστηρίζει ότι η Δώριος αρμονία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως περισσότερο ελληνική από τη Φρύγιο από την άποψη ότι ήταν δημιουργία «του κλασικού πνεύματος». Ο J.G. Landels (*Music in Ancient Greece and Rome*, 158) αφετέρου αναφέρει ότι οι Δωριείς ήταν Ελληνικά φύλα, ενώ οι Φρύγες και οι Λυδοί (Λύδιος αρμονία) δεν ήταν ελληνικής καταγωγής, αλλά κατάγονταν από τη Μ. Ασία, μια περιοχή, βέβαια, που άσκησε κατά μερικούς ερευνητές σημαντική επίδραση στη μουσική της αρχαίας Ελλάδας.

304. Σ. Μιχαηλίδης, *Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, 52 κ.ε.

305. Πολ. Δ 3,1290 a 15-18. Πβ. Γ 3,1276 b 8-9 (για το χωρίο αυτό βλ. W.D. Anderson, *Music and Musicians in Ancient Greece*, Ithaca/London, 1997[1994¹], 166).

306. Πολ. Δ 3,1290 a 19.

307. Πολ. Γ 7,1279 a 17- b 6. Ἐτσι, ανάλογα με τον αριθμό αυτών που συμμετέχουν στην εξουσία και προπάντων ανάλογα με τον αριθμό αυτών προς το συμφέρον των οποίων αποσκοπεί το πολίτευμα *ὀρθαί πολιτεῖαι* είναι η *βασιλεία*, η *ἀριστοκρατία* και η *πολιτεία*, που

όπως αναφέρει, συμβαίνει κατά την άποψη μερικών και με τα είδη της αρμονίας. Υπάρχουν, δηλαδή, δύο είδη, η Δώριος και η Φρύγιος αρμονία· όλα τα άλλα συστήματα εντάσσονται στον δωρικό ή τον φρυγικό τύπο³⁰⁸. Οι διαφορές μεταξύ της μιας ή της άλλης, από την άποψη των αισθητικών και συναισθηματικών τους ιδιοτήτων καθώς και της επίδρασης που ασκούν στη διάθεση του ακροατή, θεωρούνταν θέμα μὲγάλου ενδιαφέροντος και σπουδαιότητας. Ωστόσο ο Αριστοτέλης και στο χωρίο 1276 b 6-11 των *Πολιτικῶν*, όπου προσπαθεί να προσδιορίσει «γιὰ ποιούς λόγους λέμε ὅτι ἓνα κράτος διατηρεῖ τὴν ταυτότητά του ἢ, ἀντιστρόφως, ὅτι ἔγινε διαφορετικὸ κράτος»³⁰⁹, προβληματίζεται ως προς την απάντηση, αναλογιζόμενος μήπως συμβαίνει με τους πολίτες κάτι ανάλογο μ' αυτό που συμβαίνει με την μουσική σύνθεση· σ' αυτή, μια μελωδία η οποία αποτελείται από τους ίδιους φθόγγους, άλλοτε ονομάζεται Δωρική αρμονία και άλλοτε Φρυγική, ανάλογα με την εσωτερική διάταξη των φθόγγων³¹⁰.

Για την εξήγηση του ήθους των διαφόρων κλιμάκων καθώς και για την ακριβή ερμηνεία των αρχαίων ελληνικών τρόπων έχουν διατυπωθεί αρκετές θεωρίες και διαπιστώνεται, οπωσδήποτε, κάποια δυσκολία στην ερμηνεία τους³¹¹, δυσκολία που όλοι την αποδέχονται. Κάποια πρόοδος σημειώθηκε, όταν

όλες τους, ανεξάρτητα από τον αριθμό των ασκούντων την εξουσία, αποβλέπουν στο συμφέρον όλων των πολιτών, ενώ αντίστοιχα η *τυραννίς*, η *ὀλιγαρχία*, και η *δημοκρατία* αποβλέπουν στο συμφέρον του ενός ή των περί αυτόν, των ολίγων και μόνο των πολλών, των δημοκρατικών. Βλ. I. Düring, *Ὁ Ἀριστοτέλης*, Β 291 · D.J. Allan, *The Philosophy of Aristotle*, London/ Oxford/New York 1970 (1952¹), 144 κ.ε· Κ.Δ. Δεσποτόπουλος, *Πολιτικὴ Φιλοσοφία του Πλάτωνος*, 141-166. (Βλ. επίσης Πολ. Β 11,1273 a 21-b 3, Πολ. Ε 11,1315 a 31-b 10).

308. Πβ. D.B. Monro, *The Modes of Ancient Greek Music*, Oxford 1894,14· G.E.R. Lloyd, *Aristotle*, 254 κ.ε., L. Canfora, 'Ὁ πολίτης', στο Vernant, J.-P.(επιμ.), *Ὁ Ἕλληνας ἄνθρωπος*. Μτφρ: Χ.Τασάκος· Αθήνα 1996, 234 · Ε. Moutsopoulos, *Philosophie de la culture Grecque*,186.

309. I. Düring, *Ὁ Ἀριστοτέλης*, Β' 289.

310. W.D. Ross, *Ἀριστοτέλης*, 352.

311. Ο J.D. Denniston (Some Recent Theories of the Greek Modes', *Classical Quarterly*, 7, [1913], 83) υποστηρίζει ότι αυτές οι δυσκολίες υπάρχουν για δύο λόγους: ο πρώτος συνδέεται με τον τρόπο συγγραφής των πηγών εκείνων από τις οποίες μπορούμε να αντλήσουμε κάποιες πληροφορίες για τα θέματα αυτά, οι οποίες πολλές φορές παρουσιάζουν απόψεις για τη μουσική

στην εξήγηση της συναισθηματικής δύναμης της μουσικής μέσω των κλιμάκων ελήφθη υπόψη η μελωδική έκταση των αρμονιών (τα τονικά δηλαδή όρια των κλιμάκων)³¹².

Σχετική αναφορά στο θέμα αυτό γίνεται στα αριστοτελικά *Προβλήματα*, όπου ένας χαμηλός φθόγγος χαρακτηρίζεται ως μαλακός και ήρεμος, ενώ ένας υψηλός φθόγγος ως συναρπαστικός³¹³. Πολύτιμη επίσης μαρτυρία για τον καθορισμό της συναισθηματικής δύναμης, σε σχέση με τη μελωδική περιοχή που ανήκει μία αρμονία, είναι η μαρτυρία του Πτολεμαίου³¹⁴. Ο Πτολεμαίος, λοιπόν, αναφέρει πως μία μελωδία, όταν ακούγεται ψηλά, έχει ενεργητικό χαρακτήρα, όταν ακούγεται χαμηλά, καταθλιπτικό, αφού οι υψηλές συχνότητες δημιουργούν ένταση στην ψυχή, ενώ οι χαμηλές τη χαλαρώνουν. Στο έργο αυτό γίνεται επίσης αναφορά στη σταθερότητα και στην τάξη που εκπέμπει η τονική περιοχή που είναι κοντά στη μεσαία περιοχή της Δώριας αρμονίας, στον ενθουσιασμό και στην αναζωογόνηση της υψηλότερης τονικής περιοχής που βρίσκεται κοντά στην Μιξολύδιο, καθώς και στην χαλαρή και εξασθενημένη διάθεση που δημιουργείται από τις χαμηλότερες τονικές περιοχές που βρίσκονται κοντά στην Υποδώρια αρμονία³¹⁵.

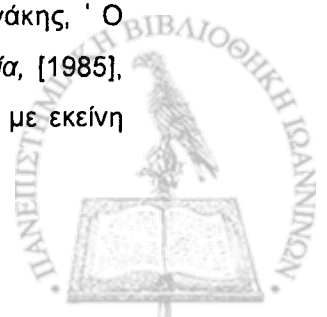
οι οποίες είναι ανάμικτες με απόψεις που αφορούν άλλους τομείς την εθνομουσικολογία, την πολιτική ή την ηθική ή και με εντελώς άσχετους τομείς. Σε άλλες πάλι, όπως εκείνες του Πτολεμαίου, χρησιμοποιούνται όροι πολύ τεχνικοί και μαθηματικοί, με αποτέλεσμα πάλι να μην έχουμε σαφή εικόνα. Τέλος η μεγαλύτερη δυσκολία έγκειται στο ότι οι μαρτυρίες προέρχονται από την μεταγενέστερη ελληνική περίοδο .

312. C. Sachs, *The Rise of Music in the Ancient World, East and West*, New York 1943, 248 κ.ε.

313. Προβλ. ΙΘ 49,922 b 28-34 : *ὁ μὲν βαρὺς φθόγγος μαλακὸς καὶ ἡρεμαῖος ἐστίν, ὁ δὲ ἄξυς κινητικός...*

314. Μεγάλου μαθηματικού και αστρονόμου του 2^{ου} αι, μ.Χ., στο έργο του *Ἀρμονικά* (2:7:58 και 3:7:99).

315. Οι τρεις περιοχές της οξύτητας του ήχου: χαμηλή, μεσαία και υψηλή, υπάρχουν και στην Ισλαμική μουσική, καθώς επίσης και στα ράγκας της Ινδικής μουσικής (Γ. Αμαργιανάκης, ' Ο Αρχαιοελληνικός μουσικός νόμος, ο βυζαντινός ήχος και η ινδική ράγκα', *Μουσικολογία*, [1985], 81) και στα Αραβικά μακάμια, συνθέσεις που παρουσιάζουν θεωρία του ήθους όμοια με εκείνη

Ένα άλλο στοιχείο που μπορεί να συνεισφέρει στην εξήγηση της συναισθηματικής επιρροής της μουσικής είναι η γνώση της τονικότητας και των χαρακτηριστικών της ιδιωμάτων. Στην αρχαία ελληνική μουσική, όμως, δεν υπήρχε τέτοια θεωρία (θεωρία δηλαδή που να ασχολείται με την τονικότητα και την επίδρασή της ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της ιδιώματα), ώστε μέσω αυτής να δοθεί μία ερμηνεία για το ήθος των διαφόρων χαρακτηριστικών της μουσικής³¹⁶. Η μόνη σχετική αναφορά προέρχεται από τα αριστοτελικά *Προβλήματα*³¹⁷. Εκεί αποδίδεται ένα είδος τονικής σημασίας στο φθόγγο της μέσης. Επίσης αναφέρεται η συχνή χρήση της μέσης σε όλα τα χρηστά μέλη³¹⁸. Στη Δώριο π.χ. αρμονία (που ήταν σταθερή και ανδροπρεπής) η μέση έπαιρνε πάντα συγκεκριμένη θέση³¹⁹.

Ωστόσο η εξήγηση για το ήθος δεν μπορεί να βασιστεί σε ένα μόνο στοιχείο και είναι μία περίπλοκη υπόθεση. Οι θεωρίες του σχετίζονται με το ήθος αναπτύχθηκαν στην κλασική περίοδο. Στην προκλασική περίοδο δεν είχε αναπτυχθεί και στους μεταχριστιανικούς αιώνες χλευαζόταν³²⁰. Ένας από τους επικριτές της θεωρίας του ήθους της μουσικής στους προχριστιανικούς αιώνες ήταν ο φιλόσοφος και ποιητής Φιλόδημος από τα Γάδαρα (2^{ος} -1^{ος} αι. π.Χ.)³²¹. Στα έργα του *Περί ποιημάτων* και *Περί μουσικής* υποστηρίζει ότι οι τέχνες αυτές «δεν ασκούν παιδαγωγική επίδραση αλλά μόνο αισθητική»³²². Οπωσδήποτε, δεν

των Αρχαίων Ελλήνων (βλ. επίσης C. Sachs, *The Rise of Music in the Ancient World, East and West*, 249, 251 · M.I., Henderson 'Ancient Greek Music', 385).

316. I.R.P. Winnington, 'Ancient Greek Music : a survey', 341 .

317. Προβλ. ΙΘ 20, 919 a 13-28.

318. I.R.P. Winnington, 'Ancient Greek Music : a survey', 341 · M. I. Henderson, ' The Growth of Greek *άρμονία*, *Classical Quarterly*, 36 (1942), 96.

319. C. Sachs, *The Rise of Music in the Ancient World, East and West*, 250.

320. C. Sachs, *The Rise of Music in the Ancient World, East and West*, 250 κ.ε., 254· πβ. Εισαγωγή σελ. 19.

321. I.R.P. Winnington, 'Ancient Greek Music : a survey', 340. Πβ. και T. Reinach , *Η Ελληνική Μουσική*, 77, ο οποίος αναφέρει πως επικριτής της θεωρίας του ήθους ήταν και ο σοφιστής Ιππίας ο Ηλείος (5^{ου} αι.π.Χ.)

322. P. Kroh, *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων, Ελλήνων και Λατίνων*, 458.

υπάρχει αμφιβολία στην έρευνα ότι η θεωρία του ήθους της μουσικής είναι καθαρά Ελληνική. Προϋπήρχαν κάποια στοιχεία της θεωρίας τόσο στην Αίγυπτο όσο και στην Κίνα, όμως οι Έλληνες «οργάνωσαν τη θεωρία του ήθους « σε ένα παιδαγωγικό σύστημα»³²³.

Ο Αριστοτέλης λοιπόν, όπως έχει ήδη αναφερθεί σχετικά με το θέμα αυτό υποστηρίζει³²⁴ ότι στίς μελωδίες υπάρχουν μιμήματα του χαρακτήρα. Ο όρος 'μέλος' εδώ πρέπει να ληφθεί με την πιο στενή του έννοια, ότι δηλαδή ο Αριστοτέλης εννοεί τη μουσική χωρίς τα λόγια. Η ευρεία σημασία της έννοιας μέλος απαντάται στην *Πολιτείαν*³²⁵ του Πλάτωνα, όπου αναφέρεται ότι το μέλος αποτελείται από λόγον, άρμονίαν και ρυθμόν. Το μέλος, από την άλλη μεριά, με την πιο στενή σημασία του όρου μπορεί να χρησιμοποιηθεί αντί της άρμονίας μπορούμε δηλαδή να πούμε είτε η Δώριος άρμονία είτε το Δώριο μέλος, όπως χρησιμοποιεί εδώ ο Αριστοτέλης τους δύο όρους³²⁶.

Οι απόψεις αυτές του Αριστοτέλη για τις αρμονίες έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα, αφού στηρίζονται στους *πεφιλοσοφηκότας περι τήν παιδείαν ταύτην* (σε αυτούς δηλαδή που έχουν μελετήσει το αντικείμενο της μουσικής παιδείας), των οποίων οι αποδείξεις απορρέουν από πραγματικά γεγονότα, λαμβάνουσι γάρ τὰ μαρτύρια τῶν λόγων ἐξ αὐτῶν τῶν ἔργων³²⁷. Οι τρόπων τινα ειδικοί αυτοί, στους οποίους προφανώς αναφέρεται ο Αριστοτέλης, είναι κατά πάσα πιθανότητα ο Δάμων, ο Πλάτων (ο οποίος ασχολείται με το θέμα των αρμονιών στη *Πολιτείαν*³²⁸) και κάποιοι άλλοι φιλόσοφοι³²⁹. Εξάλλου στους ειδικούς για τα θέματα αυτά θα αναφερθεί ο Αριστοτέλης ακόμη μία φορά³³⁰.

323. C. Sachs, *The Rise of Music in the Ancient World, East and West*, 254.

324. Πολ. Θ 5,1340 a 39.

325. Πολ. Γ, 398 d. Βλ. σχόλια στον J. Adam, *The Republic of Plato*, I 156.

326. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 198.

327. Πολ. Θ 5,1340 b 6-7.

328. Πολ. Γ, 398 e-399 a. Βλ. σχόλια στο J. Adam, *The Republic of Plato*, I 157.

329. Ο W.L. Newman (*The Politics of Aristotle*, III 544, σημ. 5) υποστηρίζει πως μπορεί να εννοείται και κάποια Πυθαγόρεια επιρροή.

330. Πολ. Θ 7,1341 b 28 και Θ 7,1342 a 31-32.

- Αλλά την άποψη του Αριστοτέλη για την επίδραση της μουσικής στα ήθη, εκτός από την ποικιλία των αρμονιών και τη σημασία που αυτές έχουν, ενισχύουν και οι διαφοροποιήσεις που παρουσιάζουν οι διάφοροι ρυθμοί³³¹ (αφού η μουσική αποτελείται από μέλος και ρυθμό). Έτσι, άλλοι ρυθμοί έχουν έναν χαρακτήρα πιο σοβαρό, άλλοι πάλι μια πιο ζωντανή ποιότητα. Άλλοι έχουν πιο φορτικές τις κινήσεις (έχουν δηλ. χαρακτήρα πιο λαϊκό³³²) και άλλοι είναι πιο ελεύθεροι (έχουν δηλ. πιο ευγενικό χαρακτήρα³³³). Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, διακρίνει δύο είδη ρυθμών, «ένα με ήθος που μάλλον ηρεμεί και ένα με ήθος που μας προτρέπει σε κίνηση»³³⁴. Οι διάφοροι ρυθμοί έχουν ο καθένας και διαφορετικό ήθος, επηρεάζουν δηλαδή τον ακροατή δημιουργώντας του διαφορετική ψυχική διάθεση³³⁵. Ο δακτυλικός ρυθμός θεωρείται ότι έχει μεγαλύτερο χαρακτήρα, ο ιαμβικός και ο τροχαϊκός ότι είναι περισσότερο κινητικοί³³⁶. Γενικότερα η ρυθμική ομαλότητα³³⁷ συμβαδίζει με την αταραξία, ενώ οι πιο σύνθετοι³³⁸ ρυθμοί έχουν πιο συναισθηματικό χαρακτήρα³³⁹.

331. Πολ. Θ 5,1340 b 7- 10.

332. Π. Λεκατσάς, *Αριστοτέλους Πολιτικά*, 745, σημ. 13

333. Π. Λεκατσάς, *Αριστοτέλους Πολιτικά*, 745, σημ. 14. Όπως μεταφράζει ο E. Barker (*The Politics of Aristotle*, 345) « άλλοι κινούνται με μία πιο βάνουση ποιότητα, άλλοι πάλι κινούνται με έναν τρόπο που ταιριάζει στους ελεύθερους ». Βλέπε επίσης C. Lord, *Aristotle : The Politics*, 237 · T. J., Saunders, *Aristotle: The Politics*, 465.

334. Annpemarie- Jeanette Neubeker, *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, 151.

335. M .L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική* , 218.

336. Στο δακτυλικό μέτρο προκρίνεται μία μακρά αξία (διπλάσιας χρονικής διάρκειας) έναντι δύο βραχέων (- ου). Στο ιαμβικό που έχει τριμερή μορφή προκρίνεται η μικρότερης αξίας έναντι της μεγαλύτερης διπλάσιας αξίας (υ-), ενώ στον τροχαϊκό συμβαίνει το αντίθετο (-υ) .(Για τα δακτυλικά μέτρα βλ. Δ.Δ. Λυπουρλής, *Αρχαία ελληνική μετρική*, 70-73, και για τα ιαμβικά και τροχαϊκά 74-77· M.L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 183, 195).

337. Βλ. Σ. Μιχαηλίδης , *Εγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, 137 · M .L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική* , 219 κ.ε.

338. Κάτι τέτοιο μπορεί να γίνει κατανοητό με απλό τρόπο, αν αναλογιστούμε τους νησιώτικους ρυθμούς σε σχέση με τους ρυθμούς που υπάρχουν στα ηπειρώτικα τραγούδια, καθώς επίσης και τις διαφορές, που εύκολα γίνονται αντιληπτές, μεταξύ των τραγουδιών της τάβλας και των συνθέσεων που προορίζονται για χορό.

- Η μουσική, λοιπόν, μέσω των αρμονιών και των ρυθμών της έχει τη δύναμη να επηρεάζει το ήθος της ψυχής. Έτσι, λοιπόν, λόγω αυτής της δύναμής της έχει θέση στην παιδεία και την εκπαίδευση των νέων³⁴⁰. Επιβάλλεται, ωστόσο, να διευκρινιστεί ότι ο Αριστοτέλης έχει αναφερθεί γενικά στην επίδραση της μουσικής σε όλους τους ανθρώπους και όχι συγκεκριμένα στην επίδραση που αυτή ασκεί στα παιδιά, σύμφωνα με όσα έως τώρα έχουν εκτεθεί³⁴¹. Εξάλλου, η μουσική συνυπάρχει αρμονικά με τη φύση των παιδιών, αφού αυτά, λόγω της νεαρής τους ηλικίας μπορούν να υπομείνουν μόνο όσα από τα πράγματα είναι ευχάριστα, και η μουσική είναι κατεξοχήν ένα από αυτά³⁴². Ένας από τους λόγους που η μουσική θεωρείται απαραίτητη για την παιδική ηλικία κατά τον Αριστοτέλη³⁴³ είναι ότι θα τους χρησιμεύσει, όταν μεγαλώσουν, ώστε να μπορούν να κρίνουν σωστά τα μουσικά θέματα .

Σχετικό με τα ζητήματα αυτά είναι το χωρίο 920 b 29 -921 a 6 των αριστοτελικών *Προβλημάτων*³⁴⁴, όπου διατυπώνεται η απορία γιατί άραγε η μουσική μέσω των ρυθμών της, των μελωδιών της και των συμφωνιών της να δίνει ευχαρίστηση στον ακροατή. Σε μια προσπάθεια εξήγησης του φαινομένου διατυπώνεται η εικασία μήπως αυτό συμβαίνει, επειδή ο άνθρωπος από τη φύση του ευχαριστείται με τις φυσικές κινήσεις. Η φυσική σχέση, εξάλλου, του ανθρώπου με τη μουσική φαίνεται και από το γεγονός ότι τα παιδιά χαίρονται με αυτή από τη στιγμή της γέννησής τους³⁴⁵. Ο λόγος, λοιπόν, που κάποιος χαίρεται

339. Πβ. *Ρητ.* Γ 8,1408 b 32-1409 a 2 : *τῶν δὲ ῥυθμῶν ὁ μὲν ἡρῶος σεμνῆς ἀλλ' οὐ λεκτικῆς ἀρμονίας δεόμενος, ὁ δ' ἰαμβος αὐτῆ ἐστὶν ἢ λέξις τῶν πολλῶν ... ὁ δ' ἄτροχατος κορδακικώτερος δηλοῖ δὲ τὰ τετράμετρα ἔστι γὰρ τροχερός ῥυθμός τὰ τετράμετρα· λείπεται δὲ παιάν, Ποιητ. 1459 b 34-1460 a 1: τὸ γὰρ ἡρωϊκὸν στασιμώτατον καὶ ὀγκωδέστατον τῶν μέτρων ἐστίν...τὸ δὲ ἰαμβεῖον καὶ τετράμετρον κινητικὰ καὶ τὸ μὲν ὀρχηστικὸν τὸ δὲ πρακτικόν.*

340. Πολ. Θ 5,1340 b 11- 12.

341. Βλ. Κων/να Παλαμιώτου-Θωμαΐδου, *Ἡ μουσική και η γυμναστική στα Πολιτικά του Αριστοτέλους*, 313.

342. Πολ. Θ 5,1340 b 12- 17· πβ. Πολ. Θ 5,1340 a 3-4.

343. Πολ. Θ 6,1340 b 35-39.

344. *Προβλ.* ΙΘ 38, 920 b 29 -921a 6.

345. Πβ. *Νόμ.* Β, 653 d-e, Β,664 e -665 a.

με τις διάφορες μελωδίες έγκειται στο ήθος που εκπέμπει η κάθε μελωδία³⁴⁶. Όσον αφορά, πάλι, τους ρυθμούς, οι άνθρωποι χαίρονται με αυτούς, επειδή οι ρυθμοί αυτοί περιέχουν μια τακτικότητα και κινούνται με μια ομαλότητα, η οποία είναι περισσότερο οικεία στον άνθρωπο από την αταξία. Τέλος, οι άνθρωποι ικανοποιούνται ακόμη και από τη συμφωνία³⁴⁷, επειδή αυτή αποτελείται από την ανάμιξη των αντιθέτων, τα οποία βέβαια βρίσκονται σε συμμετρία μεταξύ τους³⁴⁸. Η συμμετρία ταυτίζεται με την τάξη, η οποία είναι έμφυτη στον άνθρωπο, όπως επισημάνθηκε ήδη. Επιπλέον, αυτό το οποίο είναι αναμεμιγμένο³⁴⁹ είναι και πιο ευχάριστο³⁵⁰.

Ο Αριστοτέλης ολοκληρώνει και ενισχύει τα επιχειρήματά του για την επίδραση της μουσικής στα ήθη τονίζοντας τη στενή σχέση³⁵¹ που φαίνεται να υπάρχει μεταξύ της ψυχής, αφενός των *άρμονιων* και των *ρυθμων*, αφετέρου, παράλληλα με τη φυσική γλυκύτητα της μουσικής³⁵². Αυτό εξηγεί το γεγονός ότι πολλοί συνδέουν την ψυχή με την αρμονία. Κάποιοι μάλιστα από τους σοφούς διατείνονται ότι είναι αρμονία και άλλοι ότι περιέχει τα χαρακτηριστικά της

346. Εδώ φαίνεται να απεικονίζεται η άποψη που εκφράζει ο Πλάτων στους *Νόμους* (655 d-656a και 802 c-d), ότι δηλαδή ο κάθε άνθρωπος ευχαριστείται με τη μουσική που μιμείται (εκφράζει) το δικό του ήθος. Ο Αριστοτέλης εξάλλου (*Πολ. Θ* 7,1342 a 22-25) θεωρεί σωστό να υπάρχουν διαφορετικά είδη μουσικής για τα διαφορετικά είδη ακροατών, ανάλογα με το είδος που προκαλεί ευχαρίστηση στη φύση του καθενός. Πβ. *Ήθ. Νικ. Κ* 7, 1178 a 5 : *τό γάρ οίκετον έκαστω τῆ φύσει κράτιστον και ἥδιστόν ἐστιν έκαστω*.

347. Για τη συμφωνία βλ. Σ. Μιχαηλίδης, *Έγκυκλοπαίδεια τῆς Αρχαίας Έλληνικῆς Μουσικῆς*, 291.

348. Πβ. *Π. αίσθ.* 448 a 9-13. Ο A. Barker (*Greek Musical Writings*, I, 200, σημ. 70), σημειώνει πως « οι Έλληνες θεωρητικοί τονίζουν την 'ανάμιξη' δύο φθόγγων σε μία συμφωνία (συγχορδία), για το σχηματισμό μιας ολότητας, όπου κανένας από τους δύο φθόγγους δεν ακούγεται ανεξάρτητα» .

349. *Π. ψυχ.* Β 11, 424 a και Γ 2 426 a-b · *Π. αίσθ.* 447 a.

350. Βλέπε σχετικά G. Comotti , *Music in Greek and Roman Culture*, 144.

351. *Πολ. Θ* 5,1340 b 17-18.

352. Πβ. *Τίμ.* 47 d: *ή δέ άρμονία, συγγενεῖς έχουσα φοράς ταῖς έν ήμῖν τῆς ψυχῆς περιόδοις...*

Πβ. και προηγούμενο χωρίο από τα Αριστοτελικά *Προβλήματα* (ΙΘ 38, 920 b 29 - 921 a 6) .

αρμονίας³⁵³: διὸ πολλοὶ φασὶ τῶν σοφῶν οἱ μὲν ἀρμονίαν εἶναι τὴν ψυχὴν, οἱ δ' ἔχειν ἀρμονίαν. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διάκειται ευνοϊκὰ μάλλον ἀπέναντι καὶ στις δύο ἀπόψεις, ἀπὸ τις ὁποῖες ἡ πρώτη: ἡ ψυχὴ εἶναι ἀρμονία, ἀποτελεῖ πιθανόν πυθαγόρεια ἀντίληψη, ἐνῶ ἡ δεύτερη: ἡ ψυχὴ περιέχει ἀρμονία, ἐκφράζει πλατωνικὴ θέση.

• Σύμφωνα με τὴν πρώτη ἀποψη, «ἡ ψυχὴ εἶναι ἓνα κούρντισμα που συντονίζει κάτι ἄλλο, πιθανῶς τὰ σωματικὰ μέρη ἢ στοιχεῖα»³⁵⁴. Τὰ χωρία που συνδέονται με αὐτὴ τὴν ἀποψη καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνάγεται μίᾳ πυθαγόρεια επίδραση εἶναι τὸ χωρίο 86 b τοῦ *Φαῖδωνα* καὶ τὸ χωρίο 407 b 27-33 τοῦ *Περὶ ψυχῆς*³⁵⁵ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὸ πρῶτο χωρίο μιλώντας ὁ Σιμμίας γιὰ τὴν ψυχὴ υποστηρίζει πῶς αὐτὴ εἶναι ἀνάμειξη καὶ ἀρμονία ἀντιθέτων πραγμάτων. Ἡ θέση ὁμως αὐτὴ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ χωρίο 61 a³⁵⁶ τοῦ ἴδιου διαλόγου, ἔχει πυθαγόρεια προέλευση³⁵⁷. Ἴσως μάλιστα καὶ νὰ συνδέεται με τὶς ἀπόψεις τοῦ Φιλολάου γιὰ τὴν ἀρμονία³⁵⁸. Στὸ δεύτερο χωρίο (*Περὶ ψυχῆς*) ἀναφέρεται πῶς

353. Πολ. Θ 5,1340 b 18-19.

354. A. Barker, *Greek Musical Writings*, II 39, σημ. 41.

355. Βλ. σχόλια τοῦ Β.Ν. Τατάκη (*Ἀριστοτέλους Περὶ Ψυχῆς*, Ἀρχαῖον κείμενον, Εἰσαγωγή, Μετάφρασις, Σχόλια: Β.Τ.Ν.[Ἀρχαῖοι Ἑλληνες Συγγραφεῖς], Ἐπιμελητὴς ἐκδ.: Ε.Π. Παπανοῦτσος, Ἀθῆναι 1954· Ἰ.Σ. Χριστοδούλου, *Ἀριστοτέλης Περὶ Ψυχῆς*, Εἰσαγωγή-μετάφραση-σχόλια, Θεσσαλονίκη 1998, 123, σημ.83.

356. Εκεί ἀναφέρεται κατὰ μετάφραση Ε.Π. Παπανοῦτσου: «Πῶς, Κέβη; Δὲν ἐδιδάχθητε, ἐσὺ καὶ ὁ Σιμμίας ἐπὶ τῶν ζητημάτων αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀπὸ τὸν Φιλόλαον, εἰς τὸν ὁποῖον ἐμαθητεύσατε»; (*Πλάτωνος Φαῖδων*. Εἰσαγωγή-Μετάφρασις-Σημειώσεις: Ε.Π., Ἀθῆναι 1996, 50 σημ.1, ὅπου καὶ σχόλια).

357. Γιὰ τὴν πυθαγόρεια επίδραση δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία μετὰξὺ τῶν ἐρευνητῶν: βλ.σχόλια: R.D. Archer-Hind, *The Phaedo of Plato*, 64 κ.ε.; D. Gallop, *Plato Phaedo*, 147-149· Ronna Burger, *The Phaedo: A Platonic Labyrinth*, 245 σημ.10. Ὁ F.M. Conford (*Mysticism and Science in the Pythagorean Tradition*, *Classical Quarterly*, 16 [1922], 145-50), υποστηρίζει πῶς ἡ ἀποψη ἔχει Πυθαγόρεια προέλευση.

358. Βλ. DK 44 B 6, 10. Βλ. καὶ A. Barker, *Greek Musical Writings*, II 39 σημ. 40· E. Koller, 'Harmonie und Tetractys', *Museum Helveticum*, 16 (1959),240. Γιὰ τὸ ἀπόσπασμα 6 τοῦ Φιλολάου, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται γνήσιο, βλ. C.A. Huffman, *Philolaus of Croton: Pythagorean and*

«υπάρχει μια άλλη άποψη επίσης, που έχει μεταβιβαστεί σε εμάς και αφορά την ψυχή... λένε δηλαδή ότι είναι ένα είδος αρμονίας³⁵⁹, γιατί η αρμονία είναι μία ανάμειξη και συνύπαρξη αντιθέτων και το σώμα απαρτίζεται από αντίθετα³⁶⁰.

Από την άλλη μεριά, «σύμφωνα με την δεύτερη άποψη, η ψυχή είναι από μόνη της κάτι που συντονίζεται από την *άρμονίαν*. Δηλαδή, η ψυχή η ίδια απαρτίζεται από 'μέρη' τα οποία έρχονται σε μια αρμονική σχέση το ένα με το άλλο»³⁶¹. Σχετικό με τη δεύτερη άποψη είναι το χωρίο 443 d-e της πλατωνικής *Πολιτείας*, όπου αναφέρεται: «ἀλλὰ ἔχοντας βάλει σὲ τάξη ὅ,τι πραγματικὰ τοῦ εἶναι οἰκεῖο, ... τακτοποιημένος μέσα του καὶ συμφιλιωμένος μὲ τὸν ἑαυτό του, ἔχει ἀρμονικὰ συνταιριάξει τὰ τρία διαφορετικὰ στοιχεῖα, ἀκριβῶς σὰν αὐτὰ νὰ ἦσαν οἱ τρεῖς τόνοι μιᾶς μουσικῆς κλίμακας: ὁ τόνος τῆς πρὸ χαμηλῆς, τῆς πρὸ ψηλῆς καὶ τῆς μέσης, καὶ ἔνδεχομένως καὶ κάποιοι ἄλλοι τόνοι τῶν ἐνδιάμεσων βαθμίδων· ὅλα αὐτὰ τὰ ἔχει δέσει μαζί ἔτσι πού νὰ μὴν ἀποτελεῖ πιά ὁ ἑαυτός του πολλότητα ἀλλὰ νὰ ἔχει γίνει κάτι ἐντελῶς ἑνιαῖο, κάτι μὲ φρονιμάδα καὶ ἀρμονία»³⁶².

Η μεγάλη δύναμη της μουσικής, λοιπόν, ἐγκείται αφενός μεν στο ότι προκαλεί ευχαρίστηση, αφετέρου δε στο ότι επιδρά στο συναίσθημα και, ως εκ τούτου, συνδέεται κατά τρόπο φυσικό με τον άνθρωπο. Εκτός αυτού εμπεριέχει και επομένως μπορεί και να εμπνεύσει τάξη και αρμονία. Ἐτσι δίνει τη δυνατότητα να χρησιμοποιείται ως παιδαγωγικό μέσο, κατάλληλο για την παιδική ηλικία και την επίτευξη στόχων που σχετίζονται με την ανάπτυξη της ολόπλευρης

Presocratic. A Commentary on the Fragments and Testimonia with Interpretive Essays, Cambridge 1998(1993¹), 123-165, ενώ για το 10 (το οποίο δε θεωρείται γνήσιο) βλ. σελ. 416 κ.ε.

359. Τη σχέση της αρμονίας, της μουσικής αλλά και του κόσμου γενικότερα αποτυπώνει ο (Ν.Ταίηλορ [Taylor], *Η αρμονία των Πυθαγορείων*, 17): «Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε πως σε ένα πρώτο επίπεδο, η αρμονία, εκδηλούμενη ως ένα προ-κατηγοριολογικό σχήμα εγγύτητας και μακρότητας, ταυτιζόταν με την ιδανική εικόνα που οι αρχαίοι είχαν σχηματίσει για τη Μουσική και συνιστούσε το ιδιαίτερο εκείνο οντικό σημείο αναζήτησης – συνάντησης του ατομικού με το καθολικό».

360. Για το θέμα της πυθαγόρειας επίδρασης στα χωρία αυτά βλ. C.A. Huffman, *Philolaus of Croton. Pythagorean and Presocratic*, 326.

361. A. Barker, *Greek Musical Writings*, II 39, σημ.41.

362. Η μετάφραση είναι του Ν.Μ. Σκουτερόπουλου (*Πλάτων : Πολιτεία*, 329).

προσωπικότητας του παιδιού, και —κατά συνέπεια— την τόνωση και διεύρυνση του συναισθηματικού του κόσμου με μέσα ασφαλή. Σε αυτή εξάλλου την πεποίθηση για ασφαλή προσέγγιση των παιδιών μέσω της μουσικής βασίζεται και η επιστήμη της μουσικοθεραπείας ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που πρόκειται για παιδιά με ειδικές ανάγκες³⁶³.

4. Η πρακτική μουσική εκπαίδευση των νέων

Ο Αριστοτέλης διατυπώνει για πρώτη φορά το ερώτημα για την αναγκαιότητα της πρακτικής ενασχόλησης με τη μουσική³⁶⁴, όταν ασχολείται με τις πιθανές σημασίες της μουσικής³⁶⁵. Αναπτύσσει³⁶⁶ τον προβληματισμό του για την αναγκαιότητα της πρακτικής μουσικής εκπαίδευσης, συνδέοντάς τον και με τους τρεις πιθανούς σκοπούς της μουσικής (την *παιδιάν*, την επίδραση στα ήθη, και την *διαγωγήν*), χωρίς όμως να δώσει τελική απάντηση. Πιο συγκεκριμένα: Αρχικά συνδέει το ερώτημα της αναγκαιότητας ή μη της πρακτικής μουσικής εκπαίδευσης των νέων με την αποδοχή ότι η μουσική εκπαίδευση των νέων δεν θα πρέπει να έχει ως σκοπό την *παιδιάν*, αλλά ότι μπορεί να συμπεριλαμβάνεται στην παιδεία (ως *παιδιάν*) για την ευχαρίστηση που θα προσφέρει στην πιο ώριμη φάση της ζωής. Το ερώτημα, λοιπόν, αυτό αφορά το αν οφείλει η πολιτεία να παρέχει στους νέους πρακτική μουσική εκπαίδευση³⁶⁷ ή όχι, ή αν πρέπει

363. Juliette A.- A. Warwick, *Music Therapy for the Autistic Child*, Oxford/N. York 1992(1978¹), 1-4 · E. H. Boxill, *Music therapy for the developmentally disabled*, Austin, Texas, 1985, 1-21· του ιδίου, *Music Therapy for the Living: The Principle of Normalization Embodied in Music Therapy* (MMB Horizon Series), St. Louis MO, 1989, 1-7· P. Nordoff- C. Robbins, *Therapy in Music for Handicapped children*. With a Foreword by Benjamin Britten, London 1992, 101-110.

364. Πολ. Θ 5,1339 a 31- 40.

365. Βλ. πιο πάνω, σελ.83 κ.ε.

366. Πολ. 1 Θ 5,1339 a 33-b 10.

367. Η μουσική εκπαίδευση που εννοεί εδώ είναι η φωνητική και ενόργανη, όπως γράφει στο Θ 6,1340 b 20- 21.

απλώς να αφήνει τους νέους να απολαμβάνουν τη φυσική σχέση που έχουν με τη μουσική³⁶⁸.

Ο Αριστοτέλης προβάλλει δύο επιχειρήματα, όσον αφορά την αρνητική στάση απέναντι σε μια πρακτική μουσική εκπαίδευση: Το πρώτο επιχείρημα είναι ότι, αν οι νέοι ακούνε μουσική που εκτελείται από άλλους (επαγγελματίες ως προς το είδος, οι οποίοι θα είναι βέβαια και καλύτερα ασκημένοι, καθώς έχουν τη μουσική ως επάγγελμα), θα είναι δυνατόν να απολαμβάνουν ακροάσεις ανώτερης ποιότητας. Αυτή την τακτική ακολουθούσαν οι βασιλείς των Περσών και των Μήδων³⁶⁹. Το δεύτερο επιχείρημα είναι ότι, αν οι νέοι έπρεπε να είναι ειδικοί σε μία τέχνη (όπως αυτή των μουσικών παραστάσεων), θα έπρεπε να γίνουν ειδικοί και σε άλλες τέχνες (όπως είναι η μαγειρική), κάτι όμως το οποίο δεν είναι δυνατόν να συμβεί³⁷⁰. Ορθά, κατά τη γνώμη μου, σημειώνει ο Henderson³⁷¹ πως την εποχή αυτή ιδιαίτερα « ξεκίνησε ένα διαζύγιο μεταξύ του ελεύθερου πολίτη και του επαγγελματία, μεταξύ της θεωρίας και της πράξης, μια κατάσταση από την οποία η Ευρώπη υποφέρει ακόμα ».

Με το πρόβλημα αυτό, της πρακτικής δηλαδή ή μη μουσικής εκπαίδευσης, πρόβλημα που συνδέεται με το θέμα της *παιδιᾶς*, συναρτώνται και οι άλλοι δύο πιθανοί σκοποί της μουσικής, η πιθανή δηλαδή επίδρασή της α) στη διαμόρφωση του χαρακτήρα, και β) στην πνευματική απασχόληση που ταιριάζει στους ελεύθερους πολίτες (*διαγωγὴν*)³⁷². Η δικαιολόγηση, λοιπόν, της θέσης για την απουσία της πρακτικής άσκησης από την μουσική εκπαίδευση των παιδιών διατυπώνεται ως εξής: Αν όντως η μουσική συμβάλλει στη βελτίωση του ήθους, τότε γιατί δεν είναι αρκετό να την ακούνε εκτελούμενη από άλλους, ώστε να την απολαμβάνουν με σωστό τρόπο, όπως οι Λάκωνες, οι οποίοι, αν και οι ίδιοι δε μαθαίνουν να παίζουν μουσική, είναι σε θέση να εκτιμήσουν ορθά τις καλές και

368. Πολ. Θ 5,1340 b 16-17.

369. Πολ. Θ 5,1339 a 34-36' πβ. D. Depew, 'Politics, Music and Contemplation in Aristotle's Ideal State', 368.

370. Πολ. Θ 5,1339 a 38-40.

371. I. Henderson, 'Ancient Greek Music', 340.

372. Πολ. Θ 5,1339 a 41- b 6.

άσχημες μελωδίες; Με άλλα λόγια εδώ υπονοείται ότι τα παιδιά μπορούν να βελτιωθούν μέσω της μουσικής, αν την απολαμβάνουν με το ορθό τρόπο και έχουν τη δυνατότητα να ξεχωρίζουν την κακή από την καλή μουσική. Ως προς αυτό όμως υπάρχει το εξής αντεπιχείρημα: Πώς οι νέοι και μετέπειτα ώριμοι πολίτες απλώς θα ξέρουν να απολαμβάνουν τη μουσική με το σωστό τρόπο και θα ξέρουν να ξεχωρίζουν την καλή από την κακή μουσική, αν δεν έχουν λάβει καθόλου μουσική εκπαίδευση; Επιπλέον, λαμβάνοντας υπόψη τη χαμηλή εκτίμηση του Αριστοτέλη προς τους Σπαρτιάτες, είναι απίθανο να συμφωνεί με τον τρόπο της μουσικής τους εκπαίδευσης³⁷³.

Τέλος η απουσία της πρακτικής μουσικής εκπαίδευση, όπως αναφέρθηκε, δεν θεωρείται απαραίτητη και για το σκοπό που συνδέεται με την πνευματική απασχόληση, την *διαγωγήν*³⁷⁴ (τρίτη πιθανή προσφορά της μουσικής). Η πρόταση για την πιθανή της αυτή απουσία δικαιολογείται ως εξής: Οι θεοί, οι οποίοι είναι σίγουρα ευτυχισμένοι και ευφραίνονται με τη μουσική ακρόαση, δεν συμμετέχουν οι ίδιοι στη μουσική πράξη (ο Ζεύς³⁷⁵ ούτε τραγουδά ούτε παίζει κάποιο όργανο και οπωσδήποτε είναι ευτυχισμένος³⁷⁶). Τέλος αυτό το ερώτημα για τη μουσική πρακτική συνδέεται με την γενικότερη αντίληψη που υπήρχε για τους επαγγελματίες μουσικούς, ότι δηλαδή θεωρούνταν *βάνουσοι*³⁷⁷. Το ερώτημα, βέβαια που ανακύπτει, όπως σημειώνει και ο Lippman³⁷⁸, είναι αν τελικά «η συμμετοχή στη μουσική πρακτική έχει θέση στην εκπαίδευση», ένα ερώτημα που ο Αριστοτέλης θα απαντήσει κατά τρόπο σαφή στη συνέχεια³⁷⁹, εγκρίνοντας μία μουσική εκπαίδευση, περιορίζοντας όμως το βαθμό μουσικής

373. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 189 κ.ε.

374. Πολ. Θ 5,1339 b 4-10.

375. Ο W.L. Newman (*The Politics of Aristotle*, III, 531, σημ. 7) γράφει ότι « είναι ο Απόλλων και ο όχι ο Ζεύς που τραγουδά και παίζει στην άρπα. ..Σε πιο παλιές ποιητικές περιγραφές ο Απόλλων δεν τραγουδούσε αλλά μόνο έπαιζε , ενώ οι Μούσες τραγουδούσαν στο παίξιμό του » .

376. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 191.

377. Βλ. και Πολ. Θ 6,1341 b 8-15, σελ.141.

378. E.A. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, 126.

379. Πολ. Θ 6,1340 b 20- Θ 6,1341 a 16.

εξειδίκευσης που θα πρέπει να επιτυγχάνουν οι νέοι, ώστε να μη καθίσταται βάνουσοι.

Έτσι, η άποψη του Αριστοτέλη για τη σημασία της πρακτικής άσκησης στη μουσική εκπαίδευση συνδέεται γενικά με τη θέση που επιφύλασσε στη μουσική και το ρόλο που τις απέδιδε στην πολιτική και κοινωνική ζωή. Αποσκοπούσε επίσης μέσω της σημασίας που προσέδιδε στη μουσική πρακτική στο να αντικρούσει τις απόψεις των συγχρόνων του για τη μουσική, που τη θεωρούσαν *χάριν ήδονής*³⁸⁰.

Μπορεί ο Αριστοτέλης, όπως έχει ήδη αναφερθεί, προκειμένου να τονίσει τη σημασία της μουσικής, να επικαλείται τη θέση που αυτή είχε στην παιδεία των αρχαίων³⁸¹ ή να παραθέτει αποσπάσματα από την *Ὀδύσειαν*³⁸² σχετικά με την περίοπτη θέση της μουσικής, όμως, όπως σημειώνει και ο Lord³⁸³, ο Αριστοτέλης δεν αρκείται σε αυτό, αλλ' επιθυμεί να προσδώσει και κάτι παραπάνω στην αξία της μουσικής και στη χρήση της για την εκπαίδευση των νέων. Επιθυμεί να γίνει κατανοητό ότι ο σκοπός της μουσικής παιδείας έχει μεγαλύτερη αξία από την ευχαρίστηση και το ευχάριστο πέρασμα του χρόνου και ότι συνδέεται με την αρετή και την επιρροή στα ήθη. Μπορεί ο Ζεύς³⁸⁴ να μην έπαιζε κιθάρα ούτε να τραγουδούσε ο ίδιος· το ίδιο συνέβαινε και με τους Σπαρτιάτες. Ακόμη μπορεί οι σύγχρονοί του να άκουγαν μουσική μόνο για την ηδονή που αυτή προσέφερε. Ο Αριστοτέλης δεν αρνούνταν τη δύναμη αυτή της μουσικής, ότι δηλαδή προσφέρει ευχαρίστηση, αλλά ήθελε να τονίσει πως για την καλλιέργεια της αρετής (προϋπόθεση *sine qua non* για την ευημερία της κοινωνίας και την ευδαιμονία) είναι απαραίτητη βέβαια και η πρακτική ενασχόληση με τη μουσική, αλλά μέχρι το σημείο που δεν καθίσταται ο ελεύθερος άνθρωπος βάνουσος³⁸⁵. Η πρακτική

380. Πολ. Θ 2,1337 b 28-29.

381. Πολ. Θ 3,1337 b 29-33 και Θ 3,1338 α 36-38. Βλ. και σελ. 69 κ.ε., 80.

382. Πολ. Θ 3,1338 α 23- 32. Βλ. σελ. 78 κ.ε.

383. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 76 κ.ε.

384. Πολ. Θ 5,1339 b 8.

385. Έχει τονιστεί πιο πάνω, σελ. 57 κ.ε., ότι βάνουση χαρακτηρίζεται μια πράξη ή όταν δε γίνεται για χάρη του εαυτού μας ή όταν ξεπερνά το σημείο του ερασιτέχνη και προχωρά σε εκείνο του επαγγελματία

ενασχόληση των νέων με τη μουσική σε ερασιτεχνικό επίπεδο μπορεί να βοηθήσει « στην αληθινή ικανότητα κρίσης για την ηθική αξία της μουσικής»³⁸⁶.

Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, την υπόσχεση, που δίνει στο 1339 b10-11 για την εις βάθος διερεύνηση του θέματος της πρακτικής εκπαίδευσης των νέων, την τηρεί και δίνει σαφή απάντηση σε αυτό το ερώτημα επαναθέτοντάς το με μία νέα μορφή³⁸⁷: *Πότερον δὲ δεῖ μανθάνειν αὐτοὺς ἄδοντάς τε καὶ χειρουργοῦντας*³⁸⁸ ἢ μή, καθάπερ ἠπορήθη πρότερον, νῦν λεκτέον. Το γεγονός ότι ήθελε να ασχοληθεί με μία ξεχωριστή διαπραγμάτευση οφείλεται στην επιθυμία του να μην το πραγματευθεί μαζί με άλλα θέματα, με απώτερο σκοπό να εξάρει τη μεγάλη σημασία της πρακτικής εκπαίδευσης τόσο για την παιδεία όσο και για τη μετέπειτα ζωή, αλλά και για να ορίσει όσο γίνεται λεπτομερέστερα το περιεχόμενο μιας τέτοιου είδους εκπαίδευσης.

Κατά τον Αριστοτέλη, λοιπόν, ο πρώτος λόγος, για τον οποίο είναι απαραίτητη η προσωπική μουσική συμμετοχή είναι η δύναμή της να επιφέρει διαφοροποιήσεις στην ποιότητα του χαρακτήρα του ανθρώπου³⁸⁹. Έτσι, εκείνοι οι οποίοι έχουν, κατά τη νεαρή τους ηλικία, υποβληθεί στη διαδικασία της πρακτικής μουσικής εκπαίδευσης δύνανται να γίνουν καλοί κριτές των μουσικών έργων στην μετέπειτα ζωής τους³⁹⁰. Στην άποψη αυτή θα μπορούσαμε να αντιπαραβάλουμε το επιχείρημα ότι δεν είναι απαραίτητο να μάθει κάποιος κάποια τέχνη, προκειμένου να είναι ικανός να κρίνει τα προϊόντα αυτής της

386. Annemarie- Jeanette Neubeker, *Η μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, 141 πβ. T.A. Sinclair, *Ιστορία τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως*, 337.

387. Πολ. Θ 6,1340 b 20.

388. Κατά τον W.L. Newman (*The Politics of Aristotle*, III 546, σημ.20) το *χειρουργοῦντας* παίρνει τη θέση του *κιθαρίζοντας* στο Θ 5,1339 b 8. Επίσης στο Θ 6,1340 b 36 αντικαθίσταται από το *μετέχειν* και στο Θ 6,1341 b 1 γίνεται αναφορά ξανά στην *χειρουργικὴν ἐπιστήμην*.

389. Πολ. Θ 6,1340 b 22-23 : *οὐκ ἄδηλον δὴ ὅτι πολλὴν ἔχει διαφορὰν πρὸς τὸ γίνεσθαι ποιούς τινας, ἂν τις αὐτὸς κοινωνῇ τῶν ἔργων*. Για το περιεχόμενο του γίνεσθαι ποιούς τινας ο Αριστοτέλης έχει αναφερθεί στο Θ 5,1339 a 22. Εκεί αναφέρονταν ότι η μουσική έχει τη δυνατότητα να διαμορφώνει το χαρακτήρα με το να συνηθίζει τους ανθρώπους στο να νιώθουν ευχαρίστηση με σωστό τρόπο.

390. Πολ. Θ 6,1340 b 24-25.

τέχνης (να πρέπει, λ.χ. κανείς να ξέρει να χτίζει, για να μπορεί να κρίνει την ποιότητα ενός κτηρίου³⁹¹). Η μουσική όμως δεν είναι σαν τις άλλες τέχνες³⁹², αλλά έχει κάποια χαρακτηριστικά που τη διακρίνουν από αυτές ως προς την ποιότητα του παρεχομένου προϊόντος. Ο κάθε άνθρωπος μπορεί να ευχαριστηθεί μία μουσική ακρόαση, αφού, όπως έχει αναφερθεί³⁹³, η μουσική παρέχει μία φυσική ευχαρίστηση από μόνη της. Εκτός όμως από τον ψυχαγωγικό και εκπαιδευτικό της ρόλο, μπορεί η μουσική να χρησιμοποιηθεί για την προαγωγή της ευημερίας και αποτελεί μία δραστηριότητα κατάλληλη για την σχολήν και τον τρόπο ζωής των ελεύθερων πολιτών³⁹⁴.

Όπως σχολιάζει και ο Kraut³⁹⁵, «αφού, λοιπόν, η ευδαιμονία συνίσταται στις ενάρετες πράξεις και αφού το να ακούει κανείς ένα συγκεκριμένο είδος μουσικής είναι μία από αυτές τις δραστηριότητες, ο καθένας πρέπει να έχει την ικανότητα να ακούει σωστά» και αυτό δεν μπορεί να συμβεί παρά μόνο μέσα από μία επαφή στην νεαρή ηλικία, μέσα από μία συμμετοχή στην μουσική πράξη. Έτσι, όταν ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην παραγωγή καλών κριτών³⁹⁶ μέσα από την μουσική πρακτική εξάσκηση, εννοεί εκείνους οι οποίοι μπορούν να νιώθουν ευχαρίστηση από ένα είδος μουσικής με ηθικό περιεχόμενο.

Ένας δεύτερος λόγος που συνηγορεί υπέρ της αναγκαιότητας της πρακτικής μουσικής εκπαίδευσης είναι η ανάγκη για εύρεση απασχόλησης των μικρών παιδιών με κάτι το δημιουργικό, ώστε να μην προξενούν ζημιές, όταν μένουν στο σπίτι, αφού λόγω της φύσης της παιδικής τους ηλικίας είναι

391. Πβ. Πολ. Γ 11,1282 a 18-23.

392. Ο C. Lord (*Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 98) παρατηρεί πως η ποίηση και οι άλλες παραστατικές τέχνες μπορούν να προσφερθούν ανεξάρτητα σε όλους, χωρίς την ιδιαιτερότητα που παρουσιάζεται στη περίπτωση της μουσικής, όπου κάποιος την κατανοεί και απολαμβάνει τα οφέλη της καλύτερα, όταν έρθει και σε άμεση επαφή μαζί της. Βλ. και σελ.111 κ.ε., όπου σχετική άποψη του Gavaert.

393. Πολ. Θ 5,1339 b 21, Θ 5,1340 a 2-3. Βλ. και σελ. 89 κ.ε. και 93 κ.ε., όπου γίνεται ανάλυση των χωρίων.

394. Πολ. Θ 5,1339 b 4-5.

395. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 200.

396. W.D.Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 131· πβ. E.A. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, 127· G. Howie, *Aristotle on Education*, 173.

ανήσυχ³⁹⁷. Για μια τέτοια, π.χ., απασχόληση των παιδιών μπορεί να χρησιμεύσει το κρόταλον του Αρχύτα του Ταραντίνου³⁹⁸ (*Αρχύτου πλαταγή*)³⁹⁹. Για το ρόλο, λοιπόν, της μουσικής κατά την παιδική ηλικία ο M. Davis⁴⁰⁰ παρατηρεί πως «αυτή αντικαθιστά μία προσποιούμενη κίνηση στη θέση της πραγματικής». Αυτή η θέση, όπως συνεχίζει, είναι πολύ σημαντική, γιατί επισημαίνεται η ανάγκη (*δει*) να έχουν τα παιδιά κάποιου είδους απασχόληση (*διατριβήν*). Έτσι, λοιπόν, ένα κρόταλον μπορεί να χρησιμεύσει στα παιδιά κατά τη νεαρή τους ηλικία και η μουσική εκπαίδευση μπορεί να χρησιμεύσει ως κρόταλον για τους νέους, όταν μεγαλώσουν⁴⁰¹. Αυτή η επισήμανση του Αριστοτέλη είναι ιδιαίτερα επίκαιρη και για τη σημερινή μουσική εκπαίδευση και τις παιδαγωγικές τάσεις που επικρατούν για την εκπαίδευση τόσο στη σχολική όσο και στην προσχολική ηλικία⁴⁰². Θεωρείται δηλαδή ιδιαίτερης σημασίας η ύπαρξη μουσικής εκπαίδευσης από μικρή ηλικία, γιατί αυτή θα συμβάλει τόσο στην ολόπλευρη ανάπτυξη του παιδιού, όσο και στην πιο εύκολη περαιτέρω μουσική του ανάπτυξη και καλλιέργεια.

Ο Αριστοτέλης, μετά την επισήμανση της ανάγκης να συμμετέχουν οι νέοι ενεργά στην μουσική εκπαίδευση και να μην παραμένουν παθητικοί ακροατές, ασχολείται εν συνεχεία με τον καθορισμό του περιεχομένου αυτής της μουσικής

397. Πβ. Πλ. *Νόμ.* Β 653 d, Β 664 e, και *Φυσικ.* Η 3,247 b 17-19.

398. Πολ. Θ 6,1340 b 25-29. (Πρόκειται για είδος 'κροντοῦντος ἀθύρματος', τουτέστιν κροτάλου κασανιέτα). Ο E. Barker (*Greek Musical Writings*, I 176, σημ.17), σημειώνει πως ο Αρχύτας ήταν γνωστός για την αγάπη του προς τα παιδιά, όπως καθίσταται σαφές από την μαρτυρία του Αιλιανού (*Ποικ. Ἱστ.* XII 15=DK 47 A 8)· πβ. T. Mathiesen (ed), *Greek Views of Music* (vol. I στη σειρά: O. Strunk [ed.], *Source Readings in Music History*), revised edition by Leo Treitler, N. York/London 1998(=1978², 1950¹), 30, σημ. 16.

399. Πυθαγόρειου φιλόσοφου, μαθηματικού, μηχανικού, μουσικού και πολιτικού του πρώτου μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. συγχρόνου περίπου του Πλάτωνα, από τον οποίο ως γνωστόν, ο Αθηναίος φιλόσοφος πολύ επηρεάστηκε.

400. M. Davis, *The Politics of Philosophy*, 135.

401. Πολ. Θ 6,1340 b 29-31.

402. Πβ. Α. Χαραλάμπους, *Μουσική. Η παιδαγωγική της— η αισθητική της*, Αθήνα 1996, 1-5.

παιδείας⁴⁰³ για κάθε ηλικία και με την ανασκευή, ωσαύτως, της άποψης αυτών που χαρακτηρίζουν την πρακτική άσκηση στη μουσική ως βάνουσο έργο⁴⁰⁴.

Ο Lord⁴⁰⁵ θεωρεί ότι η θέση του Αριστοτέλη για την πρακτική ενασχόληση με τη μουσική έχει αφετηρία την άποψη που έχει εκθέσει για τη δύναμη της μουσικής⁴⁰⁶, ότι δηλαδή αυτή επιδρά στο ήθος και την ψυχή, και την συνεπαγόμενη με αυτή σχέση της με την αρετή, στο εθισμό δηλαδή, ώστε *κρίνειν ὀρθῶς καὶ χαίρειν τοῖς ἐπιεικέσιν ἤθεσι καὶ ταῖς καλαῖς πράξεσιν*⁴⁰⁷.

Ο Αριστοτέλης, όπως έχει ήδη αναφερθεί⁴⁰⁸, χαρακτηρίζει ως βάνουσο έργο εκείνο το έργο το οποίο καθιστά το σώμα των ελευθέρων ή την ψυχή ή τη διάνοια άχρηστη για τις πράξεις της αρετής. Στην προκειμένη περίπτωση, ωστόσο, πιστεύει ότι η πρακτική άσκηση, μέσω της κατάλληλης μουσικής αγωγής, θα βοηθήσει στην ορθότερη αντίληψη της ηθικής αξίας των ευγενών πραγμάτων⁴⁰⁹. Έτσι, λοιπόν, ο πρώτος λόγος, για τον οποίο οι νέοι οφείλουν να εκπαιδεύονται με ένα είδος πρακτικής μουσικής παιδείας, είναι να γίνουν ικανοί κριτές των εμφανίσεων των άλλων. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί, όταν οι νέοι λαμβάνουν πρακτική εκπαίδευση στη μουσική, όσο είναι σε νεαρή ηλικία, και εφόσον, όταν πια μεγαλώσουν, δεν συμμετέχουν στις πρακτικές διαδικασίες⁴¹⁰. Κατ' αυτόν τον τρόπο, με τη βοήθεια της εκπαίδευσης που έχουν ήδη λάβει, θα έχουν την ικανότητα να κρίνουν σωστά την αξία των μουσικών έργων⁴¹¹. Ο Αριστοτέλης μπορεί να απορρίπτει για τις πιο προχωρημένες ηλικίες την πρακτική μουσική εξάσκηση, δεν επιφυλάσσει όμως την ίδια αντιμετώπιση στο τραγούδι, όπως φαίνεται στο χωρίο 1342 b 21⁴¹² των *Πολιτικῶν*⁴¹³.

403. Βλ. Κεφ. 3, σελ. 136-166.

404. Πολ. Θ 6, 1340 b 31-35.

405. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 99.

406. Πολ. Θ 5, 1340 a 1-14.

407. Πολ. Θ 5, 1340 a 16-18.

408. Πολ. Θ 2, 1337 b 5-11. Βλ. σελ. 57 κ.ε..

409. E.A. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, 127.

410. Πολ. Θ 6, 1340 b 35- 38.

411. Πολ. Θ 5, 1340 b 38- 39.

412 Βλ. πιο κάτω, σελ. 163.

Ενώ, λοιπόν, ο Αριστοτέλης παρουσιάζει την πρακτική μουσική εκπαίδευση ως συντελεστική στη διαμόρφωση της σωστής κρίσης των διαφόρων μουσικών εμφανίσεων, δεν είναι όμως δυνατόν, όπως παρατηρεί ο Lord⁴¹⁴, να επιβάλλεται η πρακτική άσκηση μόνο και μόνο για τη δημιουργία καλών κριτών. Αν τα πράγματα είχαν έτσι, θα έπρεπε οι νέοι να εξοικειώνονται με όλες τις αρμονίες και όλους τους ρυθμούς, και να γνωρίζουν έτσι όλα τα διαφορετικά ήθη που αυτά εκφράζουν. Αλλά, όπως θα δούμε πιο κάτω, ο Αριστοτέλης προτείνει συγκεκριμένους μόνο τρόπους (όπως τον *Δώριον* που συντείνει στην ανδρεία) και ρυθμούς. Εξάλλου, καλός κριτής των έργων θα μπορούσε να γίνει και κάποιος που δεν έχει πρακτική σχέση με τη μουσική. Έτσι, λοιπόν το τελικό συμπέρασμα που θα μπορούσε να συναχθεί είναι πως, όταν ο Αριστοτέλης διατείνεται πως η πρακτική ενασχόληση με τη μουσική βοηθάει στη κρίση των έργων, εννοεί ότι βοηθάει σε «μια ηθική αντίληψη των ευγενών πραγμάτων και όχι σε μια κριτική των ωραίων έργων γενικότερα»⁴¹⁵.

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει επίσης ότι είναι απαραίτητη η πρακτική μουσική εκπαίδευση, ακόμη κι αν υπάρχει ο φόβος⁴¹⁶, που εμπεριέχεται στη φράση: *ὡς ποιούσης τῆς μουσικῆς βαναύσους*⁴¹⁷. Μια τέτοια συνέπεια, ωστόσο, δεν είναι δύσκολο να αποφευχθεί, αρκεί να δοθεί απάντηση σε τρία ερωτήματα⁴¹⁸. Το πρώτο απ' αυτά σχετίζεται με το βαθμό⁴¹⁹ που θα πρέπει να συμμετέχουν στην πρακτική άσκηση εκείνοι οι οποίοι εκπαιδεύονται με σκοπό

413 . Έχει τεθεί, ως γνωστόν, πρόβλημα γνησιότητας αυτού του μέρους των *Πολιτικῶν* (βλ. σχετικά W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 548, σημ.35. Βλ. όμως και τις απόψεις των Barker και Düring πιο κάτω, σελ. 165.

414. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 99 κ.ε.

415. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 100.

416. D. Depew, 'Politics, Music, and Contemplation in Aristotle's Ideal State', 368.

417. Πολ. Θ 6,1340 b 42.

418. Πολ. Θ 6, 1340 b 43-1341a 5.

419. Πβ. Θ 2,1337 b 15-16.(βλ. πιο πάνω σελ. 59).

την πολιτική αρετή⁴²⁰. το δεύτερο συνδέεται με τα είδη⁴²¹ των ρυθμών και των αρμονιών, με τα οποία θα πρέπει να εξασκούνται οι νέοι, και το τρίτο σχετίζεται με τα κατάλληλα για αυτόν το σκοπό μουσικά όργανα⁴²², αφού καθώς και αυτός ο παράγοντας μπορεί να παίξει κάποιο ρόλο⁴²³. Η απάντηση, λοιπόν, σ' αυτά τα ερωτήματα θα μπορούσε να χρησιμεύσει για την κατανόηση και –τελικά– απόρριψη της επίκρισης για το βάνουσο περιεχόμενο της μουσικής πρακτικής. Ωστόσο, μπορεί πράγματι να υπάρχουν κάποια είδη⁴²⁴ μουσικής που να έχουν ένα βάνουσο χαρακτήρα και να δικαιολογούν αυτή την επίκριση· γι' αυτό και επιβάλλεται να γίνει πρώτα ο προσδιορισμός των διαφορετικών επιδράσεων των διαφόρων ειδών που προτείνονται και μετά να διατυπωθούν πιθανές κριτικές απόψεις.

Όσον αφορά το πρώτο ερώτημα, η απάντηση είναι ότι αφενός μεν επιβάλλεται, αφετέρου δε εκ των πραγμάτων είναι δυνατό ν' αποφευχθεί η πιθανότητα το περιεχόμενο της μουσικής εκπαίδευσης να καταστήσει το σώμα βάνουσον και άχρηστον τόσο για τα πολεμικά έργα όσο και για τις πολιτικές δραστηριότητες⁴²⁵, αφού θα το καταστήσει καταρχήν άχρηστο για τις πολεμικές ασκήσεις (*χρήσεις*) και αργότερα ανίκανο για την κατάκτηση γνώσης (*μαθήσεις*)

420. Ο W.L. Newman (*The Politics of Aristotle*, III 549, σημ. 42), επισημαίνει πως εδώ ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε αυτούς που εκπαιδεύονται με σκοπό να γίνουν καλοί ως πολίτες και όχι ως μουσικοί εκτελεστές.

421. Τα είδη αυτά της μουσικής έχουν το περιεχόμενο της *τεχνικής παιδείας* που αναφέρει ο Αριστοτέλης στο Θ 6,1341 b 9 με αποτέλεσμα οι άνθρωποι να γίνονται βάνουσοι (Θ 6,1341 b 14). Βλ. πιο κάτω σελ. 141.

422. Πολ. Θ 6,1341a 2 : *έν ποίοις όργανοις*. Ο W.L. Newman (*The Politics of Aristotle*, III 549, σημ.4) παρατηρεί πως η χρήση του *έν* στην προκειμένη περίπτωση δηλώνει το μέσο της εκπαίδευσης και είναι παραπλήσιο με την χρήση του μέσου της μίμησης στο *Περί Ποιητικής* (1447 b 29).

423. Πβ. Κων/να Παλαμιώτου –Θωμαΐδου, Ή μουσική και η γυμναστική στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλους, 313.

424. Πολ. Θ 6,1341 a 3-5.

425. Πβ. Θ 2,1337 b 8-11. Στο χωρίο αυτό αναφέρεται ότι βάνουσο χαρακτηρίζεται εκείνο το έργο το οποίο καθιστά άχρηστο το σώμα, την ψυχή και τη διάνοια των ελευθέρων πολιτών για την επίτευξη των πράξεων της αρετής. Βλ. σελ. 57 κ.ε.

⁴²⁶. Κατά τον Newman⁴²⁷ υπάρχει κάποια αμφιβολία ως προς το τι ακριβώς εννοεί ο Αριστοτέλης σ' αυτό το χωρίο. Ίσως με το *χρήσεις* να εννοείται μια μορφή στρατιωτικής και πολιτικής εκπαίδευσης με πρακτικό περιεχόμενο και με το *μαθήσεις* μια άλλη εκπαίδευση με θεωρητικό περιεχόμενο. Οι *χρήσεις* προηγούνται της *μαθήσεως*, αφού, όπως έχει αναφερθεί και αλλού, η πράξη πρέπει να προηγείται της θεωρίας⁴²⁸. Ο Newman⁴²⁹, ωστόσο, θεωρεί ότι οι *χρήσεις* αναφέρονται στο σώμα και προτείνει την εξής ερμηνεία: «Η σπουδή της μουσικής στην νεαρή ηλικία δεν θα πρέπει να καθιστά το σώμα ανίκανο για την στρατιωτική και πολιτική εκπαίδευση είτε με το να το καθιστά ανίκανο για μια τέτοιου είδους εκπαίδευση κατά ένα καθαρά σωματικό τρόπο(στην κυριολεξία : ανίκανο γιὰ τη χρήση του σώματος), είτε με το να το καθιστά ανίκανο βοηθό για το μυαλό στις μετέπειτα σπουδές»⁴³⁰.

Τέλος, το επιθυμητό αποτέλεσμα, να επιτευχθεί δηλαδή μία σωστή μουσική σπουδή, η οποία δεν θα έχει σκοπό να αναδείξει δεξιότητες μουσικούς, όπως συνεχίζοντας αναφέρει ο Αριστοτέλης, απαιτεί δύο απαραίτητες προϋποθέσεις : Η πρώτη αφορά την αποτροπή των μαθητών από την ενασχόλησή τους με μουσικές παραστάσεις που ανήκουν στο χώρο των επαγγελματικών διαγωνισμών· η δεύτερη προϋπόθεση σχετίζεται με την αποφυγή της προσπάθειας των νέων να επιτύχουν τα ασυνήθιστα και υπερβολικά έργα⁴³¹, τα οποία έχουν προσφάτως εισαχθεί στους μουσικούς αγώνες και από εκεί έχουν μεταφερθεί και στην εκπαίδευση⁴³². Ακόμη,

426. Πολ. Θ 6,1341a 5-9 :...μήτε τὸ σῶμα ποιειν βάνουσον καὶ ἄχρηστον πρὸς τὰς πολεμικὰς καὶ πολιτικὰς ἀσκήσεις, πρὸς μὲν τὰς χρήσεις ἤδη, πρὸς δὲ τὰς μαθήσεις ὕστερον.

427. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 549, σημ.7.

428. Πολ. Θ 3,1338 b 4· *Μ.τ.φ.* 1047 b 31-35· *Ηθ.Νικ.* Β 1, 1103 a 31, και Κ 10, 1179 b 23.

429. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 549, σημ.7.

430. Για το ότι η κακή κατάσταση του σώματος μπορεί να αποτελέσει εμπόδιο στην πνευματική εξέλιξη πβ. Πλ. Πολ. 536 b. Επίσης σχετικά με *τὰς τοῦ σώματος χρήσεις* βλ. Αριστ. Πολ. Α 11, 1258 b 38. Βλ. σχετικά και E.A. Lippman, *Musical Thought in Ancient Greece*, 127 κ.ε.

431. Για τη φύση της μουσικής που ήταν κατάλληλη για τους αγώνες πβ. Αριστ. Πολ.Θ 7,1342 a 22 και Προβλ. 15 918 b 20-22. Βλ. επίσης Πλ. Νόμ. 660 b και 812 d-e.

432. Πολ. Θ 6,1341a 9-13.

δεδομένου ότι αυτή η υπερβολή θα έχει περιοριστεί, η πρακτική ενασχόληση των νέων με τη μουσική καλό είναι να φτάνει μέχρι εκείνου του σημείου που οι μαθητές θα καθίστανται ικανοί να εκτιμούν τις ευγενείς μελωδίες και τους ευγενείς ρυθμούς και δε θα αρκούνται απλώς στην απλή ευχαρίστηση που προέρχεται από την μουσική, η οποία μπορεί να γίνει αντιληπτή ακόμη και από τα ζώα⁴³³, τους δούλους και τα παιδιά⁴³⁴. Επιβάλλεται επίσης να γίνει ορθή επιλογή μουσικών οργάνων⁴³⁵, ώστε να μην πρόκειται για όργανα κατάλληλα για τους μουσικούς διαγωνισμούς ή όργανα που απαιτούν ιδιαίτερη δεξιοτεχνία⁴³⁶.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε την άποψη ότι, προκειμένου να προκύπτουν ωφέλιμα αποτελέσματα από μία πρακτική μουσική παιδεία, επιβάλλεται ν' αποφευχθεί καθετί το τεχνικό από το περιεχόμενο που θα της προσδοθεί, ένα περιεχόμενο δηλαδή που σκοπό απώτερο θα έχει να αναπτύξει όχι μουσικούς δεξιότητες αλλά σωστά μουσικά εκπαιδευμένους πολίτες, οι οποίοι θα ξέρουν να εκτιμούν και να απολαμβάνουν τα καλά μουσικά στοιχεία. Στόχος της μουσικής παιδείας των νέων επιβάλλεται να είναι η αρετή και η ικανότητα να κρίνουν αυτοί τα μουσικά έργα, όταν πια θα βρίσκονται στην ώριμη ηλικία. Εκ των ανωτέρω καθίσταται σαφές ότι η αξιολογότερη δύναμη της μουσικής είναι η ικανότητά της να επιδρά στον χαρακτήρα και στην ψυχή και κατά συνέπεια είναι κατάλληλη για την εκπαίδευση των νέων ως μια κυρίως ηθική εκπαιδευτική δραστηριότητα.

433. Ο Πλάτων στον *Πολιτικόν* (268 b) αναφέρεται στην επίδραση της μουσικής στα κοπάδια των ζώων. Ωστόσο για τη σχέση μεταξύ ζώων και παιδίων πβ. Αριστ. *Ψητ.* Α 11,1371 a 14, και *Ήθ. Εύδ.* Β 8,1224 a 29, και Η 2,1236 a 2.

434. *Πολ.* Θ 6,1341a 13-16.

435. Στο θέμα αυτό καθώς και σε εκείνο των κατάλληλων μελωδιών και ρυθμών δίνεται απάντηση στη συνέχεια: Θ 6,1341a17 - Θ 7,1342 a 5 (βλ. επόμενο *Κεφάλαιο*)

436. *Πολ.* Θ 6,1341a 17.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΑΡΙΣΤΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

1. Κατάλληλα μουσικά όργανα, κατάλληλοι αρμονίες και ρυθμοί

Κατά την διαπραγμάτευση του θέματος που αφορά την κατάλληλη για τους νέους μουσική εκπαίδευση ο Αριστοτέλης ασχολείται διεξοδικά και με το θέμα της καταλληλότητας των μουσικών οργάνων¹: Απορρίπτει, λοιπόν, τη χρήση του *αύλου*² καθώς και τη χρήση κάθε άλλου οργάνου που απαιτεί ιδιαίτερη τεχνική δεξιότητα³, όπως της *κιθάρας*⁴, αλλά και άλλων οργάνων αυτού του είδους από άποψη τεχνική⁵. Φρονεί ότι τα όργανα τα οποία πρέπει να γίνονται αποδεκτά για την παιδεία είναι αυτά που συμβάλλουν στην βελτίωση των μαθητών, είτε όσον αφορά ειδικότερα την μουσική τους παιδεία είτε όσον αφορά γενικότερα⁶ την παιδεία⁷ τους. Προφανώς ο Αριστοτέλης απέρριπτε τα

1. Αριστ. Πολ. Θ 6,1341 a 17.

2. Για τον αυλό βλ. M.I Henderson., 'Ancient Greek Music', 381. Η Annemarie–Jeanette Neubecker (*Η μουσική στην αρχαία Ελλάδα*, 151) αναφέρει πως «η ιδιαίτερη ηχητική επίδραση του αυλού αμβλυνόταν, όταν γινόταν η χρήση του για τη συνοδεία του χορού».

3. Πβ. Πολ. Θ 6,1341 b 10. Τεχνικά ήταν εκείνα τα όργανα, τα οποία χρησιμοποιούνταν στους μουσικούς αγώνες.

4. Ο Σ. Μιχαηλίδης (*Εγκυκλοπαίδεια τῆς Αρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, 164), αναφέρει ότι η *κίθαρις* ήταν πρωτόγονο έγχορδο όργανο, το οποίο συχνά ταυτίζεται με την λύρα ή τη φόρμιγγα. Το όνομα *κίθαρις* και *φόρμιγγξ* αναφέρεται συχνά και στον Όμηρο (*Οδύσσεια*, Α 152-155). Ο Αριστόξενος ταυτίζει την κιθάρα με την λύρα (*Απ.* 102.3). Για την καταλληλότητα των έγχορδων μουσικών οργάνων για την εκπαίδευση βλ. Γ. Αμαργιανάκης, 'Το ήθος στη μουσική', 16.

5. Πολ. Θ 6,1341 a 18-19.

6. Πολ. Θ 6,1341 a 19-21.

7. Υπάρχει γενικότερα η αντίληψη πως η μουσική εκπαίδευση βοηθάει και στην πρόοδο των άλλων μαθημάτων. Ο Αντ. Κ. Δανασσής – Αφεντάκης (*Εισαγωγή στην παιδαγωγική. Η εξέλιξη*

ὄργανα που απαιτούσαν ιδιαίτερη δεξιότητα, γιατί αυτά οδηγούσαν σε λάθος επιδιωκόμενο σκοπό⁸, αφού ο επιδιωκόμενος αυτός σκοπός από την παιδεία δεν είναι η προετοιμασία των μαθητών σε ένα δεξιολογικό επίπεδο που απαιτεί έντονη εξάσκηση, αλλά η καλλιέργεια της διάνοιας⁹ και η προετοιμασία σωστών κριτών των μουσικών έργων στην μετέπειτα ώριμη φάση της ζωής των ανθρώπων¹⁰.

Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ ο Πλάτων στην *Πολιτείαν*¹¹ θεωρεί κατάλληλα όργανα για την εκπαίδευση των νέων τη λύρα¹² και την κιθάρα και απορρίπτει τον αυλό, ο Αριστοτέλης, εκτός από τον αυλό, απορρίπτει και την κιθάρα. Αυτό μπορεί να σημαίνει είτε ότι ο Αριστοτέλης διαφωνούσε εν μέρει —τουλάχιστον— με το δάσκαλό του στο θέμα της επιλογής των μουσικών οργάνων για τη εκπαίδευση (όπως άλλωστε και στο θέμα της απόρριψης εκ μέρους του Πλάτωνα του αυλού, αλλά και, της εκ μέρους του αποδοχής της φρυγικής αρμονίας¹³, θέμα για το οποίο ο Αριστοτέλης ασκεί κριτική¹⁴) είτε ότι, όπως παρατηρεί ο Newman,

της παιδαγωγικής και διδακτικής σκέψης, Αθήνα 1993⁴, 342 κ.ε.) αναφέρει πως ο Ούγγρος συνθέτης Z. Kodally (1882-1967) με πείραμά του συμπέρανε ότι «η εντατική ενασχόληση με το μάθημα της μουσικής που δεν είναι καθαρά ορθολογιστικό, ανεβάζει τη γενική δεκτικότητα και αποδοτικότητα». Το πείραμα έγινε σε παιδιά που διδάσκονταν μουσική από την Α' τάξη του δημοτικού έως την τελευταία του γυμνασίου σε εκατό σχολεία. Τα παιδιά αυτά τελειώνοντας την φοίτησή τους, εκτός του "ότι ήταν καταρτισμένα μουσικά" είχαν καλύτερη επίδοση και στα άλλα μαθήματα σε σχέση με τα παιδιά που δεν είχαν διδαχθεί μουσική.

8. W.D. Anderson, "Aristotle", 589.

9. Πβ. Πολ. Θ 6,1341 b 6.

10. Πβ. Πολ. Θ 6,1340 b 25.

11. Πολ. Γ,399 c-e.

12. Για τη λύρα πβ. Σ. Μιχαηλίδης, *Εγκυκλοπαίδεια τῆς Αρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, 192· S. Baud-Bovy, "L'accord de la lyre antique et la musique populaire de la Grece moderne", *Revue de la musicologie*, 53 (1967), 3-20· M.L. West, *Αρχαία ελληνική μουσική*, 70 κ.ε. Πβ. Νομ. 812 d-e, όπου γίνεται αναφορά στο σωστό παίξιμο της λύρας. Βλ. σχετικά, W.D., Anderson, 'Plato', 855.

13. Δεδομένου ότι ο αυλός και η Φρυγική αρμονία συνδέονται άμεσα, έπεται ότι απορρίπτοντας κανείς τον αυλό, θα έπρεπε να απορρίπτει και τη Φρυγική αρμονία.

14. Πολ. Θ 7,1342 a 33-b 2.

η κιθάρα που έχει υπόψη του ο Αριστοτέλης διέφερε αρκετά από την κιθάρα της εποχής του Πλάτωνα¹⁵.

Υπάρχει όμως και ένας επιπλέον λόγος, εξαιτίας του οποίου ο Αριστοτέλης απορρίπτει τον αυλό, γιατί, εκτός του ότι ο αυλός είναι ένα όργανο που απαιτεί ιδιαίτερη δεξιοτεχνία, θεωρούνταν ως ένα όργανο που δεν έχει ηθική επίδραση στον ακροατή αλλά οργιαστική¹⁶. Ο Αριστοτέλης στο χωρίο 1342 b 4-6 των *Πολιτικῶν* αναφέρει πως ο αυλός (ο οποίος συνδέεται με την φρυγική αρμονία) έχει στοιχεία *ὀργιαστικὰ* και *παθητικὰ* (τέτοια δηλαδή που προκαλούν έντονα συναισθήματα). Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από την ποίηση, στην οποία, όταν επρόκειτο να αναπαρασταθούν βακχικά άσματα¹⁷, αυτό γινόταν πάντοτε με τη συνοδεία αυλού. Κατά συνέπεια, η χρήση του αυλού είναι κατάλληλη για τις περιστάσεις εκείνες, στις οποίες το αποτέλεσμα που θέλουμε να παραχθεί είναι το συναίσθημα της κάθαρσης¹⁸ και όχι τόσο η μάθηση¹⁹. Ένας άλλος σημαντικός λόγος που επέβαλλε την απόρριψη της χρήσης του αυλού από την εκπαίδευση είναι το γεγονός ότι το παίξιμό του εμποδίζει τη χρήση του λόγου²⁰, του οποίου η χρήση είναι πολύ σημαντική για την εκπαίδευση.

Όπως διατείνεται ο Αριστοτέλης, η ορθότητα της απόρριψης του αυλού από την εκπαίδευση μπορεί να τεκμηριωθεί και με βάση την άποψη των

15. Πβ. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 551, σημ. 18.

16. Πολ. Θ 6,1341 a 21-22.

17. Τα άσματα αυτά συνδέονταν με τον Διόνυσο και τις βακχικές λατρείες. Οι Βάκχοι ήταν οι οπαδοί του Διονύσου. (βλ. Στ. Κοψαχείλης, *Η μουσική στήν αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1992, 23 κ.ε.).

18. Για την αντίθεση ανάμεσα στην *κάθαρση* και *μάθηση* πβ. τη διαφορά μεταξύ του *μαθεῖν* και *παθεῖν* στο fr. 15 στη δεύτερη έκδοση του Ross (στην πρώτη έκδοση fr. 45 1483 a 19).

19. Πολ. Θ 6,1341 a 23 : *...ἐν οἷς ἡ θεωρία κάθαρσιν μᾶλλον δύναται ἢ μάθησιν*. Ο W.L. Newman (*The Politics of Aristotle*, III 552, σημ. 22) παρατηρεί πως εδώ η *θεωρία* περιέχει μάλλον την έννοια του θεάματος, δηλαδή των παραστάσεων. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το γεγονός ότι η *αὐλήσις* συνοδεύονταν και από σωματικές κινήσεις, όπως αναφέρεται στο χωρίο Θ 6, 1341 b 18, επομένως ήταν κάτι το οποίο όχι μόνο μπορούσε να το ακούσει κανείς, αλλά και να το δει (δηλαδή να το παρακολουθήσει).

20. Πολ. Θ 6,1341 a 24-25.

προγενεστέρων²¹, οι οποίοι απέρριψαν τον αυλό από την εκπαίδευση, αν και αρχικά ενέκριναν τη χρήση του. Η χρήση του αυλού σ' ένα αρχικό στάδιο οφειλόταν στον πλούτο που διέθεταν και στη γενικότερή τους διάθεση για εξέλιξη, καθώς ήθελαν να δοκιμάζουν όλες τις παρεχόμενες μορφές εκπαίδευσης²². Αυτή η τάση τους είχε ενισχυθεί και εξαιτίας των επιτυχιών τους κατά τους Περσικούς πολέμους. Έτσι ακόμη και στη Σπάρτη ο χορηγός²³ έπαιζε ο ίδιος τον αυλό για τη συνοδεία του χορού αντί να γίνεται αυτό από κάποιον εκμισθωμένο αυλητή. Αλλά παραπλήσια τάση υπήρχε και στην Αθήνα, όπου ελεύθεροι πολίτες συμμετείχαν στο παίξιμο του αυλού. Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το πλαίσιο της γενικότερης έπαρσης και της τάσης γνωριμίας όλων των αντικειμένων χρησιμοποίησαν τον αυλό στην εκπαίδευση. Αργότερα όμως, όταν οι άνθρωποι έγιναν πιο ικανοί στο να εκτιμούν τι μπορεί να συμβάλει στην αρετή και τι όχι, έκριναν ότι η χρήση του αυλού δεν είναι κατάλληλη για την εκπαίδευση.

Τέλος, εκτός από τον αυλό υπήρχαν και άλλα όργανα, τα οποία, ενώ στην αρχή ήταν διαδεδομένη η χρήση τους, αργότερα απορρίφθηκαν, γιατί απαιτούσαν ιδιαίτερη δεξιοτεχνική ικανότητα. Τέτοια όργανα ήταν η *πηκτίς*²⁴, η *βάρβιτος*²⁵, τα *έπτάγωνα*²⁶, τα *τρίγωνα*²⁷ και η *σαμβύκη*²⁸. Για τα τρία τελευταία μάλιστα όργανα λέγεται, όπως τονίζει ο Αριστοτέλης, πως έχουν τη δύναμη να

21. Πολ. Θ 6,1341 a 26-39.

22. Πβ. E. Moutsopoulos, *La musique dans l'oeuvre de Platon*, 179 · W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 132 κ.ε.

23. Πβ. Πλ. *Νόμ.* Β, 665 a. Συνήθως ένας αυλητής δινόταν σε κάθε χορηγό για να συνοδεύει το χορό. Αυτός προερχόταν από μία κατώτερη τάξη σε σχέση με το χορηγό, ο οποίος ήταν πλούσιος και από ανώτερη κοινωνική τάξη. (βλ. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 554, σημ. 33).

24. Βλ. Στο M.L. West, *Αρχαία ελληνική μουσική*, 99 .

25. Βλ. M.L. West, *Αρχαία ελληνική μουσική*, 78-80 .Πβ. M.I Henderson, 'Ancient Greek Music', 381.

26. Βλ. A. Barker, *Greek Musical Writings*, I 178, σημ. 26.

27. Για το τρίγωνον βλ. Σ. Μιχαηλίδης, *Έγκυκλοπαιδεία τῆς Αρχαίας Ελληνικῆς Μουσικῆς*, 322.

28. Πβ. A. Barker, *Greek Musical Writings*, I 178, σημ. 26.

προκαλούν απλή τέρψη στο αυτί του ακροατή²⁹. Ο Αριστοτέλης, ωστόσο, δεν προβάλλει κάποιο συγκεκριμένο λόγο, για τον οποίο να απορρίπτει τα όργανα αυτά, αλλά πιθανότατα ο λόγος είναι ο μεγάλος αριθμός των χορδών³⁰ που διαθέτουν τα εν λόγω όργανα. Έτσι η εκμάθησή τους απαιτεί μεγαλύτερη δεξιότητα από τον εκτελεστή και, επομένως, περισσότερο χρόνο μελέτης. Αποτελεί δηλαδή μία δραστηριότητα που ταιριάζει περισσότερο στους βαναύσους παρά σε ένα ελεύθερο άνθρωπο, για το περιεχόμενο των ενασχολήσεων του οποίου ενδιαφέρεται ο Αριστοτέλης³¹. Ένας άλλος σημαντικός —μάλλον— λόγος πρέπει να ήταν και η ακαταλληλότητα του χαρακτήρα (του ήθους) αυτών των οργάνων καθώς και η σημασία τους για την παιδεία, λόγω των περιστάσεων με τις οποίες συνδέονταν³².

Ο Αριστοτέλης ενισχύει την άποψη για την ακαταλληλότητα του αυλού μέσα από έναν μύθο που συνδέεται με την θεά Αθηνά³³. Λέγεται, λοιπόν, ότι, ενώ

29. Πολ. Θ 6,1341 a 39 –b 3.

30. Ο E.K. Borthwick (Some Problems in Musical Terminology, *Classical Quarterly*, 17 [1967], 146), αναφέρει ότι στις έννοιες *ολιγοχορδία*, *πολυχορδία* και *ποικιλία* εμπεριέχεται η αντιπαλότητα που υπήρχε μεταξύ της συντηρητικής μουσικής που υπεράσπιζε ο Πλάτων και της νέας μουσικής του παναρμόνιου τύπου. Πβ. R.P. Winnington-Ingram, 'The Pentatonic Tuning of the Greek Lyre: A Theory examined', *Classical Quarterly*, New Series, 6 (1956), 173.

31. Ο Πλάτων στην *Πολιτεία* (Γ,399 c-e) απορρίπτει τον *αύλον*, τα *τρίγωνα* και τὰς *πηκτίδας*, καθώς τα θεωρεί όργανα *πολύχορδα* και *πολυαρμόνια*. Τα πολύχορδα όργανα ήταν αυτά τα οποία είχαν τη δυνατότητα να παίζουν σε διάφορες αρμονίες, πράγμα το οποίο ο Πλάτων απεχθανόταν. Η λύρα και η κιθάρα προφανώς δεν είχαν αυτήν την δυνατότητα γι' αυτό και εγκρίνονταν από τον Πλάτωνα. Προφανώς παραπλήσιος είναι και ο λόγος απόρριψής των από τον Αριστοτέλη.

32. Ο M.L. West (*Αρχαία ελληνική μουσική*, 107 κ.ε.) υποστηρίζει ότι η *σαμβύκη* ήταν γυναικείο όργανο, κατάλληλο για τις συνθέσεις και εκτελέσεις πονηρών ερωτικών τραγουδιών. Επίσης ο ίδιος αναφέρει ότι η *σαμβύκη* συνδέεται με το *τρίγωνον*. Τα κορίτσια που πληρώνονταν για να παίξουν αυτό το όργανο ονομάζονταν *σαμβύκαι* ή *σαμβυκίστριαι*. (βλ. και Σ. Μιχαηλίδης, *Εγκυκλοπαίδεια τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, 279). Για το θέμα του ήθους των μουσικών οργάνων βλ. W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 132 κ.ε.

33. Πολ. Θ 6,1341 b 3- 8.

η θεά Αθηνά ήταν αυτή η οποία ανακάλυψε τους αυλούς³⁴, έπειτα τους απέρριψε, λόγω της δυσφορίας που ένιωσε, όταν είδε την εικόνα του προσώπου κατά το παίξιμο του αυλού. Χωρίς να απορρίπτεται αυτή η εκδοχή, πιθανότερο είναι αυτό να συνέβη, επειδή η Αθηνά, καθώς είναι η θεά της σοφίας, διαπίστωσε πως το παίξιμο του αυλού δεν συνδέεται καθόλου με την καλλιέργεια του πνεύματος. Ωστόσο, αξίζει ίσως να σημειωθεί ότι η εκδοχή που υποστηρίζεται από τον Αριστοτέλη³⁵ παραδίδεται και από τον Πλούταρχο³⁶. Ο Πλούταρχος, λοιπόν, παραδίδει ότι η Αθηνά, ενώ έπαιζε τον αυλό, δυσανασχέτησε, όταν είδε στον ποταμό Μαίανδρο την μορφή που έπαιρνε το πρόσωπο της, με τα μάγουλα φουσκωμένα και το πρόσωπο παραμορφωμένο εξαιτίας ακριβώς της προσπάθειας που κατέβαλλε, για να ακουστεί ο ήχος. Έτσι πέταξε τον αυλό στο ποτάμι και δήλωσε ότι δεν θα τον χρησιμοποιούσε ποτέ πια. Τότε τον πήρε ο Μαρσύας και, παρά τις αποδοκιμασίες της θεάς, έγινε ο επινοητής της αυλητικής τέχνης³⁷.

Ο Αριστοτέλης³⁸, μετά την απόρριψη των τεχνικών μουσικών οργάνων από την εκπαίδευση, τονίζει για ακόμη μία φορά³⁹ την ανάγκη αποκλεισμού της επαγγελματικής εκπαίδευσης, αφού ληφθούν υπόψη τόσο η φύση των μουσικών οργάνων που πρέπει να χρησιμοποιούνται, όσο και ο βαθμός της πρακτικής εξάσκησης που απαιτείται από τους νέους προς τον σκοπό αυτό. Επαγγελματική εκπαίδευση (τεχνική) εννοείται αυτή η οποία χρησιμοποιείται για την προετοιμασία των μαθητών στους αγώνες. Στους αγώνες αυτούς, λοιπόν, ο

34. Εδώ προφανώς λόγω της χρήσης του πληθυντικού εννοείται ο διάυλος, που η χρήση του ήταν πιο συχνή σε σχέση με τον μονό αυλό.

35. Για παραπλήσια εκδοχή του μύθου της Αθηνάς πβ. Πινδ. Πυθ. 12, 18-27.

36. Π. Μουσ. Κεφ. 4.

37. Για το μύθο της Αθηνάς βλ Τ. Καλογερόπουλος, *Το λεξικό της Ελληνικής μουσικής*, Αθήνα 1998, 32· J.G. Landels, *Music in Ancient Greece and Rome*, 154.

38. Πολ. Θ 6,1341 b 8-18.

39. Όταν ο Αριστοτέλης προσδιόρισε το βαθμό της σωστής μουσικής πρακτικής εκπαίδευσης, είχε τονίσει ότι οι άνθρωποι δεν πρέπει με κανέναν τρόπο να καθίστανται βάνουσοι μέσω της υπερβολής αυτού του είδους της εκπαίδευσης (Πολ. Θ 6,1341a 9-17). Εδώ τονίζει το ίδιο

μαθητής δεν συμμετέχει με σκοπό να αναπτύξει την προσωπική του αρετή, αλλά σκοπός του είναι να προσφέρει ευχαρίστηση στους ακροατές, ένα είδος βάνουσης όμως ευχαρίστησης. Επομένως, αυτού του είδους η εκπαίδευση δεν είναι κατάλληλη για τους ελεύθερους πολίτες, αλλά ταιριάζει περισσότερο στους χειρώνακτες. Οι συνέπειες αυτού του γεγονότος είναι να καθίστανται οι εκπαιδευόμενοι βάνουσι, αφού ο τελικός σκοπός, ο οποίος επιδιώκεται, είναι χαμηλής ποιότητας.

Ο ακροατής, από την άλλη μεριά, μέσα σε αυτή τη διαδικασία είναι ένα άτομο χαμηλού επιπέδου και συνήθως επηρεάζει την ποιότητα της μουσικής αναλόγως, αφού ασκεί επιρροή στην προσωπικότητα των ίδιων των εκτελεστών, οι οποίοι παίζουν για χάρη του ακροατηρίου αυτού. Κατά συνέπεια, οι εκτελεστές, προσβλέποντας στην εύνοια του κοινού, επηρεάζονται όχι μόνο στο μυαλό τους, αλλά και στο σώμα, αφού μεταβάλλουν τις κινήσεις των σωμάτων τους κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να κατορθώσουν να ευχαριστήσουν το κοινό.

Απομένει προς απάντηση το τελευταίο από τα ερωτήματα που είχαν τεθεί από τον Αριστοτέλη στο χωρίο 1340 b 41-1341 a 2 των *Πολιτικῶν*, ερώτημα που αφορά τους κατάλληλους ρυθμούς και αρμονίες για τους πρὸς ἀρετὴν παιδευομένους πολιτικῶν. Θα πρέπει να υπομνησθεί ότι ο Αριστοτέλης αναφέρθηκε σε γενικές γραμμές στις διαφορετικές αρμονίες, όταν ήθελε να αποδείξει πως ἐν δὲ τοῖς μέλεσιν αὐτοῖς ἐστὶ μιμήματα τῶν ἡθῶν⁴⁰, αλλά η αναφορά του αυτή συνδέεται με την διαφορετική συναισθηματική επίδραση, επίδραση δηλαδή στο ήθος, που έχει η κάθε διαφορετική αρμονία. Ἐτσι φρονεῖ ότι η *Μιξολύδιος* αρμονία είναι λυπητερή και καταθλιπτική, άλλες πάλι αρμονίες είναι πιο ηδυπαθείς και προκαλούν χαλάρωση στο πνεύμα. Τέλος η *Δώριος* εκφράζει την μεσότητα και η *Φρύγιος* που συνδέεται με τον αυλό έχει χαρακτήρα ενθουσιαστικό. Είναι σαφές, λοιπόν, ότι ο Αριστοτέλης συνδέει συγκεκριμένες αρμονίες με συγκεκριμένες συναισθηματικές καταστάσεις⁴¹.

συσχετίζοντάς το με την χρήση των μουσικῶν οργάνων. (βλ. σελ.133 κ.ε). Πβ. *Πολ.* 1337 b 8-15, (σελ.57-60).

40. *Πολ.* Θ 5,1340 a 38-1341b 4. Βλ. σελ. 112-118.

41. J.F. Mountford, 'Introduction', στο K. Schlesinger, *The Greek Aulos*, xvii.

Ο Αριστοτέλης ωστόσο θέτει τρία νέα ερωτήματα που σχετίζονται με τις αρμονίες και τους ρυθμούς προωθώντας περαιτέρω τη σχετική συζήτηση⁴²: Αυτό, λοιπόν, που απομένει να εξεταστεί είναι αν οι διαφορετικές αρμονίες και ρυθμοί, πρέπει να χρησιμοποιούνται όλες στην εκπαίδευση ή πρέπει να γίνεται κάποια επιλογή από αυτές. Ο δεύτερος προβληματισμός αφορά το αν πρέπει αυτοί που συμμετέχουν στην πρακτική μουσική⁴³ εκπαίδευση να τεθούν υπό τον ίδιο κανονισμό (υπό τον οποίο, τίθενται όλοι οι άλλοι που συμμετέχουν στην μουσική πράξη) ή υπό κάποιον άλλον [τρίτον]⁴⁴. Εκτός αυτών, διαπιστώνουμε ότι η μουσική αποτελείται από δύο στοιχεία, την μελοποιία και τον ρυθμό. Οφείλουμε, λοιπόν, να διερευνήσουμε την επίδραση που ασκούν στην εκπαίδευση αυτά τα δύο στοιχεία και το ερώτημα αν θα πρέπει να προτιμάται η μουσική με καλές μελωδίες ή η μουσική με καλούς ρυθμούς⁴⁵.

Ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει ότι για τα υπό διερεύνηση θέματα έχουν διατυπώσει ορθές απόψεις και σύγχρονοί του μουσικοί και άλλοι με φιλοσοφική παιδεία και —ταυτόχρονα— εμπειρία στη μουσική εκπαίδευση: *νομίσαντες οὖν πολλὰ καλῶς λέγειν περὶ τούτων τῶν τε νῦν μουσικῶν ἐνίους καὶ τῶν ἐκ*

42. Πολ. Θ 7,1341 b 19-26.

43. Με το *τοῖς πρὸς παιδείαν διαπονοῦσι* οι T. J. Saunders (*Aristotle: The Politics*, 472), A. Barker (*Greek Musical Writings*, I 179)· R. Kraut (*Aristotle: Politics*, 203) θεωρούν ότι ο Αριστοτέλης εννοεί αυτούς που η δουλειά τους είναι να διδάσκουν μουσική. Ο C. Lord (*Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 107, σημ. 5) θεωρεί ότι εδώ ο Αριστοτέλης εννοεί αυτούς οι οποίοι μαθαίνουν μουσική στην πράξη. Με αυτή την μετάφραση συμφωνεί και ο E. Barker (*The Politics of Aristotle*, 349).

44. Έτσι γράφει ο W.D. Ross (*Aristotelis Politica*, OCT). Για τις απόψεις των διαφόρων μελετητών ως προς το θέμα αυτό βλ. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 107, σημ. 4· R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 203.

45. Ο Πλάτων στον *Πρωταγόρας* (326 b) αναφέρει πως *καὶ τοὺς ῥυθμούς τε καὶ τὰς ἀρμονίας ἀναγκάζουσιν οἰκιοῦσθαι ταῖς ψυχαῖς τῶν παίδων, ἵνα ἡμερώτεροί τε ᾗσιν καὶ εὐρυθμότεροι καὶ εὐαρμοσσότεροι, γιγνόμενοι χρήσιμοι ᾗσιν εἰς τὸ λέγειν τε καὶ πράττειν* αφού, όπως γράφει στη συνέχεια, *ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου εὐρυθμίας καὶ εὐαρμοσσίας δεῖται*. Ο Newman (*The Politics of Aristotle*, III 559, σημ. 24) θεωρεί ότι ο Αριστοτέλης περισσότερο από όλα αναζητούσε το είδος εκείνο που θα ταίριαζε πιο πολύ για την εκπαίδευση και θα επηρέαζε τον χαρακτήρα κατά τρόπο ορθό.

φιλοσοφίας ὅσοι τυγχάνουσιν ἐμπείρως ἔχοντες τῆς περὶ τὴν μουσικὴν παιδείας⁴⁶. Γι' αὐτὸν το λόγῳ θεωρεῖ σκόπιμο νὰ παραπέμψῃ σ' αὐτοὺς ἐκείνους που ἐπιθυμοῦν ν' ἀποκτήσουν τὴν μὲν καθ' ἕκαστον ἀκριβολογίαν, ἐνῶ ὁ ἴδιος δηλώνει ὅτι ἐν συντομία θα θίξῃ τα θέματα αὐτά: νῦν δὲ νομικῶς διέλωμεν, τοὺς τύπους μόνον εἰπόντες περὶ αὐτῶν⁴⁷. Το ἐρώτημα, ὡστόσο, που προβάλλει εἶναι ποῖοι ἀραγε ἦταν οἱ νῦν μουσικοὶ καὶ ποιοὶ οἱ ἐκ φιλοσοφίας ἔχουσιν τῆς περὶ τὴν μουσικὴν παιδείας, στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης. Διατυπώνεται καταρχὴν μία σαφὴς διάκριση μεταξύ τῶν συγχρόνων μουσικῶν, αφενός, καὶ τῶν φιλοσόφων, αφετέρου, που ἔχουν ὁμως γνώση τῶν θεμάτων τῆς μουσικῆς καὶ τῆς σχέσῆς τῆς με τὴν παιδεία. Το τελευταῖο ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ που ἔχει ἤδη γίνῃ τόσο στο χωρίο 1340 b 5: οἱ περὶ τὴν παιδείαν ταύτην πεφιλοσοφηκότες, ὅσο καὶ στο χωρίο 1341 b 33 : τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ. Ὅπως, ἔχει ἤδη σημειωθεῖ⁴⁸, ὁ Ἀριστοτέλης στο χωρίο 1340 b 5 ἀναφέρεται προφανῶς στον Πλάτωνα, ὁ ὁποῖος θίγει τὸ θέμα τῶν ἀρμονιῶν στὴν *Πολιτείαν*⁴⁹, ἀλλὰ καὶ στον Δάμωνα καὶ —ίσως— καὶ στοὺς Πυθαγόρειους⁵⁰. Στὴν προκειμένη περίπτωση, ὅταν ἀναφέρεται στοὺς συγχρόνους μουσικοὺς, μάλλον ἀποκλείει τοὺς Πυθαγόρειους καὶ τὸν Δάμωνα, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὸν Πλάτωνα, παρὰ τὴν κριτικὴ που ἀσκεῖ εἰς βᾶρος του στο χωρίο 1342 a 32. Κατὰ πάσα, λοιπὸν, πιθανότητα ἀναφέρεται στον Ἀριστόξενο καὶ στις ἀπόψεις του γιὰ τὶς μουσικὲς σκάλες⁵¹. Ὡστόσο καὶ στο χωρίο 1342 a 28-32 ὁ Ἀριστοτέλης υποστηρίζει μὲν ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ χρήση γιὰ τὴν παιδείαν τῶν ἠθικῶν μελῶν καὶ τῶν ἀνάλογων ἀρμονιῶν, προτιμώντας βέβαια σαφῶς τὴν *δωριστὴ ἀρμονία*, δὲν ἀπορρίπτει ὁμως καὶ κάθε ἄλλη ἀπὸ αὐτὲς που επικροτοῦνται ἀπὸ ἐκείνους που ἔχουν διαμορφώσει μία

46. Πολ. Θ 7,1341b 27-29.

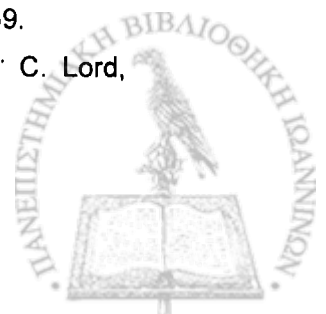
47. Πολ. Θ 7,1341 b 29- 33.

48. Βλ. πιο πάνω, σελ. 113.

49. Πολ. Γ, 398 a-e.

50. Βλ. καὶ Annie Belis, *Aristoxene de Tarente et Aristote. Le traite d' harmonique*, 59.

51. Βλ. σχετικὰ W.L., Newman, *The Politics of Aristotle*, III 559 κ.ε, σημ. 27 · C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 109 κ.ε, σημ.11.

φιλοσοφημένη άποψη και έχουν κάποια εμπειρία όσον αφορά την μουσική παιδεία.

Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, αποδέχεται την εξής διαίρεση των μελών, όπως έχουν δοθεί από τους φιλοσόφους⁵²: τα *ήθικά*, τα *πρακτικά* και τα *ένθουσιαστικά*. Τα *ήθικά* μέλη είναι εκείνα τα οποία μιμούνται και συντελούν στην αρετή και είναι κατάλληλα για την εκπαίδευση⁵³. Τα *πρακτικά* είναι εκείνα τα οποία μιμούνται και οδηγούν στην πράξη⁵⁴. Τα *ένθουσιαστικά* προκαλούσαν τον ενθουσιασμό⁵⁵. Ο Saunders⁵⁶ κάνει μία ενδιαφέρουσα παρατήρηση για τα τρία είδη των μελών, επισημαίνοντας ότι μπορούν να συνδεθούν κατά κάποιο τρόπο μεταξύ τους, αφού και τα τρία μπορούν να οδηγήσουν σε πράξη (με την έννοια της κίνησης). Έτσι αναφέρει ότι α) «στα *ήθικά* μέλη οι χαρακτήρες που απεικονίζονται με την μουσική, μας επηρεάζουν και κατά συνέπεια έμμεσα επηρεάζουν και τις πράξεις μας, β) με τα *πρακτικά* κατά τον ίδιο τρόπο πιθανώς ωθούμαστε προς την πράξη, αλλά άμεσα (π.χ. να βαδίζουμε ακούγοντας μία μελωδία που παραπέμπει σε βάδισμα) και γ) με τα *ένθουσιαστικά* τα συναισθήματα διεγείρονται σ' εμάς και οδηγούν το σώμα σε κινήσεις και πράξεις, όπως ένας οργιαστικός τελετουργικός χορός. Στην πραγματικότητα, δηλαδή, και τα τρία είδη οδηγούν σε πράξη».

Τα τρία αυτά είδη των μελών επιπλέον θεωρούνται από αυτούς τους ειδικούς ότι είναι ανάλογα ως προς τα είδη των αρμονιών εξαιτίας της φύσης τους, αντιστοιχίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο κάθε διαφορετική αρμονία σε

52. Πολ. Θ 7,1341 b 33-34.

53. Πβ. Πολ. Θ 5, 1340 a 39-40.

54. Πβ. Προβλ. ΙΘ 48, 922 b 12-14: *ἦθος δὲ ἔχει ἢ μὲν ὑποφρυγιστὶ πρακτικόν, διὸ καὶ ἐν τῷ Γηρυόνη ἢ ἐξοδοῦ καὶ ἢ ἐξόπλισις ἐν ταύτῃ πεποῖται*, και στο *Περὶ Ποιητικῆς* (1459 b 37-1460 a 1): *τὸ δὲ ἰαμβεῖον καὶ τετράμετρον κινητικὰ, καὶ τὸ μὲν ὄρχηστικόν τὸ δὲ πρακτικόν*.

55. Πβ. Πολ. Θ 5,1340 a 9-12, όπου γίνεται αναφορά στα μέλη του Ολύμπου που δημιουργούν στις ψυχές ενθουσιασμό, και Θ 7 1342 b 1-7, όπου αναφέρεται πως η Φρύγια αρμονία έχει τη δύναμη που έχει ο αυλός στα όργανα.

56. T. J. Saunders, *Aristotle: The Politics*, 472.

διαφορετικό είδος των μελών⁵⁷. Ενδείκνυται, νομίζω, στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι σ' αυτά τα συμφραζόμενα το μέλος⁵⁸ έχει τη σημασία του τρόπου, δηλαδή την έννοια «ενός τυποποιημένου και επαναληπτικού προτύπου από φθόγγους, μεταξύ των οποίων υπάρχουν διαστήματα διαφόρων μεγεθών»⁵⁹. Γενικά, υπάρχει μία σύγχυση μεταξύ των όρων "τρόπος", "μέλος", "αρμονία", επειδή έχουν ανάλογο περιεχόμενο⁶⁰.

Για την εκπαίδευση, λοιπόν, οφείλουμε, κατά τον Αριστοτέλη να χρησιμοποιούμε *τάς ηθικωτάτας*⁶¹ (sc. αρμονίαις), ενώ αντιθέτως κατάλληλες για τις μουσικές ακροάσεις (για παθητικούς δηλαδή ακροατές) είναι *αί πρακτικάί και ένθουσιαστικάί αρμονίαί*⁶², οι οποίες και συντελούν στην αναψυχή των μεγαλύτερων ηλικιών. Έτσι, ο Δώριος τρόπος ήταν κατάλληλος για τα *ήθικὰ μέλη*⁶³, ο Φρύγιος⁶⁴ για τα *ένθουσιαστικά* και μάλλον ο Υποφρύγιος για τα *πρακτικά* (λαμβάνοντας υπόψη την μαρτυρία των *Προβλημάτων*⁶⁵).

57. Πολ. Θ 7,1341 b 34-36. Πβ. Annemarie–Jeanette Neubecker, *Η Μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, 142.

58. Ο Σ. Μιχαηλίδης (*Έγκυκλοπαίδεια τῆς Αρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, 205), αναφέρει ότι το μέλος είναι συνώνυμο της μελωδίας με μια γενική σημασία. Ο Πλάτων στην *Πολιτείαν* (398 d) καθορίζει ότι το μέλος έχει τρία στοιχεία: τον *λόγον*, την *ἀρμονίαν* και τον *ῥυθμόν*.

59. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 206. Πβ. M.I. Henderson, 'The Growth of Greek ' *ἀρμονίαί* ', 94' Σ. Μιχαηλίδης (*Έγκυκλοπαίδεια τῆς Αρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, 53)

60. Πβ. D.B. Monro, *The Modes of Ancient Greek Music*, Oxford 1894, 5 'J.D. Denniston, 'Some Recent Theories of the Modes', 92' Σ. Μιχαηλίδης, *Έγκυκλοπαίδεια τῆς Αρχαίας Ἑλληνικῆς Μουσικῆς*, 327.

61. Στο χωρίο Θ 7,1342 a 28 επίσης αναφέρεται *τοῖς ἠθικοῖς*. Οι χρήση του πληθυντικού και στις δύο περιπτώσεις, όπως γράφει ο Newman (*The Politics of Aristotle*, III 562,σημ. 2), μπορεί να δικαιολογείται, είτε γιατί εκτός από τη Δώρια αρμονία θεωρούσε κατάλληλη για την εκπαίδευση και την *υποδωριστί*, όπως αναφέρεται στα *Προβλ.* ΙΘ 48, 922 b 14 (η οποία είναι *μεγαλοπρεπές καί στάσιμον*), είτε γιατί δεν ήθελε να απορρίψει κάποιες άλλες αρμονίες, που πιθανόν να θεωρούσαν ως *ηθικές οἱ κοινωνοὶ τῆς ἐν φιλοσοφίᾳ διατριβῆς καὶ τῆς περὶ τὴν μουσικὴν παιδείας* (Θ 7, 1342 a 31-32).

62. Πολ. Θ 7,1342 a 1-4.

63. Πολ. Θ 7,1342 a 28-30.

Αξίζει να αναφερθεί η κριτική που ασκεί ο Αριστοτέλης στον Πλάτωνα, για τις απόψεις που διατυπώνει στην *Πολιτείαν*⁶⁶, όσον αφορά το θέμα της επιλογής των καταλλήλων για την εκπαίδευση αρμονιών. Εκεί, λοιπόν, ο Σωκράτης εγκρίνει μαζί με τη Δώρια αρμονία και την Φρύγια⁶⁷ ως κατάλληλη για την εκπαίδευση των νέων, λησμονώντας προφανώς ότι η Φρύγια⁶⁸ αρμονία συνδέεται με τον αυλό (καθώς και τα δύο, ο αυλός και η Φρύγια αρμονία, έχουν χαρακτήρα *ὀργιαστικὸν*⁶⁹ και *παθητικόν*), τον οποίο ως ὄργανο απορρίπτει από την εκπαίδευση των νέων⁷⁰.

Η άμεση σύνδεση της Φρύγιας⁷¹ αρμονίας με τον αυλό αποδεικνύεται και από την ποίηση⁷². Έτσι τα βακχικά άσματα και οι ορχηστικές κινήσεις ανάλογου είδους εκφράζονται καλύτερα, όταν συνοδεύονται από τον αυλό και όχι από κάποιο άλλο ὄργανο. Επίσης από τα μέλη, εκείνα τα οποία είναι γραμμένα στην Φρύγια αρμονία και όχι σε κάποια άλλη, είναι κατάλληλα για την συνοδεία των παραπάνω βακχικών ασμάτων. Αυτό αποδεικνύεται και από τον διθυράμβο, ο οποίος γενικά θεωρείται ότι είναι γραμμένος στην Φρύγια αρμονία⁷³. Πολλά παραδείγματα για αυτή τη σχέση του διθυράμβου με την Φρύγια αρμονία αναφέρονται από τους ειδικούς σε αυτά τα θέματα. Μία τέτοια είναι η μαρτυρία

64. Πολ. Θ 7,1342 b 2-3.

65. Προβλ. ΙΘ 48, 922 b 13.

66. Πολ. Γ, 398 e-399 c. Για τις αρμονίες στην *Πολιτείαν* βλ. G. Martin, *Πλάτων. Μτφρ.: Φωτεινή Πρεβεδούρου, Μετάφραση Αρχαίων Κειμένων: Βάσω Παπαδή, Αθήνα 1991, 84 κ.ε.*

67. Η Annetarie –Jeanette Neubecker (*Η Μουσική στην Αρχαία Ελλάδα, 147*) αναφέρει ότι όλες οι μαρτυρίες που υπάρχουν, εκτός αυτής του Πλάτωνα, συνδέουν τη Φρυγική αρμονία με τη λατρεία του Διονύσου και της αποδίδουν οργιαστικό χαρακτήρα.

68. Για το ύφος της Φρύγιας αρμονίας πβ. Πολ. Θ 5,1340 b 5. Ο S. Baud –Bovy (*Le dorien était-il un mode pentatonique* , *Revue de Musicologie*, 64 [1978],154) αναφέρει ότι ο Δώριος και Φρύγιος τρόπος δεν μπορούν να συνυπάρξουν στο ίδιο τραγούδι.

69. Πβ. Πολ. Θ 6,1341 a 21.

70. Πολ. Θ 7,1342 a 32-1342 b 3.

71. Πβ. M.L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 251.

72. Πολ. Θ 7,1342 b 3- 12.

73. M .L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 252.

τῶν Φιλόξενου⁷⁴. Λέγεται δηλαδή ότι, ενώ προσπαθούσε να συνθέσει ένα διθύραμβο⁷⁵, τους *Μυσοῦς*, στον Δώριο τρόπο, απέτυχε και αναγκάστηκε εξαιτίας της φύσης του διθυράμβου να επιστρέψει και πάλι στον Φρύγιο τρόπο.

Έτσι ενώ ο Φρύγιος τρόπος συνδέεται με τον ενθουσιασμό και την συνεπαγόμενη έκσταση, ο Δώριος τρόπος γενικά θεωρείται ότι είναι ο πιο σταθερός και μάλιστα ότι έχει χαρακτήρα ανδρείο. Στην τραγωδία αντιπροσωπεύει την αξιοπρέπεια και μάλιστα αποτελεί την κατάλληλη τονικότητα για την εκπαίδευση των νέων⁷⁶. Για αυτούς, λοιπόν, τους λόγους και για έναν άλλο επιπλέον είναι κατάλληλος για την παιδεία. Ο επιπλέον λόγος είναι ότι η Δώρια αρμονία έχει ανάμεσα στους άλλους τρόπους τη θέση του μέσου, γι' αυτό και είναι κατάλληλος για την εκπαίδευση, αφού γενικά θεωρείται ότι το μέσο, το οποίο είναι η μέση ανάμεσα σε δύο άκρα, πρέπει να γίνεται αποδεκτό και να επιβάλλεται⁷⁷.

Επιβάλλεται να επισημανθεί ότι, όσον αφορά τους ρυθμούς⁷⁸, δεν αφιερώνεται σ' αυτούς μία ξεχωριστή ενότητα στο έργο των *Πολιτικῶν*⁷⁹.

74. Ο Φιλόξενος, γεννημένος στα Κύθηρα, έδρασε πιθανόν στα τέλη του 5^{ου} και αρχές του 4^{ου} αιώνα (βλ. Kroh, *Λεξικό Αρχαίων συγγραφέων, Ελλήνων και Λατίνων*, 459). Ο A. Barker (*Greek Musical Writings*, I 94 κ.ε.) αναφέρει ότι ο Φιλόξενος θεωρούνταν ειδικός στη σύνθεση διθυράμβων. Για τη μουσική του οι μαρτυρίες είναι λίγο ασαφείς. Το όνομά του είναι συνδεδεμένο με εκείνο του Τιμοθέου (βλ. Ψευδο-Πλούτ. *Π. Μουσ.* 1142 c, και *Ἀθῆν. Δειπν.* 626 b) και θεωρούνταν εκπρόσωπος της νέας μουσικής κατάστασης. (Για τον Τιμόθεο και την κριτική του από τον Πλάτωνα βλ. Εισαγωγή. σελ 14, σημ.15). Οι διθύραμβοί του συγκρίνονται με εκείνους του Πινδάρου που θεωρούνταν εκπρόσωπος του παλαιού στυλ. (Ψευδο-Πλούτ. *Π. Μουσ.* 1142 b- c). Πβ. J.F. Mountford 'Introduction' στο Kathleen Schlesinger, *The Greek Aulos*, xvi · M .L. West, *Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 364-366.

75. Πβ. J.F. Mountford, 'Introduction' στο Kathleen Schlesinger, *The Greek Aulos*, xvii και Σ. Κοφαχείλης, *Η μουσική στην αρχαία Μακεδονία*, 23.

76. Annemarie –Jeanette Neubecker, *Η Μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, 147.

77. Πολ. Θ 7,1342 b 12- 18.

78. Όταν αναφερόμαστε στους ρυθμούς στην αρχαία Ελλάδα, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι ο ρυθμός βασιζόταν κατά κύριο λόγο στο ρυθμό των λέξεων (βλ. σχετικά I.R.P. Winnington 'Ancient Greek Music: a survey', 328 κ.ε).

79. Βλ. W.D. Anderson, 'Ethos', 284.

Μπορούμε όμως να συμπεράνουμε από τα λίγα που αναφέρονται στους ρυθμούς ότι αυτοί που θα επιλέγονται για την παιδεία πρέπει να είναι βραδείς και γαλήνιοι⁸⁰, καθώς επίσης και ότι οι νέοι πρέπει να χαίρονται με τους καλούς ρυθμούς⁸¹. Λαμβάνοντας εκ παραλλήλου υπόψη και τις θέσεις του Πλάτωνα για τους κατάλληλους για την εκπαίδευση ρυθμούς που διατυπώνονται στην *Πολιτείαν*⁸², μπορούμε να συναγάγουμε κάποιο συμπέρασμα, όσον αφορά την αντίληψη του Αριστοτέλη για τα είδη των ρυθμών, που κατ' αυτόν ήταν κατάλληλα για την εκπαίδευση⁸³.

Ο Πλάτων, λοιπόν, υποστηρίζει στο χωρίο 399d -401b της *Πολιτείας* ότι κατάλληλοι ρυθμοί για την παιδεία είναι αυτοί που εκφράζουν τον κόσμιο και αντρικό χαρακτήρα· επιπλέον αναφέρει πως αυτούς τους ρυθμούς, όταν τους επισημάνουμε, πρέπει να αναγκάσουμε το μέτρο και το μέλος να ακολουθούν τον λόγο και όχι τον λόγο να ακολουθεί το μέτρο και το μέλος. Ο Πλάτων, βέβαια επισημαίνει ότι ο καταλληλότερος να αποφανθεί για αυτά τα θέματα είναι ο Δάμων, ο οποίος κάνει λόγο για κάποιον *ένόπλιον... σύνθετον και δάκτυλον*⁸⁴ και *ήρωον*⁸⁵, που τον συνέθετε με ίση άρση και θέση, από μακρές και βραχείες συλλαβές, και για έναν άλλο πάλι, που τον έλεγε ίαμβο και τροχαίο και που τον συνέθετε και αυτόν από μακρές και βραχείες.

80. Πολ. Θ 5,1340 b 8-9.

81. Πολ. Θ 6,1341 a 14.

82. Πολ.Γ, 399 e -400 e.

83. Ο Γ. Αμαργιανάκης (Το ήθος στη μουσική', 16) αναφέρει πως οι ρυθμοί που αρχίζουν με θέση έχουν ήθος ησυχαστικό.

84. Ο M.L. West (*Αρχαία Ελληνική Μουσική*, 219) γράφει ότι «ο δακτυλικός ρυθμός, ειδικά όπως εκδηλώνεται στο ηρωικό εξάμετρο, θεωρούνταν επίσημος, ευγενικός και στερρός. Ο ιαμβικός και ο τροχαϊκός ήταν περισσότερο κινητικοί· από τους δύο ο ιαμβικός πλησίαζε το ρυθμό της καθημερινής ομιλίας, σοβαρός, δε στερούνταν αξιοπρέπειας, ενώ ο τροχαϊκός ήταν λιγότερο αξιοπρεπής, περισσότερο ανάλαφρος και χορευτικός».

85. Το χωρίο αυτό της *Πολιτείας* (Γ,400 b4-5) μεταφράζει ο Σκουτερόπουλος (*Πλάτων, Πολιτεία*,) ως εξής :«Νομίζω ότι τὸ ἔχω ἀκούσει νὰ μιλάει γιὰ κάποιον ρυθμικὸ πόδα, "ένόπλιο" νομίζω τὸν ἔλεγε, ἕναν πόδα σύνθετο, ἐπίσης γιὰ ἕναν "δάκτυλο" καὶ ἕναν ἄλλο, τὸν "ἠρωικὸ"...». Βλ. και Α. Μάνος, *Προσωκρατική, Πλατωνική και Μεταπλατωνική Διανόηση, Αξιολογικές Έρευνες*, Αθήνα 2001, 113.

Ο Πλάτων κάνει ακόμη την εξής πολύ σημαντική επισήμανση⁸⁶ : «Ἄλλὰ ὁ καλὸς καὶ ὁ κακὸς ρυθμὸς ἀκολουθοῦν ὁ ἕνας τὴν ὠραία ἔκφραση τοῦ λόγου κι ὁ ἄλλος τὴν ἀντίθετή της καὶ πᾶνε νὰ ἐξομοιωθοῦν μὲ αὐτές, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τὸ ἁρμονικὸ καὶ, ἀντιστοίχως, τὸ παράφωνο, ἐφόσον βέβαια, ὅπως τώρα μόλις λέγαμε, πρέπει ὁ ρυθμὸς καὶ ἡ μελωδία νὰ προσαρμόζονται στὸ λόγο καὶ ὄχι ὁ λόγος σ'αὐτά»⁸⁷. Ἡ επισήμανση αὐτή συνδέεται με τὸ θέμα τῆς επίδρασης τοῦ ρυθμοῦ (ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων στοιχείων τῆς μουσικῆς) στὸ ἦθος, πρὸς ἀκολουθεῖ πρὸς κάτω⁸⁸, ἀφοῦ ἡ ομορφιά καὶ ἡ ἀρμονία, ἡ χάρις καὶ ἡ ευρυθμία τοῦ λόγου παρακολουθοῦν τὴν ευήθεια⁸⁹.

Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς να σχηματίσει τη γνώμη ότι, ἐφόσον ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιθυμοῦσε τοὺς βραδεῖς, γαλήνιους καὶ καλοὺς ρυθμούς γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων, ἴσως καὶ νὰ ἐννοοῦσε τὸν ἐνόπλιον ρυθμὸ, ὁ ὁποῖος διακρινόταν γιὰ τὸ *ἀνδρικὸν ἦθος* του, καὶ τὸν δάκτυλον, ὁ ὁποῖος παράγει τὴν *κοσμιότητα* καὶ τὴν *ὀμαλότητα*, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸν συνδυασμὸ τῶν δύο αὐτῶν ρυθμῶν, οἱ ὁποῖοι, ὅταν ἀναμειχθοῦν κατὰ τρόπο σωστὸ, μποροῦν νὰ βοηθήσουν πραγματικὰ στὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων, ὅπως ἄλλωστε ἀρχικὰ υποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Δάμωνα⁹⁰, οἱ ἀπόψεις τοῦ ὁποῖου υιοθετοῦνται καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα⁹¹.

2. Μουσικὴ ἀρμονία καὶ κάθαρσις

(καὶ γὰρ παιδείας ἔνεκεν καὶ καθάρσεως — τί δὲ λέγομεν τὴν κάθαρσιν, νῦν μὲν ἀπλῶς, πάλιν δ' ἐν τοῖς περὶ ποιητικῆς ἐροῦμεν σαφέστερον — τρίτον δὲ

86. Πολ. Γ, 400 c – d.

87. Ἡ μετάφραση ἀπὸ τὸν Ν.Μ. Σκουτερόπουλο, (Πλάτων: Πολιτεία, 215).

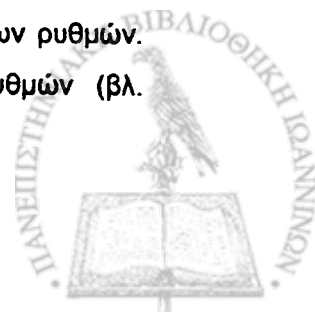
88. Πολ. Γ, 400 c – e.

89. Πολ. Γ, 400 e.

90. DK 37 B 9 (= Πολ. 400 b-c).

91. Γενικά δὲν υπάρχουν ἀρκετές μαρτυρίες, ὅσον ἀφορὰ τὸ ἦθος τῶν διαφόρων ρυθμῶν.

Μόνο ὁ μεταγενέστερος Ἀριστείδης Κοϊνιλιανὸς ἀναφέρεται στα ἦθη τῶν ρυθμῶν (βλ. Annetarie- Jeanette Neubecker, *Ἡ Μουσικὴ στὴν Ἀρχαία Ελλάδα*, 151).

πρὸς διαγωγὴν πρὸς ἄνεσιν τε καὶ πρὸς τὴν τῆς συντονίας ἀνάπαυσιν⁹²). Ενώ ο Αριστοτέλης στο χωρίο 1339 b 13-14⁹³ έθετε το ερώτημα αν η μουσική μπορεί να συνεισφέρει στην παιδιάν, την παιδείαν, ή την διαγωγὴν, στο χωρίο αυτό(1341 b 36-41) αναρωτιέται αν η μουσική μπορεί να συνεισφέρει στην παιδείαν, την κάθαρσιν και την πνευματική καλλιέργεια (διαγωγὴν), με την οποία συνδέεται η ἄνεση και η ανάπαυση από την υπερένταση. Από αυτή την νέα παρουσίαση των σκοπών της μουσικής προκύπτουν ορισμένα ερωτήματα⁹⁴. Στην αναφορά αυτή για τους σκοπούς της μουσικής η διαγωγὴ παίρνει ένα κάπως διαφορετικό περιεχόμενο, αφού συνδέεται με την ἄνεσιν και την ἀνάπαυσιν, κάτι που δεν συμβαίνει με το περιεχόμενό της, όπως αυτή εμφανίζεται στο χωρίο 1339 b 14, αφού εκεί διαχωρίζεται από την παιδιάν, η οποία συνδέεται με την ἀνάπαυσιν⁹⁵.

Ενδείκνυται, νομίζω, να τονιστεί ότι ο Αριστοτέλης και κατά την παρουσίαση των σκοπών της μουσικής στο χωρίο 1341 b 36 -41 δεν περιορίζεται μόνο στην επισήμανση της σημασίας της μουσικής για την εκπαίδευση των νέων, αλλά, όπως και στο χωρίο 1339 b 26-30⁹⁶, κάνει λόγο και για το ρόλο που μπορεί να παίξει η μουσική στην ζωή των ώριμων ανθρώπων,

92. Αριστ. Πολ. Θ 6,1341 b 38 -41.

93. Βλ. πιο πάνω, σελ. 83 κ.ε., 89 κ.ε.

94. Πβ. D. Depew, 'Politics, Music, and Contemplation in Aristotle's Ideal State', 368.

95. Πολ. Θ 5,1339 b 15-17. Έχει υποστηριχθεί (Susemihl- Hicks, *The Politics of Aristotle*, 638), ότι η κάθαρσις δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένας ξεχωριστός σκοπός της μουσικής, αλλά ότι αποτελεί ένα μέσο είτε της διαγωγῆς είτε της ἀναπαύσεως. Ο Newman (*The Politics of Aristotle*, III 561, σημ. 40) φρονεί ότι μερικοί μελετητές, έχουν τη γνώμη ότι, λαμβάνοντας υπόψη όσα ο Αριστοτέλης υποστηρίζει στο χωρίο Θ 5, 1339 b 11 και όσα στο χωρίο Θ 7, 1341 b 36, η ἄνεσις και η συντονίας ἀνάπαυσις ίσως να αποτελούσαν έναν τέταρτο σκοπό της μουσικής, παρόλο που ο Αριστοτέλης δεν αναφέρεται σε τέταρτο σκοπό (πβ. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 209).

96. Εκεί είχε αναφερθεί ότι η μουσική δεν μπορεί να διδάσκεται με σκοπό την παιδιάν, γιατί η μάθηση απαιτεί κόπο, αλλά μπορεί να χρησιμεύσει ως παιδιὰ των ανθρώπων στην πιο προχωρημένη ηλικία. Το ίδιο και για την διαγωγὴν, η οποία δεν μπορεί να τίθεται ως σκοπός των νέων, αφού τα παιδιά είναι ατελή όντα και στα ατελή όντα δεν μπορεί να τίθεται τελικός σκοπός (βλ. πιο πάνω, σελ. 85 κ.ε.)

αφού η κάθαρση, εκ πρώτης όψεως —τουλάχιστον—, δεν μπορεί να συνδέεται με την εκπαίδευση και τη νεαρή ηλικία των παιδιών.

Στο χωρίο 1340 b 8-12 ο Αριστοτέλης επικαλείται τις μελωδίες του Ολύμπου⁹⁷ (μελωδίες που προκαλούν στην ψυχή ενθουσιασμό), προκειμένου να αποδείξει την επίδραση της μουσικής στον χαρακτήρα. Στο παρόν χωρίο⁹⁸ γίνεται διαχωρισμός της κάθαρσης από την παιδεία. Η κάθαρση, λοιπόν, δεν αφορά τους νέους, αλλά τους ωριμότερους οι οποίοι έχουν ήδη λάβει την κατάλληλη παιδεία και έχουν διαμορφωμένο χαρακτήρα. Η κάθαρση θα χρησιμεύσει σε αυτούς προς εξυπηρέτηση ενός ηθικού σκοπού, αφού μπορεί να βοηθήσει τους ελεύθερους πολίτες απελευθερώνοντας τους από τυχόν συναισθηματικά συμπλέγματα, που θα μπορούσαν να εμποδίσουν την ενάρετη συμπεριφορά τους⁹⁹.

Το γεγονός ότι ο Αριστοτέλης δεν ενδιαφέρεται μόνο για την επίδραση των αρμονιών και των μελών στην εκπαίδευση και διαχωρίζει έτσι την μουσική, που είναι κατάλληλη για την παιδεία, από τις άλλες χρήσεις της φαίνεται από τις ξεχωριστές αναφορές που κάνει για την εκπαίδευση σε ορισμένα χωρία του έργου του. Έτσι, στο χωρίο 1341 b 20 διερωτάται ποια μέλη και ρυθμοί είναι κατάλληλα προς *παιδείαν*. Επίσης στο χωρίο 1342 a 3 κάνει διαχωρισμό μεταξύ των ηθικών μελωδιών, που είναι κατάλληλες για την παιδεία, και μελωδιών που είναι κατάλληλες για ακρόαση και πρακτική εκτέλεση. Ακόμη στο χωρίο 1342 a 28-30 επισημαίνει πως για την παιδεία πρέπει να χρησιμοποιούμε τις ηθικές αρμονίες και ως μία από αυτές θεωρεί τη Δώρια. Τέλος, στο χωρίο 1342 b 31 αναφέρεται στις αρμονίες εκείνες που διαμορφώνουν έναν κόσμιο χαρακτήρα, χρήσιμο για τη παιδεία.

Η άποψη αυτή μπορεί —εμμέσως βέβαια— να τεκμηριωθεί και από την αναφορά του Αριστοτέλη στον αυλό στο χωρίο 1341 a 23, στο οποίο εκείνο τονίζει ότι ο αυλός συντελεί πιο πολύ στην κάθαρση παρά στην μάθηση, ενώ στο χωρίο 1341b 38-40, αναφέρει πως η *παιδεία*, η *κάθαρσις* και η *διαγωγή*

97. Βλ. σελ. 96 κ.ε.

98. Πολ. Θ 7,1341 b 36 -41.

99. Πβ. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 209.

μπορούν να αποτελέσουν σκοπούς της μουσικής. Η παιδεία, λοιπόν, διαχωρίζεται από την κάθαρση. Από την άλλη μεριά η μάθηση ταυτίζεται με την παιδεία, επομένως η κάθαρση δεν προϋποθέτει την παιδεία¹⁰⁰.

Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι ο Αριστοτέλης υπόσχεται ότι θα εξηγήσει λεπτομερώς τι σημαίνει *κάθαρσις*¹⁰¹. Στο χωρίο 1341 a 23 αναφέρεται στην *κάθαρσιν* για πρώτη φορά, χωρίς να δώσει περαιτέρω εξηγήσεις. Τα χωρία του *Περὶ Ποιητικῆς* έργου, που αναφέρονται στην κάθαρση, είναι τα χωρία 1449 b 24-28 και 1455 b 15. Το πρώτο χωρίο αναφέρεται στον γνωστό ορισμό της κάθαρσης¹⁰². το δεύτερο αναφέρεται στην αναπαράσταση μιας καθαρικής τελετουργίας. Κατά συνέπεια δεν μπορούμε να θεωρήσουμε τα χωρία αυτά ως τα επεξηγηματικά χωρία για την κάθαρση¹⁰³.

Ο Αριστοτέλης στη συνέχεια επεξηγεί ως εξής την ενέργεια της κάθαρσης: Κάθε συγκίνηση (ψυχικό πάθος) που κυριεύει με ισχυρό τρόπο κάποιους ανθρώπους υπάρχει σε όλες ανεξαρτήτως τις ψυχές, με τη διαφορά ότι άλλους τους επηρεάζει περισσότερο και άλλους λιγότερο¹⁰⁴. Ο έλεος, ο φόβος και ο *ἐνθουσιασμός* είναι τέτοιου είδους συγκινήσεις. Αυτή είναι μία μορφή κίνησης¹⁰⁵,

100. Πβ. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 204 κ.ε.

101. Πολ. Θ 7,1341 b 38-39.

102. Π. Ποιητ.1449 b 24-28: *ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας μέγεθος ἔχουσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ χωρὶς ἐκάστῳ τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἑλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιοῦτων παθημάτων κάθαρσιν*. Βλ. σχετικά και I. Bywater, *Aristotle on the Art of Poetry*, with a Preface by G. Murray, Oxford 1967 (1920¹),16.

103. Πβ. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 561, σημ. 38 · S.H. Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 251 κ.ε. · Ε.Π. Παπανούτσος, *Αἴσθητική*, 256.

104. Πολ. Θ 7,1342 a 5-11.

105. Ο Πλάτων (*Νόμ.*790 d) σε ένα χωρίο, όπου ασχολείται με τον προσδιορισμό κάποιων κανόνων για το μέγλωμα των παιδιών, γράφει πως αυτά θα πρέπει να βρίσκονται σε συνεχή κίνηση, π.χ. όταν θα πρέπει να κοιμηθούν είναι προτιμότερο οι νταντάδες να τα νανουρίζουν με τραγούδια παρά να υπάρχει απόλυτη ησυχία, να τα κουνούν δηλαδή στην αγκαλιά τους παρά να τα κρατούν ακίνητα.

από την οποία κάποιοι άνθρωποι έχουν την τάση να κυριεύονται¹⁰⁶, αφού εκτεθούν σε αυτή. Αυτή η κίνηση είναι δυνατόν να δημιουργηθεί σε κάποιους, όταν ακούσουν τα *ιέρá μέλη*, και σε αυτήν την περίπτωση είναι αξιοσημείωτο ότι, όταν αυτοί ακούσουν αυτές τις μελωδίες, δημιουργείται στην ψυχή τους μία οργιαστική επίδραση, με αποτέλεσμα να αναζωογονούνται, σαν να έχουν υποστεί θεραπεία (*ιατρεία*) και *κάθαρσιν*¹⁰⁷.

Ο Αριστοτέλης νιώθει υποχρεωμένος να δικαιολογήσει τον λόγο που τα *ένθουσιαστικά* μέλη προκαλούν την κάθαρση, ίσως γιατί θεωρούσε ότι αυτή η άποψη θα δημιουργήσει απορίες¹⁰⁸. Ένα σημείο που χρήζει ιδιαίτερου σχολίου είναι η θέση του Αριστοτέλη ότι μπορεί να προκληθεί μια μορφή θεραπείας από την ακρόαση των *ιερῶν μελῶν*¹⁰⁹. Είναι σημαντική για την κατανόηση της θεραπείας το γεγονός ότι συνδέεται με την ψυχή, αφού, αν δεν υπάρξει επίδραση στην ψυχή, δεν μπορεί να υπάρξει καμιά μορφή θεραπείας ή κάθαρσης. Η διαδικασία που τα *ιέρá μέλη*¹¹⁰ επιδρούν στην ψυχή αυτών, που κυριεύονται από

106. Πβ. Πλ. *Συμπ.* 215 c (Βλ. και σελ. 96). Είναι το περιεχόμενο του *ένθουσιασμοῦ* που παρουσιάζεται στο χωρίο Θ 5,1340 a 11 των *Πολιτικῶν*.

107. Πολ. Θ 7,1342 a 10-11: *καθισταμένους ὡσπερ ἰατρείας τυχόντας καὶ καθάρσεως*. Ο S.H. Butcher (*Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 249, σημ.2) σημειώνει πως εδώ το *ὡσπερ* εισάγει την μεταφορά δίνοντας στην *ιατρεία* το περιεχόμενο της *καθάρσεως*. Το *καθίστασθαι* επίσης είναι ιατρικός όρος και σημαίνει τον υποτροπιασμό του ασθενή στη φυσική του θέση ή την αποκατάσταση της ασθένειας. Επίσης και με το *κουφίζεσθαι* στο Θ 7,1342 a 14 συνεχίζεται η ιατρική μεταφορά, καθώς σημαίνει την επίτευξη ανακούφισης λόγω της απόλαυσης που νιώθει κανείς με την μουσική. Πβ. W.L., Newman, *The Politics of Aristotle*, III 563, σημ. 8 · E. Barker, *The Political Thought of Plato and Aristotle*, 441 · C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 121.

108. Πβ. W.L., Newman, *The Politics of Aristotle*, III 563, σημ. 4.

109. Ο Πλάτων (*Ἰω.* 536 c) αναφέρει ότι δεν προκαλούν όλα τα *ιέρá μέλη* ενθουσιασμό στην ψυχή.

110. Πβ. I. Düring, *Ὁ Αριστοτέλης*, Β' 279 κ.ε.

τῶν ενθουσιασμό, παρουσιάζει ομοιότητα με την επίδραση κάποιου καθαρτικού φαρμάκου, το οποίο απομακρύνει τα άσχημα στοιχεία και αφήνει τα καλά¹¹¹.

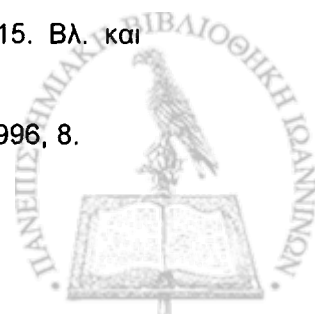
Πολλοί έχουν επισημάνει ότι ο Αριστοτέλης είναι ο πρόδρομος της σύγχρονης επιστήμης της μουσικοθεραπείας ή ψυχολογίας της μουσικής. Η άποψη αυτή στηρίζεται και στις θέσεις του που παρουσιάζει στα *Πολιτικά* για την κάθαρση και την ευεργετική επίδρασή της στον άνθρωπο, αφού λειτουργεί ως θεραπεία. Όμως η κύρια θέση του Αριστοτέλη είναι ότι η μουσική δεν επενεργεί γενικά ως μουσικό φαινόμενο, αλλά τα επιμέρους χαρακτηριστικά της είναι εκείνα που επενεργούν διαφορετικά στον άνθρωπο (δηλαδή, οι διάφορες αρμονίες, οι ρυθμοί, όργανα κ.τλ.)¹¹². Κατά τον W. Kullmann¹¹³, η ερμηνεία, που έδωσε στην Αριστοτελική κάθαρση (στην *Ποιητική* και στα *Πολιτικά*), ο φιλόλογος Jacob Bernays «συνέβαλε ουσιαστικά, στην ανάπτυξη τῆς «καθαριστικῆς μεθόδου» του Sigmund Freud και τοῦ Joseph Breuer στὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰώνα, ἡ ὁποία, μὲ τὴν σειρά της, ἀποτέλεσε τὸν πυρήνα τῆς σύγχρονης ψυχανάλυσης».

Η ίδια επίδραση παρατηρείται και σ' εκείνους που εκτίθενται ιδιαίτερα στα συναισθήματα του *έλεου* (τοὺς ἐλεήμονας), και του *φόβου* (τοὺς φοβητικούς), ἢ σε πάθη (συναισθήματα) οποιουδήποτε είδους (τοὺς παθητικούς). Πράγματι, είναι δυνατό να δημιουργηθεί και σε κάθε άνθρωπο γενικά η ίδια επίδραση, ανάλογα με το βαθμό που ο καθένας είναι επιρρεπής σε κάποιο πάθος, καθώς σε όλους επέρχεται κάποιου είδους κάθαρση και ανακούφιση, η οποία μάλιστα

111. Πβ. Πλ. Πολ. 567c : *Καλόν γε, ἔφη, καθρμόν. Ναί, ἦν δ' ἐγώ, τὸν ἐναντίον ἢ οἱ ἱατροὶ τὰ σώματα οἱ μὲν γὰρ τὸ χεῖριστον ἀφαιροῦντες λείπουσι τὸ βέλτιστον, ὁ δὲ τὸναντίον.* Επίσης λίγο πιο πάνω (560 d-e) αναφέρεται ότι κάποιες ιερές τελετουργίες μπορούν να προκαλέσουν παρόμοια επίδραση στην ψυχή με αυτήν που επιτυγχάνεται στο σώμα από τα καθαρτικά φάρμακα.

112. Για το θέμα αυτό βλέπε Λιάνα Πρίνου—Πολυχρονιάδου, *Μουσική και Ψυχολογία. Εισαγωγή στη Μουσικοθεραπεία*, 22 κ.ε.: Σ. Κοψαχείλης, *Η Μουσικοθεραπεία στην Αρχαία Ελλάδα. Αριστοτέλης και Μουσικοθεραπεία και η σύγχρονη πορεία της επιστήμης*, 15. Βλ. και Εισαγωγή σελ. 34.

113. W. Kullmann, *Η πολιτική σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη*. Μτφρ.: Α. Ρεγκάκος, Ἀθήνα 1996, 8.

συνοδεύεται με την ευχαρίστηση¹¹⁴. Αλλά και τα καθαρτικά μέλη¹¹⁵ μπορούν να προσφέρουν ένα είδος ακίνδυνης χαράς σε όλους.

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν η κάθαρση μέσω της μουσικής, στην οποία αναφέρεται εδώ ο Αριστοτέλης, έχει το ίδιο περιεχόμενο με την κάθαρση που αναφέρεται στην *Ποιητικήν*¹¹⁶. Η μουσική κάθαρση φαίνεται ότι καθαίρει όλα τα συναισθήματα όχι μόνο εκείνα του *έλεου και φόβου* και καλύπτει κατά συνέπεια ένα πιο ευρύ πεδίο από την κάθαρση της τραγωδίας¹¹⁷. Η χρήση της αντωνυμίας *τινά* στο 1342 a 14 (*τινά κάθαρσιν*) δείχνει ίσως ότι η κάθαρση δεν είναι σε όλες τις περιπτώσεις η ίδια· ενδέχεται, λοιπόν, η κάθαρση μέσω της τραγωδίας να είναι ανάλογη, αλλά όχι ίδια με την κάθαρση λόγω του ενθουσιασμού που προκαλεί η μουσική¹¹⁸. Οφείλουμε επίσης να έχουμε υπόψη μας ότι στα πλαίσια αυτά ο Αριστοτέλης δεν ασχολείται ούτε με το ρόλο της τραγικής ποίησης ούτε με την μουσική γενικά, αλλά με τα *μέλη* και τις *άρμονίες*. Εξάλλου, όπως αναφέρεται στο *Περί Ποιητικής* έργο¹¹⁹, η επίδραση της

114. Πολ. Θ 7,1342 a 11-15.

115. Ο W.L. Newman (*The Politics of Aristotle*, III 567, σημ. 15) σημειώνει ότι εδώ ο Αριστοτέλης, κατά πάσα πιθανότητα, ήθελε να κάνει διαχωρισμό ανάμεσα στα *ιερὰ μέλη*, που ανέφερε πριν, και τα *καθαρτικά*, που αναφέρει τώρα. Στις καθαρτικές μελωδίες προσδίδει όμοιο περιεχόμενο με τα *ένθουσιαστικά* μέλη, που αναφέρονται στο χωρίο 1341 b 34. Έχει διατυπωθεί η άποψη (Susemihl- Hicks, *The Politics of Aristotle*, 638), ότι μάλλον πρέπει ο Αριστοτέλης να γράφει *πρακτικά* αντί *καθαρτικά*. Ο S.H. Butcher (*Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 249 σημ.3) θεωρεί ότι το καθαρτικά μέλη είναι το ορθό, ερμηνεύει όμως κάπως διαφορετικά το *όμοίως* (Θ 7,1342 a 15-16). Θεωρεί, δηλαδή ότι το χωρίο Θ 7,1342 a 11-15 είναι ένα παρενθετικό κομμάτι και γίνεται αναφορά στην κάθαρση της τραγωδίας (του *έλεου* και *φόβου*) και όχι στη μουσική κάθαρση, στην οποίας την θεραπευτική επίδραση μέσω των καθαρτικών μελών της επανέρχεται στο Θ 7,1342 a 15.

116. *Ποιητ.* 1449 b 27-28.

117. E. Barker, *The Political Thought of Plato and Aristotle*, 441.

118. Πβ. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 566, σημ. 14 · S.H. Butcher, *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, 247. M.N., Beardsley, *Ίστορία τῶν Αἰσθητικῶν Θεωριῶν. Από τήν κλασική ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα*. Μτφρ.: Δ. Κούρτοβικ—Π. Χριστοδουλίδης, Ἀθήνα 1989, 52.

119. *Ποιητ.* 1450 b 15-19, 1453 b 8-15, 1462 a 9-18.

τραγωδίας προέρχεται κατά κύριο λόγο, αν όχι εξ ολοκλήρου, από την ποίηση και ιδιαίτερα από την πλοκή της¹²⁰. Ο Depew¹²¹ θεωρεί ότι το περιεχόμενο της κάθαρσης που αναφέρεται στα *Πολιτικά* συνδέεται με την έκσταση, στην οποία περιέρχονται οι άνθρωποι μέσω της μουσικής, ενώ στο *Περί Ποιητικῆς* η κάθαρση δεν συνδέεται με αυτό. Μπορεί, δηλαδή η μουσική να αποτελεί μέρος της τραγωδίας, αλλά ωστόσο «δεν μπορεί να ειπωθεί ότι η τραγωδία είναι μέρος της μουσικής, αφού εξάλλου το μη μουσικό μέρος της (της τραγωδίας) είναι αυτό στο οποίο ανήκει η τραγική κάθαρση». Από την άλλη μεριά ο Dirlmeier¹²² θεωρεί ότι το αποτέλεσμα που επιφέρει στην ψυχή του ανθρώπου η μουσική με τα ιερά και καθαρτικά μέλη, το ίδιο αποτέλεσμα επιδιώκεται και με την τραγωδία μέσω του ελέου και φόβου, καθώς η ψυχή και στις δύο περιπτώσεις απελευθερώνεται από αυτά τα πάθη. Κατά τον ίδιο ο ρόλος αυτός της μουσικής έχει ηθικό περιεχόμενο, καθώς απαλλάσσει την ψυχή από την ταραχή που τυχόν νιώθει¹²³.

Θα ήταν ίσως σκόπιμο να αναφερθεί ότι ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τον όρο *κάθαρσις* και στα βιολογικά του έργα με την έννοια της εκκένωσης, αλλά και ως ιατρικό όρο με τη σημασία: «ἀποκάθαρσις, ἢ ἀποβολή χυμῶν τοῦ σώματος, κένωσις...». Γενικά η λέξη σημαίνει την ανακούφιση και την απαλλαγή από κάτι περιττό, με αποτέλεσμα αυτό που θα μείνει να είναι το επιθυμητό¹²⁴. Ο όρος απαντά και με θρησκευτικό περιεχόμενο και σημαίνει μία τελετουργική

120. Οι F. Susemihl και R.D. Hicks, (*The Politics of Aristotle*), είναι υπέρ της άποψης ότι εδώ ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην μουσική κάθαρση με εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο από την τραγωδία. Για την άποψη αυτή πβ. C. Lord, *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, 119, σημ.29.

121. D. Depew, 'Politics, Music and Contemplation in Aristotle's Ideal State', 369.

122. F. Dirlmeier, 'Κάθαρσις παθημάτων', *Hermes*, 75 (1940), 81–92. Πβ. Σ. Κοψαχείλης, *Η Μουσικοθεραπεία στην Αρχαία Ελλάδα*, 17.

123. Στα αριστοτελικά *Προβλήματα* (IΘ 48, 922 b 19- 28) υπάρχει η πιο σημαντική μαρτυρία για την μουσική στην τραγωδία. Βλ. σχετικά C. Lord, 'A Peripatic Account of Tragic Music', *Hermes*, 105 (1977), 175 κ.ε.

124. Βλ. L.S.J., s.v. *κάθαρσις*. Βλ. Π. ζῳ. γεν. 573 a 2, 8 Π.ζῳ. *ιστ.* A 18, 726 a 13.

διὰδικασία, η οποία μπορεί να απαλλάσσει τον συμμετέχοντα από κάθε στοιχείο που είναι ηθικά μολυσμένο¹²⁵.

Ο Παπανούτσος¹²⁶ ασχολούμενος με την αριστοτελική κάθαρση μιλά για την καθαρτική προσφορά της τέχνης: «Τῆς Τέχνης ἡ προσφορὰ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ μ' ἓνα πολὺ γνώριμο στὴ φιλοσοφικὴ παράδοση καὶ σεβαστὸ ὄρο: εἶναι καθαρμὸς. Καθαρμὸς μὲ τὸ νόημα τοῦ πλουτισμοῦ καὶ ἐξαγνισμοῦ, τῆς ἐπίτασης καὶ τῆς ἀνάτασης τῆς συγκινησιακῆς μας ζωῆς. Ἐναν τέτοιο καθαρμὸ ἐπιτελεῖ ἡ καλλιτεχνικὴ λειτουργία: πλουτίζει καὶ ἐξαγνίζει, ἐντείνει καὶ συνάμα ἀνατείνει τὴ συγκινησιακὴ ζωὴ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ καλλιτέχνη πρὸς ἐργάζεται, καὶ τῶν ἄλλων πρὸς δέχονται τὴν ἐπίδραση τοῦ ἔργου του».

3. Μουσικές αρμονίες και ακροατές

Ο Αριστοτέλης, λοιπόν, έχει προσδιορίσει πως η κάθαρση μπορεί να αποτελέσει έναν από τους σκοπούς της μουσικής, μέσω της οποίας ο ακροατής μπορεί να απελευθερωθεί νιώθοντας μία ευχαρίστηση. Το επόμενο σχετικό θέμα με τις αρμονίες θέμα που εξετάζει ο Αριστοτέλης είναι η σχέση των μουσικών αρμονιών με τα είδη των ακροατών. Για την μουσική που είναι κατάλληλη για τους ελεύθερους έχει ήδη κάνει λόγο. Για αυτούς η μουσική μπορεί να χρησιμεύσει είτε ως *παιδιά*, όταν θα είναι ώριμοι πολίτες, είτε ως ένας τρόπος της πνευματικής τους καλλιέργειας (*διαγωγῆς*), που θα τους οδηγήσει στην ευδαιμονία, είτε ως *κάθαρσις*, απελευθερωνοντάς τους από τα βλαβερά συναισθήματα που τυχόν τους έχουν κυριέψει. Όλοι όμως αυτοί οι άνθρωποι προϋποτίθεται ότι έχουν λάβει, κατά τρόπο ορθό και ενδεδειγμένο, κάποια μουσική παιδεία στην παιδική τους ηλικία και γνωρίζουν να κρίνουν, να αξιολογούν και να απολαμβάνουν το σωστό είδος μουσικής. Ο Αριστοτέλης μάλιστα αναφέρει τα εξής: *διὸ ταῖς μὲν τοιαύταις ἀρμονίαις καὶ τοῖς τοιούτοις μέλεσιν ἐάτεον <χρῆσθαι> τοὺς τὴν θεατρικὴν μουσικὴν μεταχειριζομένους*

125. R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 211.

126. Ε.Π. Παπανούτσος, *Αἴσθητική*, 255.

*ἀγωνιστάς*¹²⁷. Υπάρχουν όμως δύο κατηγορίες θεατών που παρακολουθούν αυτούς τους θεατρικούς αγώνες¹²⁸: *ὁ μὲν ἐλεύθερος καὶ πεπαιδευμένος, ὁ δὲ φορτικός ἐκ βαναύσων καὶ θητῶν καὶ ἄλλων τοιούτων συγκείμενος*. Είναι, λοιπόν σωστό και δίκαιο να υπάρχουν και για την δεύτερη κατηγορία των θεατών θεάματα και αγώνες που θα προσφέρουν ανάπαυση¹²⁹.

• Ωστόσο, προκειμένου να προσδιοριστεί το είδος της μουσικής που ταιριάζει σε αυτήν την τελευταία κατηγορία, επιβάλλεται να ληφθεί σοβαρά υπόψη το γεγονός ότι οι ψυχές¹³⁰ των βαναύσων¹³¹ θεατών είναι παρεστραμμένοι από την φυσική τους κατάσταση. Κατά συνέπεια και οι αρμονίες που πρόκειται να χρησιμοποιούνται θα πρέπει να είναι παρεκβάσεις των σωστών αρμονιών. Επίσης από τα μέλη θα πρέπει να γίνεται χρήση μόνο των *συντόνων*¹³² και *παρακεχρωσμένων*¹³³, αφού ο κάθε άνθρωπος βρίσκει ευχαρίστηση σε αυτό που είναι κοντά στην φύση του¹³⁴. Επομένως, θα πρέπει να επιτρέπεται στους δραματικούς ποιητές, που διαγωνίζονται μπροστά σε ένα ακροατήριο χαμηλού επιπέδου, να χρησιμοποιούν και αντίστοιχα χαμηλού επιπέδου μελωδίες¹³⁵.

127. Πολ. Θ 6,1342 a 16-18.

128. Βλ. και D. Depew, *Politics, Music, and Contemplation in Aristotle's Ideal State*, 367.

129. Πολ. Θ 6,1342 a 18-21.

130. Ο Αριστοτέλης έχει αναφερθεί και προηγουμένως στην συγγένεια που υπάρχει μεταξύ της μουσικής και της ψυχής του ανθρώπου στο Θ 5,1340 b 17-19. Πβ. Σ. Κοψαχείλης. *Η Μουσικοθεραπεία στην Αρχαία Ελλάδα*, 15.

131. Για το περιεχόμενο που προσδίδει ο Αριστοτέλης στον όρο βάναισος βλ. Πολ. Θ 2, 1337 b 8-15, Πολ. Θ 5,1340 a 34- Θ 6, Πολ. 1341 b 8, Πολ. Θ 6, 1341 b 12-18. Βλ. και πιο πάνω, σελ. 57 κ.ε., 132-134, 141.

132. *Σύντονα* ήταν τα άσματα τα οποία είχαν υψηλό τονικό ύψος και επομένως απαιτούνταν ιδιαίτερη προσπάθεια από τη φωνή. Ίσως *αί σύντονοι ἁρμονίαι* που αναφέρονται στο χωρίο Θ 7,1342 b 21 και τα *σύντονα μέλη* που αναφέρονται στο παρόν χωρίο, να προκαλούν αντίθετα συναισθήματα από *τὰς μαλακωτέρας καὶ ἀνεμμένας ἁρμονίας* που έχουν αναφερθεί στο Θ 5,1340 b 2-3. Βλ. σελ. 112, 161. Πβ. Πολ. Δ 3,1290 a 27, και Π. γεν. 786 b 35.

133. Τα *παρακεχρωσμένα* μέλη ήταν αυτά τα οποία είχαν ιδιαίτερους χρωματισμούς και πιθανώς να χρειαζόνταν ιδιαίτερη δεξιοτεχνία για να αποδοθούν.

134. Πολ. Θ 7,1342 a 21- 26.

135. Πολ. Θ 7,1342 a 26-27.

Η αποδοχή από τον Αριστοτέλη δύο κατηγοριών θεατών, όπου η μία, η χαμηλότερου επιπέδου (η βάνουσος) ένιωθε ευχαρίστηση με τις παρεκκλίνουσες αρμονίες¹³⁶, αποδεικνύει ότι υπήρχαν και εκείνοι οι οποίοι στην παιδική τους ηλικία είχαν λάβει μία σωστή μουσική μόρφωση και είχαν δεχτεί μία θετική μουσική επίδραση, μαθαίνοντας να απολαμβάνουν την μουσική του σωστού είδους, και οι οποίοι, παρ' όλα αυτά, όταν πια έφταναν στην ώριμη ηλικία, δεν συμμετείχαν στην μουσική πράξη· αυτοί ήταν οι ελεύθεροι πολίτες. Από την άλλη μεριά υπήρχε η κατώτερη τάξη (των χειρωνακτών) που δεν είχε λάβει τέτοιου είδους εκπαίδευση, αλλά είχε μάθει να απολαμβάνει την απλή ευχαρίστηση από την μουσική που είναι φυσική σε όλους¹³⁷. Αυτή η τάξη δεν είχε εκπαιδευτεί, ώστε να μπορεί να διακρίνει το σωστό είδος μουσικής, και, επομένως, έπρεπε να της δοθεί η δυνατότητα ν' απολαμβάνει ένα είδος μουσικής που ταιριάζει στην ιδιοσυγκρασία της¹³⁸, στο πνευματικό της επίπεδο¹³⁹, και κατ' αυτόν τον τρόπο να της παρέχεται η δυνατότητα για κάθαρση¹⁴⁰.

4. Το μέσον, το δυνατόν και το πρέπον στην μουσική παιδεία

Το χωρίο 1342 b 17-34 αποτελεί το τέλος των *Πολιτικῶν*. Μερικοί ερευνητές έχουν υποστηρίξει την άποψη ότι το τμήμα αυτό των *Πολιτικῶν* είναι νόθο¹⁴¹. Ο Barker¹⁴² θεωρεί ότι η συζήτηση για τη *ἀρίστην πολιτείαν* τελειώνει

136. Πολ. Θ 7,1342 a 22-24.

137. Πολ. Θ 5,1340 a 3.

138. Πολ. Θ 7,1342 a 22-23.

139. Πβ. I. Düring, 'Ο Αριστοτέλης, Β, 281· Σ. Κοφαχείλη, *Η μουσική στην αρχαία Χαλκιδική*, 21· Α. Θ. Τερέζης, *Θέματα Αριστοτελικής Φιλοσοφίας*, 218.

140. D.B. Monro, *The Modes of Ancient Greek Music*, 13.

141. W.L. Newman, *The Politics of Aristotle*, III 571, σημ. 17. C. Lord, 'On Damon and Music Education', 40 κ.ε.· R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 212 κ.ε. (βλ. πιο κάτω, σελ. 131 υποσ. 410 και πιο πάνω, σελ. 165.

142. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 352· του ίδιου *The Political Thought of Plato and Aristotle*, 443.

κάπως απότομα, αφήνοντας πολλά θέματα χωρίς απάντηση, όπως είναι η αναφορά σε «άλλα εκπαιδευτικά αντικείμενα» (αφού κυρίως έχει περιοριστεί μόνο στην μουσική) ή ο προσδιορισμός του εκπαιδευτικού περιεχομένου στα χρόνια εκτός της νεαρής ηλικίας. Ο Αριστοτέλης υπόσχεται επίσης ανάπτυξη και άλλων πολλών θεμάτων, τα οποία τελικά δεν τα πραγματεύεται.

• Ενώ έτσι περίπου έχουν τα πράγματα, ο Αριστοτέλης στο τελευταίο χωρίο των *Πολιτικῶν* προσδιορίζει ως εξής τους δύο σκοπούς που θα πρέπει να επιδιωχθούν από τους νεωτέρους : το *δυνατὸν* και το *πρέπον*¹⁴³, δηλαδή ο κάθε άνθρωπος θα πρέπει να επιδιώκει το *δυνατὸν* και *πρέπον* γία την δική του περίπτωση και ανάλογα με την ηλικία του, άποψη που συνιστά έναν αξιοπρόσεκτο ανθρωπισμό. Έτσι αυτοί οι οποίοι βρίσκονται σε κάποια προχωρημένη ηλικία¹⁴⁴ δεν είναι εύκολο να τραγουδούν τὰς *συντόνους ἄρμονίας* (αυτές δηλαδή που απαιτούν ιδιαίτερη προσπάθεια, λόγω της υψηλής τους τονικής περιοχής), αλλά για αυτούς κατάλληλες είναι οι *ἀνειμέναι* (οι πιο χαλαρές, οι πιο χαμηλές προφανώς σε τονική έκταση¹⁴⁵).

Ο Αριστοτέλης θεωρεί απαραίτητη την εξοικείωση των νέων και με τὰς *ἀνειμένας ἄρμονίας*, αφού αυτές θα τους είναι απαραίτητο εφόδιο για την μετέπειτα ζωή τους. Ως προς αυτό το θέμα κατακρίνει και πάλι τον Πλάτωνα υποστηρίζοντας ότι σωστά κάποιος κατηγορούν τον Σωκράτη¹⁴⁶ ότι δεν έπραξε ορθά που απέκλεισε από την παιδεία τὰς *ἀνειμένας ἄρμονίας*, καθώς τις θεωρούσε *μεθυστικές*, χωρίς ωστόσο να αποδίδει σε αυτές μία μεθυστική στην κυριολεξία δύναμη— δύναμη η οποία φέρνει τον άνθρωπο σε κατάσταση έκστασης— αλλά μία δύναμη παρόμοια με τη σημασία της ζάλης από το τραγούδι¹⁴⁷.

143. Αριστ. Πολ. 1342 b 18.

144. Πολ. Θ 7,1342 b 17- 24.

145. M.I. Henderson 'The Growth of Greek ' ἄρμονίαι ', 94.

146. Πλ. Πολ. Γ, 398 e.

147. Πολ. Θ 7,1342 b 24-29.

Ο Lord¹⁴⁸ υποστηρίζει ότι στην περίπτωση αυτή ο Αριστοτέλης πράττει σαν να κρίνει τον ίδιο του τον εαυτό. Ο Πλάτων απορρίπτει όντως για την παιδεία των φυλάκων τις μαλθακές αρμονίες που συνηθίζονται στα συμπόσια και αυτές δεν είναι άλλες από την Ιωνική και την Λυδική¹⁴⁹. Ο Αριστοτέλης, από το άλλο μέρος, στο χωρίο που υποστηρίζει πως οι μελωδίες είναι απομιμήσεις ηθών¹⁵⁰, απορρίπτει *τὰς ἀνειμένας* και αυτές που καθιστούν *μαλακωτέραν την διάνοιαν*¹⁵¹. Αυτές *αἰ ἀνειμέναι ἀρμονίαι*, που εννοεί εδώ ο Αριστοτέλης, που σκοπό έχουν να χαλαρώσουν το μυαλό, όπως υποστηρίζει ο Newman¹⁵², είναι κατά πάσα πιθανότητα η Ιώνιος και η Λύδιος, οι αρμονίες δηλ. που και ο Πλάτων απέρριπτε για την παιδεία των φυλάκων.

Έτσι, λοιπόν, όπως συνεχίζει ο Αριστοτέλης, κάποιος οφείλει να είναι οικείος και με τις αρμονίες και τα μέλη (τα πιο χαλαρά), αφού θα του χρειαστούν σε μία μελλοντική περίοδο της ζωής του, στην πιο προχωρημένη δηλαδή ηλικία του. Πρέπει επίσης να συμπεριληφθεί κάθε αρμονία, η οποία είναι κατάλληλη για την νεαρή ηλικία και συνιστά κοσμιότητα, ήθος και μπορεί να συνεισφέρει στην παιδεία. Τέτοια αρμονία είναι η Λύδια. Είναι σαφές ότι τρεις αξίες θα πρέπει να επιδιώκονται για την μουσική παιδεία: το μέσον, το δυνατόν και το πρέπον¹⁵³.

Ο Barker¹⁵⁴, όσον αφορά την τελευταία αυτή γενίκευση, φρονεί ότι «το μέσον είναι ένας σκοπός που θα πρέπει να επιδιώκεται με τη Δώρια αρμονία. Το δυνατόν είναι μία αξία που υποδηλώνει ότι οι ώριμοι θα πρέπει να αποφεύγουν τις σύντονες (τις υψηλής τονικής οξύτητας) αρμονίες και να χαίρονται με τις πιο χαμηλές, όπως είναι η Φρύγια- αν και προτείνει τις *ἀνειμένας* αρμονίες να τις διδάσκονται οι νέοι, με σκοπό να τις χρησιμοποιήσουν όταν μεγαλώσουν, παράλληλα με τις σύντονες που είναι δυνατές γι' αυτούς. Το πρέπον είναι μία αξία

148. C. Lord, 'On Damon and Music Education', 41.

149. Πλ. Πολ. Γ, 398 e.

150. Πολ. Θ 5,1340 α 38- b 3.

151. Πβ. σελ. 112 κ.ε.

152. Πβ. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 344 σημ. 3

153. Πολ. Θ 7,1342 b 29-34.

154. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 352.

η οποία μπορεί να επιτευχθεί μέσω της Λύδιας αρμονίας, της αρμονίας δηλαδή που περιέχει έναν συνδυασμό ομορφιάς και παιδείας, αξίες που είναι ιδιαίτερα κατάλληλες για την παιδεία.

Ο λόγος για τον οποίο θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί η ενότητα αυτή νόθος είναι ότι ο Αριστοτέλης διατυπώνει κάποιες απόψεις που κατά κάποιον τρόπο έρχονται σε αντίθεση με κάποιες άλλες απόψεις που έχει ήδη διατυπώσει. Έτσι, ενώ ο Αριστοτέλης έχει ήδη υποστηρίξει ότι ο Δωριός τρόπος είναι κατάλληλος για την παιδεία των νέων, τώρα παρουσιάζει και τον Λύδιο¹⁵⁵ ως κατάλληλο για τον σκοπό αυτό. Βέβαια θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει ότι ο Αριστοτέλης δεν έχει αποκλείσει ότι διαφορετικές μελωδίες, εκτός της Δωρίου, μπορεί να είναι κατάλληλες για την εκπαίδευση των νέων, αποβλέποντας βέβαια σε διαφορετικούς σκοπούς. Από το άλλο μέρος στο χωρίο 1340 b 2-3 παρέχεται η εντύπωση ότι δεν εγκρίνονται *αίμαλακαί* και *άνειμέναί άρμονίαι*, ενώ στο χωρίο (1342 b 23) εγκρίνονται, όσον αφορά τις μεγαλύτερες ηλικίες. Θα μπορούσε όμως και πάλι κάποιος να ισχυριστεί ότι ο Αριστοτέλης δεν απέρριψε την χρήση των σε άλλες περιστάσεις, όταν αναφερόταν σε αυτές αρχικά. Τέλος, ενώ στο χωρίο 1340 b 37-38 συνιστά στους μεγαλύτερους να απέχουν από τη μουσική πράξη, στο χωρίο 1342 b20-22 τους προτρέπει να τραγουδούν. Και πάλι, όμως θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει ότι ο Αριστοτέλης στο πρώτο χωρίο δεν απαγόρευσε στις μεγαλύτερες ηλικίες το τραγούδι¹⁵⁶.

Ενδιαφέρουσα για το διφορούμενο αυτό χωρίο αυτό των *Πολιτικών* είναι η άποψη του Lord¹⁵⁷, ο οποίος θεωρεί ότι στις απόψεις *τινῶν τῶν περὶ τὴν μουσικὴν*¹⁵⁸ είναι δυνατόν να εντοπιστεί δαμώνεια επιρροή. Η σχέση μεταξύ του τελευταίου τμήματος των *Πολιτικών* και των δαμώνειων απόψεων μπορεί να ιδωθεί ως εξής: ο Αριστοτέλης μέχρι το σημείο αυτό δεν έχει κάνει παρά απλές νύξεις για το τι είναι *πρέπον* για την κάθε ηλικία. Στο χωρίο 1340 b 33-34

155. Πολ. Θ 7,1342 b 32-34.

156. Βλ.W.L., Newman, *The Politics of Aristotle*, III 571, σημ. 17· C. Lord, 'On Damon and Music Education', 40 κ.ε.· R. Kraut, *Aristotle: Politics*, 212 κ.ε.

157. C. Lord, 'On Damon and Music Education', 41.

158. Πολ. Θ 7,1342 b 25.

υποστηρίζει ότι δεν είναι εύκολο να καθορίσει κανείς τι είναι και τι δεν είναι πρόπον για την κάθε ηλικία, ενώ στο χωρίο 1342 b17, διατείνεται ότι οι νεότεροι θα πρέπει να εκπαιδεύονται σύμφωνα με τα Δώρια μέλη. Στο χωρίο 1342 b 18 και 33-34 προβάλλει το πρόπον ως βασική θεωρία της ανάλυσής του. Το πρόπον όμως φαίνεται ότι είναι μια βασική κατηγορία της Δαμώνειας θεωρίας. Αυτό αναφέρει και ο Αριστείδης Κοϊντιλιανός στο *Περί μουσικῆς* (I, 4 [4, 21-30]). Στο χωρίο αυτό η μουσική ορίζεται από κάποιους ως τέχνη πρόποντος ἐν φωναῖς και κινήσεσιν. Παραπλήσιες θέσεις προβάλλει και ο Δάμων σχετικά με την κίνηση στο απόσπασμα 6¹⁵⁹.

Επίσης το ενδιαφέρον που εμφανίζεται στο τέλος των *Πολιτικῶν* για την μουσική εκπαίδευση των μεγαλύτερων παραπέμπει στις απόψεις του Δάμωνα στο απόσπασμα 7¹⁶⁰. Κατά τον Δάμωνα, λοιπόν, η μουσική επηρεάζει το χαρακτήρα με την ομοιότητα. Η ηθική ή εκπαιδευτική επίδραση της μουσικής περιορίζεται στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και ασκεί επιρροή μόνο σε συγκεκριμένες περιόδους της ζωής του ατόμου, ήτοι την κατά την παιδική και τη γερωντική ηλικία.

Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι, κατά τον Lord, στην τελευταία παράγραφο των *Πολιτικῶν* προτείνεται μεν η χρήση της Λυδίου αρμονίας¹⁶¹, όχι όμως μόνον αυτής, αλλά σε συνδυασμό με την Δώριο. Έτσι από τη μία μεριά η Λύδιος αρμονία προτείνεται διὰ τὸ δύνασθαι κόσμον τ' ἔχειν ἅμα καὶ παιδείαν¹⁶² (ως προάγουσα δηλαδή την κοσμιότητα και την παιδεία), ενώ η Δώριος ως μάλιστα ἦθος ἔχουσα ἀνδρεῖον¹⁶³ (ως προάγουσα δηλαδή το ανδρικό ήθος, ήτοι

159. DK 37 B 6 (= Αθήν. 628 c): ...καὶ τὰς ᾠδὰς καὶ τὰς ὀρχήσεις ἀνάγκη γίνεσθαι κινουμένης πῶς τῆς ψυχῆς... (πβ. Πλ. Πολ. Γ,399 a 7, Γ,400 b 1-4)

160. DK 37 B 7=(Αριστ. Κοϊντ. II 14)

161. Στο απόσπασμα DK 37 B 5(= [Πλουτ.] Π. Μουσ.) αναφέρεται πως η Λύδιος αρμονία, η οποία είναι αντίθετη προς τη Μιξολύδιο και μοιάζει με την Ιώνια, λέγεται ότι έχει εφευρεθεί από το Δάμωνα από την Αθήνα. Πβ. Annemarie –Jeanette Neubecker, *Η Μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*, 148.

162. Πολ. Θ 7,1342 b 31.

163. Πολ.Θ 7,1342 b 13-14.

πρωτίστως την ανδρεία). Κατά τον Δάμωνα¹⁶⁴, παρά την αντίθετη γνώμη άλλων, η μουσική προάγει...είς πάσαις σχεδόν τὰς ἀρετὰς και ο παῖς που ᾄδει και κιθαρίζει προάγεται ως προς την ἀνδρείαν, την σωφροσύνην, ἀλλὰ καὶ δικαιοσύνην. Την ανδρεία την επιτυγχάνουμε με το Δώριο τρόπο και τη σωφροσύνη ίσως και τη δικαιοσύνη με τη Λύδιο. Αυτή η διάκριση, υποστηρίζει ο Lord είναι δαμώνεια ως προς τη σύλληψή της και συνδέεται με την μαρτυρία του Αριστείδη Κοϊντιλιανού¹⁶⁵, ο οποίος προσγράφει στον Δάμωνα διάκριση μεταξύ ἀρρένων και θηλέων φθόγγων. Έρχεται επίσης στον νου μας το χωρίο 399 e10-11 της πλατωνικής *Πολιτείας*, όπου προβάλλεται το αίτημα της αναζήτησης (μεταξύ των ποικίλων και παντοδαπών ρυθμῶν) βίου ρυθμῶν: ...κοσμίου τε καὶ ἀνδρείου.

Η προσπάθεια εκ μέρους των ερευνητών για κατανόηση της μορφής του τέλους των *Πολιτικῶν* είναι διαρκής. Έτσι ο Barker¹⁶⁶ δικαιολογώντας κατά κάποιο τρόπο τον Αριστοτέλη, φρονεί ότι «..δεν θα πρέπει να έχουμε την απαίτηση των προτύπων ενός τυπωμένου βιβλίου από μία σειρά σημειώσεων...Σχεδόν κάθε ενότητα των *Πολιτικῶν* σταματά ξαφνικά. Δεν είναι λοιπόν περίεργο που και αυτή η τελευταία τελειώνει με τον ίδιο τρόπο». Ο Düring¹⁶⁷ από την άλλη μεριά διατείνεται πως «ὁ Ἀριστοτέλης ἐκφράζει ἕνα διανόημα χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν τρόπο σκέψης του, τὸ ὁποῖο μοιάζει μὲ πρόγραμμα γιὰ τὴ συνέχεια ποὺ λείπει καὶ μᾶλλον δὲν κοινοποιήθηκε ποτέ».

Αυτό που ενδείκνυται να τονιστεί είναι ότι ασχέτως με το αν το τελευταίο αυτό χωρίο των *Πολιτικῶν* είναι νόθο ή όχι συμπληρώνει κατά κάποιον τρόπο τις απόψεις του Αριστοτέλη που έχουν εκτεθεί μέχρι το σημείο εκείνο για την παιδεία

164. DK 37 B 4 (=Φιλοδ. *Μουσ.* 3.77. 13-17, p. 55 Kemke). Στο απόσπασμα αυτό αναφέρεται ότι οι αρετές που. θα πρέπει να αναπτύσσει μια ελεύθερη και όμορφη ψυχή και είναι η «καθιερωμένη από τον κόσμο τριάδα» (πβ. W.D. Anderson, *Ethos and Education in Greek Music*, 39) των αρετών (η ανδρεία, η σωφροσύνη και η δικαιοσύνη) . Αυτές οι αρετές φαίνεται να έχουν επηρεάσει τον Πλάτωνα στην *Πολιτείαν* (399a-c).

165. DK 37 B 7.

166. E. Barker, *The Politics of Aristotle*, 352.

167. I. Düring, *Ὁ Ἀριστοτέλης*, Β' 281.

(με την ευρύτερη έννοια) και την μουσική εκπαίδευση, ανακηρύσσοντας το μέσον, το δυνατόν και το πρόπον σε κύριες αξίες που θα πρέπει να επιδιώκονται σε αυτές.

Επιπλέον, μπορούμε, νομίζω, να παρατηρήσουμε ότι η μορφή του τέλους των Πολιτικών, εκτός από τη σχέση της με τον τρόπο γραφής των αριστοτελικών έργων και των επιμέρους πραγματειών, που συνενώθησαν από τον ίδιο τον Αριστοτέλη ή άλλους σ' ένα σύνολο με κοινό αντικείμενο έρευνας, θυμίζει γενικότερα και την τύχη κάποιων ανθρώπινων έργων, που ποτέ δεν φθάνουν σε ολοκλήρωση, αφού *ὁ μὲν βίος βραχύς, ἡ δὲ τέχνη μακρά.*

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας τα επιμέρους συμπεράσματα, στα οποία κατέληξε η έρευνά μου, θα ήθελα να επισημάνω τα εξής:

Ο Αριστοτέλης τοποθετεί την μουσική μέσα σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο θεωρεί ότι πρέπει να αποτελεί πρόνοια του νομοθέτη. Ο λόγος που αυτό θεωρείται απαραίτητο συνδέεται με την πεποίθηση του Αριστοτέλη ότι οι πολίτες ενδείκνυται να εκπαιδεύονται σύμφωνα με το ήθος (τον χαρακτήρα) της εκάστοτε πολιτείας. Αυτό συμβαίνει εξαιτίας της αλληλεπίδρασης που υπάρχει μεταξύ των πολιτών και του πολιτεύματος, αφού τόσο το πολίτευμα μιας πολιτείας διαμορφώνει τον χαρακτήρα των πολιτών του, όσο και οι ίδιοι οι πολίτες συντελούν στη διαμόρφωση του ήθους της εκάστοτε πολιτείας¹. Συνέπεια αυτής της θέσης είναι η αναγκαιότητα της ύπαρξης μιας κοινής για όλους παιδείας, μία άποψη που στηρίζεται τόσο στη θεωρία του τέλους, όσο και στη θεωρία του Όλου. Συνεπώς, αφού ο τελικός σκοπός για όλη την πόλη είναι ο ίδιος και οι πολίτες δεν ανήκουν στον εαυτό τους, αλλά στην πόλη, η παιδεία που προορίζεται για αυτούς οφείλει να είναι δημόσια και να αποτελεί πρόνοια του νομοθέτη².

Ωστόσο ανακύπτει κάποιος προβληματισμός, όσον αφορά το περιεχόμενο της εκπαίδευσης και τον καθορισμό, επομένως, των συνακόλουθων στόχων της. Ο προβληματισμός αυτός επικεντρώνεται³ σε τρία ερωτήματα. Το πρώτο ερώτημα αφορά τον στόχο της εκπαίδευσης, αν θα πρέπει δηλαδή να είναι η αρετή ή ο άριστος βίος. Μεταξύ αυτών των δύο δεν υπάρχει σαφής διάκριση, αφού ασφαλώς ο άριστος βίος προϋποθέτει την αρετή⁴. Το δεύτερο ερώτημα επικεντρώνεται στο αν η εκπαίδευση θα πρέπει

1. Βλ. πιο πάνω (Κεφ. 1.1), σελ.38-41.

2. Βλ. πιο πάνω (Κεφ. 1.1), σελ. 42 κ.ε., 46.

3. Βλ. πιο πάνω (Κεφ. 1.2), σελ. 49.

4. Βλ. πιο πάνω (Κεφ. 1.2), σελ. 49.

να γίνεται με σκοπό την ανάπτυξη της διάνοιας ή του ήθους της ψυχής. (Ο Αριστοτέλης κατά πάσα πιθανότητα θεωρούσε χρήσιμη την αξιοποίηση και των δύο πλευρών για μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα⁵). Το τρίτο ερώτημα σχετίζεται με τα αντικείμενα των σπουδών, αν δηλαδή θα πρέπει να διδάσκονται αυτά που είναι χρήσιμα για τη ζωή ή αυτά που συνεισφέρουν στην αρετή ή τα *περιττά*, ένα ερώτημα επίκαιρο και στην εποχή μας⁶.

Ο χαρακτήρας που επιθυμούσε να προσδώσει ο Αριστοτέλης στην εκπαίδευση για την *ἀρίστην* κατ' αυτόν *πολιτείαν*, καθώς και ο συνεπαγόμενος τύπος του πολίτη που ήθελε να δημιουργήσει σε αυτή επιτυγχάνεται μέσω του προσδιορισμού των *βαναύσων* και *ἐλευθερίων* έργων⁷. Από τα αντικείμενα που είναι χρήσιμα ο Αριστοτέλης εφιστά την προσοχή στο να διδάσκονται εκείνα που δεν καθιστούν τον άνθρωπο *βάνουσον*. *Βάνουσος* καθίσταται ο άνθρωπος ο οποίος δεν μπορεί να επιδιώξει και να ασκήσει την αρετή⁸, αυτός που απασχολεί το πνεύμα του με αντικείμενα που δεν αρμόζουν σε έναν ελεύθερο άνθρωπο, και ο οποίος κατά κάποιον τρόπο δεν είναι κύριος του εαυτού του. Είναι, θα μπορούσε κανείς να πει, ο άνθρωπος εκείνος ο οποίος, κατά τις δραστηριότητες της σχολής του, δεν ασχολείται με την καλλιέργεια του πνεύματος και της αρετής.

Ο Αριστοτέλης περιλαμβάνει την μουσική μέσα σε ένα πρόγραμμα από άλλα τρία μαθήματα, τα *γράμματα* και τη *γραφικήν*, που τα χαρακτηρίζει μαθήματα χρήσιμα για τη ζωή, και τη *γυμναστικήν*, την οποία θεωρεί απασχόληση που συντείνει στην ανδρεία⁹. Όσον αφορά όμως την μουσική, ο Αριστοτέλης επικαλείται τη γνώμη των παλαιότερων, οι οποίοι έθεταν την μουσική ως απαραίτητη δραστηριότητα όχι μόνο για το χρόνο του *ἀσχολεῖν ὀρθῶς* αλλά και του *σχολάζειν δύνασθαι καλῶς*¹⁰.

Η παιδευτική, λοιπόν, δύναμη της μουσικής συνδέεται άμεσα με τις δραστηριότητες της σχολής. Η δύναμη της μουσικής είναι κάτι παραπάνω από μία απλή απόλαυση. Ο Αριστοτέλης δεν απορρίπτει την απόλαυση ως μία

5. Βλ. πιο πάνω (Κεφ. 1.2), σελ. 50.

6. Βλ. πιο πάνω (Κεφ. 1.2), σελ. 52-54.

7. Βλ. πιο πάνω (Κεφ. 1.3), σελ. 55-62.

8. Βλ. πιο πάνω (Κεφ. 1.3), σελ. 57κ.ε.

9. Βλ. πιο πάνω (Κεφ. 2.1), σελ. 63-65.

10. Βλ. πιο πάνω (Κεφ. 2.1), σελ. 68-70.

από τις συνέπειες της μουσικής, αλλά δεν την θεωρεί, ως την πιο σημαντική. Η δραστηριότητα της σχολής στην αριστοτελική φιλοσοφία περιέχει το υψηλό περιεχόμενο της πνευματικής ζωής και συγκαταλέγεται στις δραστηριότητες του πιο υψηλού μέρους της ψυχής : στο λογικό μέρος της θεωρητικής της πλευράς, και αποτελεί την υψηλότερη μορφή δραστηριότητας¹¹. Επίσης ο Αριστοτέλης, συνδέοντας την σχολήν με τη ευδαιμονία, συγκαταλέγει και την μουσική σε εκείνες τις δραστηριότητες που συντελούν σε αυτή, δίνοντάς της έτσι μία εξέχουσα θέση¹². Οι δραστηριότητες που επιβάλλονται κατά την *ἐν τῇ διαγωγῇ σχολήν* δεν είναι αναγκαίες, αλλά πραγματοποιούνται για χάρη του εαυτού μας, είναι μέρος της ελεύθερης εκπαίδευσης¹³. Το βασικό συμπέρασμα τόσο για την παιδευτική αξία της μουσικής, όσο και για τη θέση που της δίνει ο Αριστοτέλης στην *ἀρίστην πολιτείαν* του είναι η μη χρηστική της αξία, όπως μπορεί να συμβαίνει με άλλα αντικείμενα της εκπαίδευσης, η έλλειψη του εργαλειακού της χαρακτήρα, η θεώρησή της ως μιας δραστηριότητας που ταιριάζει, αλλά και έχει τη δυνατότητα να συμβάλλει στη δημιουργία ελεύθερων πολιτών¹⁴, και που έχει, ως εκ τούτου, ανθρωπιστικό χαρακτήρα.

Αναζητώντας, λοιπόν, ο Αριστοτέλης την παιδευτική δύναμη της μουσικής βρίσκεται μπροστά σε πολλαπλές δυνατότητές της, όχι όμως και δυνατότητες ίσες σε αξία. Έτσι η μουσική μπορεί να είναι συντελεστική της *παιδείας*, της *ἀρετῆς*, της *διαγωγῆς* και αποτελεί μέρος και της *παιδείας*¹⁵. Η σημαντικότερη, ωστόσο, δύναμη της μουσικής, πέρα από την ευχαρίστηση που είναι ικανή να προσφέρει, είναι η επίδρασή της στην ψυχή του ανθρώπου και η δυνατότητά της να συμβάλλει στη διαμόρφωση του ήθους¹⁶, κάτι το οποίο αναγνωρίζεται και σήμερα¹⁷. Ο Αριστοτέλης, θερμός υποστηρικτής της θεωρίας του ήθους, δικαιολογεί την άποψή του κατά τρόπο σαφέστατο.

11. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.1), σελ.70-78.

12. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.1), σελ. 73.

13. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.1), σελ. 80.

14. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.1), σελ. 78-81.

15. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.2), σελ. 82-93.

16. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.2), σελ.93

17. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.3), σελ. 87 κ.ε.

Την επιβεβαίωση για την επίδραση της μουσικής στα ήθη ενισχύει καταρχήν η σχέση της με την αρετή¹⁸. Η σχέση μουσικής και αρετής έγκειται στο γεγονός ότι από την μία μεριά η μουσική είναι ευχάριστη και από την άλλη μεριά η ουσία της αρετής συνίσταται στο να νιώθει κανείς ευχαρίστηση κατά ορθό τρόπο, επομένως η μουσική του ορθού είδους, έχοντας τη δυνατότητα να δημιουργεί συναίσθημα ευχαρίστησης στις πράξεις, μπορεί να συμβάλλει στην προαγωγή της αρετής. Η δύναμη αυτή της μουσικής την καθιστά κατάλληλη για την παιδεία, η οποία έχει ως προϋπόθεσή της την αρετή.

Οι σχέσεις αυτές υπάρχουν, επειδή στα χαρακτηριστικά της μουσικής, δηλαδή στις αρμονίες και τους ρυθμούς της, περιέχονται *όμοιώματα* όλων των ηθικών καταστάσεων και συναισθημάτων, με αποτέλεσμα να προκαλούνται μεταβολές στις ψυχές των ακροατών, γεγονός που μπορεί να αξιοποιηθεί ορθά για την εκπαίδευση των νέων¹⁹.

Καθώς πιστεύεται ότι η μουσική αποτελεί ένα είδος κίνησης που μπορεί να μιμηθεί τις κινήσεις της ψυχής (μία θεωρία που βασίζεται και στις απόψεις του Δάμωνα για το ήθος²⁰) το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στον προσδιορισμό των διαφορετικών συναισθηματικών καταστάσεων που προκαλούνται από διαφορετικές αρμονίες²¹ και από διαφορετικούς ρυθμούς²², εις τρόπον ώστε να χρησιμοποιούνται οι κατάλληλες αρμονίες και οι κατάλληλοι ρυθμοί για την επίτευξη του επιδιωκόμενου κάθε φορά σκοπού, ανάλογα με την περίπτωση και λαμβάνοντας υπόψη την αντίληψη—με ευρεία αποδοχή— για την ψυχή την ίδια ως αρμονία ή ως περιέχουσα αρμονία²³.

Η παιδευτική αξία, λοιπόν, της μουσικής, που την καθιστά κατάλληλη για την παιδεία των νέων, συνίσταται τόσο στο γεγονός ότι η μουσική ταιριάζει αρμονικά στη φύση των παιδιών (λόγω του ότι αυτή είναι ευχάριστη, ενώ τα παιδιά από τη φύση τους δεν μπορούν να αποδεχτούν κάτι το οποίο δεν είναι ευχάριστο), όσο και στο γεγονός ότι η ίδια μπορεί να επηρεάσει με θετικό

18. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.3), σελ. 104.

19. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.3), σελ. 105 κ.ε.

20. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.3), σελ. 107 κ.ε.

21. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.3), σελ. 112 κ.ε.

22. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.3), σελ. 118 κ.ε.

23. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.3), σελ. 121 κ.ε.

τρόπο το ήθος (τον χαρακτήρα) των παιδιών και να τα εθίσει σε ενάρετο τρόπο διαβίωσης²⁴.

Μία άλλη σημαντική άποψη του Αριστοτέλη για την μουσική εκπαίδευση είναι η σταθερά του πίστη στην αναγκαιότητα μιας πρακτικής μουσικής εκπαίδευσης²⁵, κάτι που αποτελεί καινοτομία έναντι των αντιλήψεων των προγενέστερων του, αφού ο Αριστοτέλης δεν αρκείται στην παθητική συμμετοχή του κοινού ως ακροατή, θεωρώντας ότι αυτό δεν είναι επαρκές για μία ολοκληρωμένη μουσική εκπαίδευση. Κατά την γνώμη του μία πρακτική μουσική εκπαίδευση κατά τη νεαρή ηλικία συμβάλλει στη δημιουργία ανθρώπων που θα είναι ικανοί κριτές μουσικών έργων στη μετέπειτα ζωή τους²⁶. Άλλωστε η μουσική εκπαίδευση κατά την παιδική ηλικία δύναται να χρησιμεύσει και ως μια ευχάριστη και δημιουργική απασχόληση για τα μικρά παιδιά, άποψη εξόχως επίκαιρη και για τη σημερινή εποχή και γόνιμη για τις θεωρίες που αφορούν τη μουσική εκπαίδευση στην προσχολική και σχολική ηλικία²⁷.

Σκοπός, λοιπόν, της μουσικής εκπαίδευσης κατά τον Αριστοτέλη, επιβάλλεται να είναι η αρετή, η δυνατότητα της εκτίμησης των καλών μελωδιών και ρυθμών, πέρα από την απόλαυση και την ευχαρίστηση που μπορεί να προσφέρει η μουσική πράγμα, το οποίο θεωρείται ως δεδομένο²⁸. Γι' αυτό και επιβάλλεται να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή, όσον αφορά τα όργανα που χρησιμοποιούνται για την μουσική πρακτική εκπαίδευση²⁹, με κριτήριο βέβαια την αρνητική επίδραση που μερικά εξ αυτών ασκούν στο ήθος των παιδιών λόγω των τεχνικών δυσκολιών που απαιτούνται για την εκμάθησή τους³⁰.

Στην προσπάθειά του να προσδιορίσει τις κατάλληλες αρμονίες για την εκπαίδευση ο Αριστοτέλης προτείνει μία τριμερή διάκριση των μελών που σχετίζονται με αυτές σε ήθικα, σε πρακτικά και σε ένθουσιαστικά μέλη. Τα

24. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.3), σελ. 123.

25. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.4), σελ. 124.

26. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.4), σελ. 128 κ.ε.

27. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.4), σελ. 129 κ.ε.

28. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.2.4), σελ. 134 κ.ε.

29. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.3.1), σελ. 135-139.

30. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.3.1), σελ. 141 κ.ε.

ἠθικὰ μέλη είναι κατάλληλα για τη παιδεία και συνδέονται με τη Δώριο αρμονία, η οποία εκφράζει την μεσότητα και τον ανδρείο και σταθερό χαρακτήρα. Τα *πρακτικά* και *ἐνθουσιαστικά* μέλη είναι κατάλληλα για την ακρόαση των εμφανίσεων των άλλων και συνδέονται με την αναψυχή ανθρώπων μεγαλύτερης ηλικίας. Επιπλέον η Φρύγια αρμονία συνδέεται με τα *ἐνθουσιαστικά* ἄσματα και η υποφρύγια κατά πάσα πιθανότητα με τα *πρακτικά*³¹.

Αξιοσημείωτο, ωσαύτως, είναι ότι κατά τον Αριστοτέλη, εκτός από τη σημασία της μουσικής για την εκπαίδευση, ενδείκνυται να ληφθεί σοβαρά υπόψη μία άλλη παράμετρος, ἤτοι η συμβολή της στην *κάθαρσιν*, μία συμβολή που δεν συνδέεται τόσο με την αγωγή των νέων κατά τη νεαρή ηλικία, όσο κυρίως με τη ζωή των ωρίμων ανθρώπων. Κατ' αυτόν τον τρόπο η μουσική θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση της γενικότερης παιδείας των πολιτών και όχι μόνο της εκπαίδευσης των νέων³², καθώς και σημαντικός παράγων για την ψυχική τους ηρεμία, αφού επιδρά ως θεραπεία (*ιατρεία*) και *κάθαρσις*³³.

Προκειμένου να επιτευχθούν όλα τα ανωτέρω κρίνεται από τον Αριστοτέλη απαραίτητη η ύπαρξη δύο *ἀρμονιῶν* και *μελῶν*, τα οποία και αντιστοιχούν σε δύο είδη ακροατών. Το πρώτο είδος μουσικής είναι εκείνο των *ἐλευθέρων* και *πεπαιδευμένων* πολιτών, και το δεύτερο των *φορτικῶν* που προέρχονται από την τάξη των *βαναύσων* και των *θητῶν*. Η διάκριση αυτή κρίνεται απαραίτητη, αφού η κατηγορία των *βαναύσων* ακροατών δεν έχει λάβει καμία μουσική αγωγή κατά τη νεαρή ηλικία, ώστε να απολαμβάνει το ανώτερο είδος μουσικής και, επομένως, ευχαριστεῖται με το κατώτερο³⁴.

Στους τελευταίους στίχους των *Πολιτικῶν* ο Αριστοτέλης αναφέρεται στο *μέσον*, το *δυνατόν* και το *πρέπον* για κάθε μάλιστα ηλικία χωριστά, για την επίτευξη των οποίων είναι απαραίτητη η γνώση των αρμονιών που είναι κατάλληλες για κάθε ηλικία. Γι' αυτό θεωρεί απαραίτητο να συμπεριληφθούν στην εκπαίδευση όσες αρμονίες προάγουν τους ανθρώπους προς την

31. Βλ. πιο πάνω (Κεφ.3.1), σελ. 145-148.

32. Βλ. πιο πάνω, (Κεφ.3.2), σελ. 150.

33. Βλ. πιο πάνω, (Κεφ.3.2), σελ. 153.

34. Βλ. πιο πάνω, (Κεφ.3.3), σελ. 158-160.

κοσμιότητα και το ήθος και μία τέτοιου είδους αρμονία, εκτός από την Δώρα, είναι η Λύδιος³⁵.

Το τελικό συμπέρασμα που συνάγεται από την όλη διερεύνηση που προηγήθηκε είναι ότι ο Αριστοτέλης δίνει σημαντική θέση στην μουσική εκπαίδευση των πολιτών της *άριστης* κατ' αυτόν *πολιτείας*. Προχωρεί, θα έλεγε κανείς, και ένα βήμα πιο πέρα από τους προγενεστέρους του, καθώς, προκειμένου να επέλθει το μέγιστον δυνατόν όφελος από τη μουσική, θεωρούσε απαραίτητη όχι μόνο την παθητική απόλαυσή της, αλλά και την ενεργητική ενασχόληση μ' αυτήν, μια ενασχόληση, ωστόσο, που δεν θα προσεγγίζει την ενασχόληση και εξάσκηση των επαγγελματιών μουσικών, αλλά θα μένει στο επίπεδο των ερασιτεχνών, οι οποίοι θα είναι λάτρεις της μουσικής, με έντονο—μέσα από αυτήν την διαδικασία—το ορθό κριτήριο για την μουσική εκείνη που ταιριάζει σε ελεύθερους πολίτες. Η μουσική, λοιπόν, κατέχει μία εξέχουσα θέση στο χρόνο της *σχολής* τους, χρόνο κατά τον οποίο ο Αριστοτέλης θεωρούσε ότι οι πολίτες οφείλουν ν' ασχολούνται με αντικείμενα που προάγουν το πνεύμα τους. Η μουσική, λοιπόν, κατά τον Αριστοτέλη μπορεί να επιτελέσει πολλούς ρόλους: μπορεί να χρησιμεύσει ως *παιδιά*, ως *διαγωγή*, να αποτελέσει μέρος της παιδείας, αλλά και να έχει καθαρικό ρόλο. Η μεγαλύτερή της όμως σημασία είναι η επίδρασή της στο ήθος και η δυνατότητά της με αυτόν τον τρόπο να ασκήσει θετική επίδραση στον χαρακτήρα του ανθρώπου. Ο λόγος που συμβαίνει αυτό είναι η ύπαρξη *όμοιωμάτων* όλων των συναισθηματικών καταστάσεων στις *άρμονίες* και στους *ρυθμούς*, καθώς επίσης και η φυσική σχέση που συνδέει την ψυχή με τους ρυθμούς και την αρμονία.

35. Βλ. πιο πάνω, (Κεφ.3.4), σελ. 160-166.

Α. ΠΗΓΕΣ

Αριστοτέλη (Κείμενα – Μεταφράσεις – Σχόλια)

- Aristotelis Opera*, ex recensione Immanuelis Bekkeri, edidit Academia Regia Borussica, accedunt *Fragmenta, Scholia, Index Aristotelicus*, Vol. I–V. (Vol. quintum: *Index Aristotelicus*, edidit H. Bonitz). Editio altera quam curavit O. Gigon, Berolini, Apud W. de Gruyter et Socios, 1960-1987 (Vol I–IV (1831-1836¹), vol. V: (1870¹). (Για τα έργα του Αριστοτέλη χρησιμοποιήθηκαν—όπου βέβαια υπάρχουν—νεότερες εκδόσεις, κυρίως στη σειρά OCT, όπως φαίνεται και στον κατάλογο που ακολουθεί).
- Barnes, J. (ed.), *The Complete Works of Aristotle*. The revised Oxford Translation (Bollingen Series LXXI · 2), Vol. I-II Princeton, P.U.P., 1984.
- Ross, W.D., Smith, J.A. (eds.), *The Works of Aristotle*, under the editorship of (J.A. Smith and) Sir W.D. Ross, Oxford, Clarendon Press, 1908-1952 (είναι η γνωστή Oxford Translation, αναθεωρηθείσα από τον J Barnes).

Ἠθικά Εὐδήμ(ε)ια

- Aristotelis Ethica Eudemia*, recognoverunt brevique adnotatione critica instruxerunt R.R. Walzer, et J.M. Mingay, (OCT), Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1991 (με ανατυπώσεις έκτοτε).
- Decarie, V., *Aristote : Éthique a Eudème*, introduction, traduction notes, et indices, Paris, Librairie J.Vrin/ Montreal, Les Presses de l' Université de Montreal, 1978.

Ἠθικά Νικομάχεια

- Aristotelis Ethica Nikomachea*, recognovit brevique adnotatione instruxit I. Bywater, (OCT), Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1894 (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).
- Tricot, J., *Aristote : Ethique a Nikomaque*. Nouv. Trad. avec introd., notes et index, Librairie philosophique J. Vrin, Paris, J. Vrin, 1967² (1959¹).

Τὰ μετὰ τὰ φυσικά

Aristotelis Metaphysica, recognovit brevique adnotatione critica instruxit W. Jaeger (OCT), Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1957 (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).

Ross, W.D., *Ἀριστοτέλους Τὰ μετὰ τὰ φυσικά. Aristotele's Metaphysics. A revised text with introduction and commentary*. Vol. I-II, Oxford, Clarendon Press, 1966-1970 (1924¹).

Ross, W.D., *The works of Aristotle. Metaphysica*, Vol VIII, Oxford, Clarendon Press, 1972 (1966⁶, 1908¹).

Περὶ ψυχῆς

Aristotelis De anima, recognovit brevique adnotatione critica instruxit W.D. Ross, (OCT), Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1956 (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).

Τατάκης, Β.Ν., *Ἀριστοτέλους Περὶ Ψυχῆς*, Ἀρχαῖον κείμενον, Εἰσαγωγή, Μετάφρασις, Σχόλια Β.Τ.Ν. : (Ἀρχαῖοι Ἕλληνες Συγγραφεῖς), Ἐπιμελητῆς ἐκδ.: Ε.Π. Παπανοῦτσος), Ἀθήναι, Ι.Ν. Ζαχαρόπουλος, 1954 (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).

Χριστοδούλου, Ι.Σ., *Ἀριστοτέλης, Περὶ Ψυχῆς*, Εἰσαγωγή-μετάφραση-σχόλια, Θεσσαλονίκη, Εκδ. "Ζήτρος", 1998.

Περὶ Ποιητικῆς

Aristotelis De arte poetica liber, recognovit brevique adnotatione critica instruxit R.Kassel, (OCT), Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1965 (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).

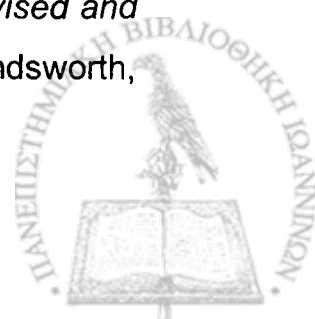
Butcher, S, H., *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*. Translated and with Critical Notes by S.H.B. and a New Introduction by J. Gassner, N.York, Dover Publication, 1 INC, 1951⁴ (=1971, St. Martin's Press, 1894).

Bywater, Ingram, *Aristotle on the Art of Poetry*, with a Preface by G. Murray, Oxford, Clarendon Press, 1967 (1920¹).

Πολιτικά

- Aristotelis Politica*, recognovit brevique adnotatione instruxit W.D. Ross (OCT), (Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1957 (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).
- Aubonnet, J., *Aristote: Politique*, livres I and II, texte etabli et traduit, Paris, Societe d ' edition ' Les Belles Lettres', 1968.
- Barker, E., *The Politics of Aristotle, translated with an Introduction, Notes and Appendixes*, Oxford, Clarendon Press, 1946.
- Davis M., *The Politics of Philosophy. A commentary on Aristotle's Politics*, London, Rowman and Littlefield Publishers, Inc., 1996.
- Everson, S. (ed.), *The Politics and Constitution of Athens*, C.U.P, 1996.
- Kraut, R., *Aristotle: Politics*, books vii and viii, Oxford, Oxford Clarendon Press, 1997.
- Λεκατσός, Π., *Αριστοτέλους Πολιτικά. Είσαγωγή, μετάφραση, σχόλια, τόμ. Α΄- Β΄*, Αθήναι, έκδ. 'Ι. Ζαχαρόπουλος', 1954 (1939¹) (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).
- Lord, C., *Aristotle :The Politics, translated and with an introduction Notes, and Glossary*, Chicago /London, The University of Chicago Press, 1984.
- Newman, W.L., *The Politics of Aristotle, with an Introduction, two Prefatory Essays and Notes Critical and Explanatory*, Volς I –IV (Philosophy of Plato and Aristotle .Advisor Editor :G.Vlastos), Salem, New Hampshire, 1986 (=Arno Press ,1973 · Oxford , Clarendon Press , 1887- 1902¹).
- Racham, H., *Aristotle: Politics*, Cambridge, Mass., Harvard University Press/ London, W. Heinemann, 1972² (= 1944²), (1932¹).
- Reeve, C.D.C., *Aristotle: Politics, translated, with Introduction and Notes*, Indianapolis/ Cambridge, Hackett Publishing Company, 1998.
- Stalley, R.F., *Aristotle: Politics, translated by E.Barker, Revised with an introduction and Notes by R.F.S.*, Oxford, O.U.P., 1998 (1995¹).
- Saunders, J.T., *Aristotle: The Politics, translated by T.A. Sinclair, revised and re-presented by T.J. Saunders*, (Penguin Classics), Harmondsworth, Middlesex, Penguin Books, 1992(1982², 1962¹).

Susemihl, F.— Hicks, R.D., *The Politics of Aristotle: A revised text with introduction, analysis and commentary*. New York, 1976 (London, 1984¹).

Προβλήματα

Forster E.S., *The Works of Aristotle*, translated into English under the editorship of W.D. Ross, vol. VII : *Problemata*, Oxford, O.U.P., 1963 (1927¹).

Ρητορική (ή Τέχνη ρητορική)

Aristotelis Ars rhetorica, recognovit brevique adnotatione critica instruxit W.D. Ross (OCT), Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1959 (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).

Τοπικά

Aristotelis Topica et Sophistici elenchi, recognovit brevique adnotatione critica instruxit W.D. Ross (OCT), Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1958 (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).

Φυσική ἀκρόασις

Aristotelis Physica, recognovit brevique adnotatione critica instruxit W.D. Ross (OCT), Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1950 (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).

Ἀποσπάσματα

Aristoteles, Fragmenta, collegit V. Rose (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Stuttgartiae, In aedibus B.G. Teubneri, 1967 (Berolini 1886¹, Lipsiae 1886², Berolini 1831¹).

Aristotelis Fragmenta selecta, recognovit brevique adnotatione critica instruxit W.D. Ross (OCT), Oxonii, E Typographeo Clarentaniano, 1955 (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).

Ross, W.D., *The Works of Aristotle, translated into English under the editorship of Sir David Ross, Vol XII: Select Fragments*, Oxford, Clarendon Press, 1952.

Β. ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ἀθήναιος

(*Δειπνοσοφισταί*)

Athenaeus, *The Deipnosophists*. 7 Vols, with an English Translation by C.B. Gulick, 'The Loeb Classical Library', Cambridge, Mass., Harvard University Press, London, W. Heinemann, 1927-1941.

Ἀλύπιος

Σιαμάκης Α.Γ., *Ἀλυπίου εἰσαγωγή μουσική*. Κείμενο-μετάφρασι-εἰσαγωγή-σχόλια-πίνακες ὑπὸ Α.Γ. Σιαμάκη (Ἀρχαίοι Ἑλληνες Μουσικοί), Πρέσπες 1995.

Ἀριστόξενος

(*Στοιχεῖα ἄρμονικά, Στοιχεῖα ρυθμικά*)

Aristoxeni Elementa Harmonica, Rosetta da Rios recensuit (Scriptores Graeci et Latini consilio Academiae Lynceorum editi), Romae, Typis Publicae Officinae Polygraphicae, 1954.

Macran, H.S., *Ἀριστοξένου ἄρμονικά στοιχεῖα*. *The Harmonics of Aristoxenus*, edited with translation notes introduction and index of words, by H.S.M. Hildesheim-Zürich,-N.York, G. Olms Verlag, 1990 (Oxford, Clarendon Press, 1902¹).

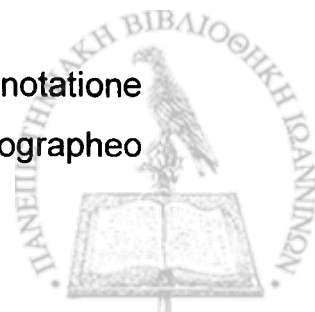
Pearson, L., *Aristoxenus: Elementa Rhythmica. The fragment of book II and the additional evidence for Aristoxenian rhythmic theory*. Texts edited with introduction, translation, and commentary, Oxford, Clarendon Press, 1990.

Yamamoto, Tatsuro, *Study in Aristoxenus 'Harmonica Stoicheia'*, Tokai, Tokai University Press, 2001.

Ἀριστοφάνης

(*Κωμῳδίαι*)

Aristophanis Comoediae, Tomi I-II, recognoverunt brevique adnotatione instruxerunt F.W. Hall et W.M. Geldart, Oxonii ·E Typographeo

Clarendoniano, 1906-1907²) (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε: 1900-1901¹).

Νεφέλαι

Dover, K.J., *Arisropahnes' Clouds*. Edited with Introduction and Commentary, Oxford, Clarendon Press, 1968.

Διογένης Λαέρτιος

(*Φιλοσόφων βίων καὶ δογμάτων συναγωγή*)

Diogenes Laertii Vitae Philosophorum, recognovit brevique adnotatione critica instruxit H.S.Long (OCT), Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1964 (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).

Diogenes Laertius, Lives of Eminent Philosophers, in Two Vols., with an English Translation by R.D. Hicks, (The Loeb Classical Library), Cambridge, Mass., Harvard University Press/London, W.Heinemann, 1925 (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).

Θέων Σμυρναίος

Σπανδάγος, Ε., *Τῶν κατὰ τὸ μαθηματικὸν χρησίμων εἰς τὴν Πλάτωνος ἀνάγνωσιν τοῦ Θέωνος τοῦ Σμυρναίου*, Εισαγωγή—Ἀρχαίο κείμενο—Απόδοση στη Νεοελληνική—Επεξηγήσεις—Σχόλια—Ιστορικά Στοιχεία, Αθήνα, "Αίθρα", 2003.

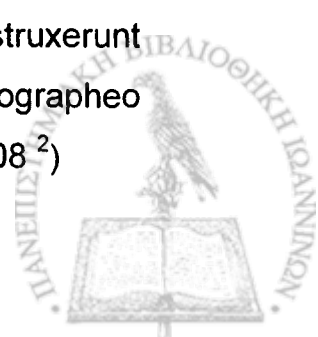
Κλεωνίδης

Σιαμάκης, Α.Γ., *Κλεωνίδου εἰσαγωγή ἄρμονική*. Κείμενο-μετάφρασι- εἰσαγωγή-σχόλια-σχήματα ὑπὸ Α.Γ. Σιαμάκη (Ἀρχαῖοι Ἕλληνες Μουσικοί), Θεσσαλονίκη 1990.

Ὅμηρος

Ἰλιάς

Homeri opera, I-II, recognoverunt brevique adnotatione critica instruxerunt D.B. Monro et Th.W.Allen(OCT), Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1920³ (με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε: 1902¹, 1908²)

Οδύσσεια

Homeri opera, III-IV, recognovit brevisque critica instruxit Th.W.Allen (OCT,) Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1919²(με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε 1908 ¹),

Πίνδαρος

* Ἐπινίκια

Pindari Carmina cum Fragmentis, ed.Bruno Snell, Lipsiae (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), 'In aedibus B.G. Teubneri, 1959.

Puech, Aime, *Pindare. tome II :Pythiques*, Texte établi et traduit, par A.P.(Collection de Universités de France-Budé), Paris, 'Les Belles Lettres', 1961⁴.

Πλάτων

Διάλογοι—Ἐπιστολαί

Platonis Opera. Tomi I-V, recognovit brevisque adnotatione critica instruxit I. Burnet (OCT), Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1967-68 (1900-1907¹ με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε). Νέα έκδοση στην ίδια σειρά (OCT) (1995) του τόμου I από τους E.A. Duke, W.F.Hicken, W.S.M. Nicoll, D.B.Robinson et J.C.G. Strachan, και της *Πολιτείας*(2003) από τον S.R. Slings.

Νόμοι

Edouard des Places, S.J., *Platon, oeuvres completes*, tome xi, *Les Lois* (livres I- II), Paris, 'Les Belles Lettres', 1951.

Μοσκόβης Β., *Πλάτωνος Νόμοι*, (Κλασσική Βιβλιοθήκη—Α.Αρχαίοι Έλληνες Συγγραφείς), Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη-Χάρης Καρατζάς, 1988.

Φίλιππας, Κ.Σ., *Πλάτωνος Νόμοι*. Κείμενον—Μετάφρασις—Σχόλια: Κ.Σ.Φ.,

Πρόλογος: Κ.Δ. Γεωργούλης(Βιβλιοθήκη Παπύρου—αριθ.332), Αθήναι, 'Πάπυρος', 1964(με πολλές ανατυπώσεις έκτοτε).

Πολιτεία

Adam, J., *The Republic of Plato, edited with Critical Notes, Commentary and Appendices*, vols I-II, Cambridge, C.U.P., 1905-1907² (1902¹).

Γεωργούλης, Κ.Δ., *Πλάτωνος Πολιτεία— ἡ περὶ δικαίου πολιτικός*. Εἰσαγωγή, Ἑρμηνεία καὶ Σημειώσεις Κ.Δ.Γ. (Ἀρχαῖοι Ἕλληνες Φιλόσοφοι), Ἀθήναι, Ἐκδ. "Ἴ. Σιδέρης", 1963.

Γρυπάρης, Ἰ., *Πλάτων, Πολιτεία*. Εἰσαγωγή, Μετάφραση, σχόλια: Ἰ.Γ., Ἐπιμ. ἐκδόσεως, Πρόλογος: Ε. Παπανοῦτσος, τόμ. Α-Β (Βιβλιοθήκη Ἀρχαίων Συγγραφέων, 5-6), Ἀθήνα, Ἐκδ. "Ἴ. Ζαχαρόπουλος", 1954 (με πολλές ανατυπώσεις).

Σκουτερόπουλος, Ν.Μ., *Πλάτων, Πολιτεία*. Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα —Μετάφραση—Ἑρμηνευτικὰ σημεῖωματα: Ν.Μ.Σ. (Ἀρχαῖοι Φιλόσοφοι), Ἀθήνα, Ἐκδ. "Πόλις", 2002.

Τίμαιος

Βλυζιώτης, Θ. —Παπαναστασίου, Χ., *Πλάτων, Τίμαιος*. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Θ.Β.—Χ.Π. (Βιβλιοθήκη Ἀρχαίων Συγγραφέων). Ἐπιμ. ἐκδόσεως: Γ. Κορδάτος, Ἀθήναι, Ἐκδ. «Ἴ. Ζαχαρόπουλος», Χ.Χ.

Κάλφας, Β., *Πλάτων, Τίμαιος*. Εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Β.Κ., Ἀθήνα, Ἐκδ. "Πόλις", 1995.

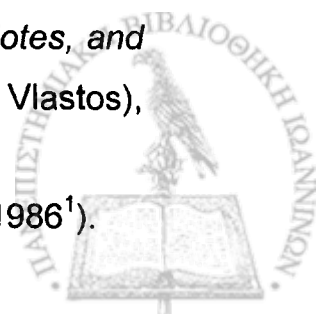
Συμπόσιον

Συκουτρῆς, Ἰ., *Πλάτωνος Συμπόσιον*. Κείμενον, μετάφρασις καὶ ἔρμηνεία ὑπὸ Ἰ.Σ. (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν—Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀριθ.1), Ἀθήναι, Βιβλιοπωλεῖον τῆς "'Ἐστίας"—Ἰ.Δ.Κολλάρος & Σια, 1970⁵(1934¹) (με πολλές ἀνάτυπώσεις ἐκτοτε).

Φαίδων

Archer—Hind, R.D., *The Phaedo of Plato, edited with Introduction, Notes, and Appendices* (Philosophy of Plato and Aristotle. Advisory Editor: G. Vlastos), N.York, Arno Press, 1973 (=1894).

Bostock, D., *Plato's Phaedo*, Oxford, Clarendon Press, 1992 (1989², 1986¹).

Burger, Ronna, *The Phaedo: A Platonic Labyrinth*, N. Haven/London, Yale University Press, 1984.

Burnet, J., *Plato's Phaedo*, edited with Introduction and Notes (*Platonis Opera*), Oxford, Clarendon Press, 1963¹ (=1911¹).

Gallop, D., *Plato. Phaedo*, translated with Notes, Oxford, Clarendon Press, 1975.

Geddes, W.D., *The Phaedo of Plato*, London, Macmillan, 1885².

Παπανούτσος, Ε., *Πλάτωνος Φαίδων. Είσαγωγή-Μετάφρασις-Σημειώσεις*: Ε.Π., Αθήναι, Έκδοτικός Οίκος, Ι.Ν.Ζαχαρόπουλος, 1966 (με πολλές ανατυπώσεις).

Ψευδο-Πλούταρχος

Lasserre, F., *Plutarque, De la musique I. Text, traduction, commentaire précédés d' une étude sur l' éducation musicale dans la Grèce antique*, (Biblioteca Helvetica Romana), Olten Lausanne, Urs Graf-Verlag, 1954.

Φιλόλαος

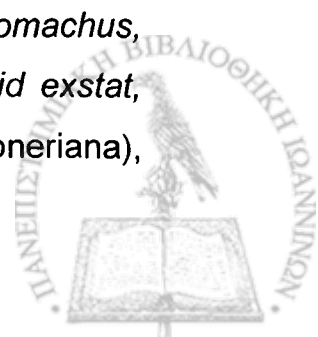
Huffman, C.A., *Philolaus of Croton: Pythagorean and Presocratic. A Commentary on the Fragments and Testimonia with Interpretive Essays*, Cambridge, C.U.P., 1998 (1993¹).

Γ. ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Diels, H., Kranz, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker Griechisch und Deutsch von H. Diels, hrsg. von W. Kranz*, I. Dublin/Zürich, Weidmann, 1971¹⁵ (=1951⁶, 1903¹), II 1972¹⁶ (=1952⁶, 1903¹). III (*Wortindex von W. Kranz, Namen- und Stellenregister von H. Diels ergänzt von W. Kranz*) 1971¹³ (=1952⁶, 1906¹).

Freeman, J. Kathleen, *Ancilla to the Presocratic Philosophers*, Oxford, Blackwell, 1971⁶, (1947¹).

Jan, C., *Musici Scriptorum Graeci, Aristoteles, Euclides, Nikomachus, Bacchius, Gaudentius, Alupius, et melodiarum veterum quidquid exstat*, (Teubner Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Stuttgartiae/Lipsiae, B.G. Teubner, 1995 (1895¹).

Mathiesen T.J.(ed), *Greek Views of Music* (vol.I στη σειρά: O. Strunk [ed.], Source Readings in Music History), revised edition by Leo Treitler, N. York/London, W.W.Norton & Company, 1998(=1978², 1950¹).

Sabben—Clare, J.P.—Warman, M.S.,*The Culture of Athens* (London Association of Classical Teachers.Lactor 12), London, LACT Publications, 1991²(1978¹). .

Δ. ΛΕΞΙΚΑ

Astius, D.F., *Lexicon Platonicum sive Vocum Platoniarum Index*, Vol. I-III Lipsiae, In Libraria Weidmanniana, 1835-1838 (unveränderter Nachdruck, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1956).

Grove,G.—Sadie,S.(eds.),*The New Grove Dictionary of Music and Musicians*: βλ. Sadie, S.

Honegger, M., *Dictionnaire de la musique* (Les hommes et leurs œuvres) Paris, Éd. Bordas, 1986(1970¹).

Hornblower, S.—Spawforth, A.(eds.), *The Oxford Classical Dictionary. The Ultimate Reference Work on the Classical World*, Oxford, O.U.P., 2003³ (1949¹).

Καλογερόπουλος, Τ.,*Το λεξικό της Ελληνικής μουσικής*, Τόμ.Ι-V, Αθήνα, Εκδ. Γιαλλέλη, 1998.

Κροή, Ρ., *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων. Ελλήνων και Λατίνων*, Μετάφραση-Επιμέλεια:Δ. Λυπουρλής –Λ. Τρομάρας, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1996.

Liddel, H.G. – Scott, R., *A Greek –English Lexicon(LSJ)*.A New Edition Revised and Augmented throughout by H.S. Jones με τη βοήθεια του R. McKenzie και με τη συνεργασία πολλών ερευνητών,(1843¹ Oxford, Clarendon Press, 1940⁹ με πολλές ανατυπώσεις).(Ελλ. Μτφρ. Ξενοφ.Π. Μόσχου: Liddel, H.G. – Scott, R., *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*, Τόμοι Ι-ΙV. Διὰ πολλῶν δὲ βυζαντινῶν ἰδίως λέξεων καὶ φράσεων πλουτισθὲν καὶ ἐκδοθὲν ἐπιστασίᾳ Μιχαὴλ Κωνσταντινίδου» 1906-1916¹. ἀνατύπωση: Ἀθῆναι, Ἐκδ. Οἶκος « Ἴ. Σιδέρης», 1966).

Liddel, H.G. – Scott, H.S. Jones, *A Greek –English Lexicon:A Supplement*, ed. by E.A.Barber, with the assistance of P.Maas, M.Scheller and M.L West, Oxford, Clarendon Press, 1968.

Liddel, H.G. – Scott, H.S., *Συμπλήρωμα του Μεγάλου Λεξικού τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* H.G L., και R.S., τόμ. 1-2, σχεδιασθὲν ὑπὸ Κ.Δ.Γεωργούλη, συνταχθὲν δὲ ὑπὸ ὁμάδος φιλολόγων ἐπιστασία Π.Κ Γεωργολύντζου, Ἀθῆναι, Ἐκδ. Οἶκος « Ἴ. Σιδέρης, 1972-1977.

Michels U., *Ἄτλας τῆς μουσικῆς*. Τόμ. Ι, Μεταφραστική και μουσικολογική επιμέλεια : Ἰνστιτούτο Ἐρευνας Μουσικῆς και Ἀκουστικῆς(I.E.M.A.), Ἀθήνα, Μουσικός Οἶκος "Φίλιππος Νάκας", 1994 (1939¹).

Sadie,S.(ed.),*The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, edited by S. Sadie, London, Macmillan Publishers Ltd., 1980(1878¹).

Ε.Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία

Abraham, G., *The Concise Oxford History of Music* ,Oxford/ N.York/Toronto, O.U.P., 1985 (1979¹).

Ackrill,J.L.,*Aristotle the Philosopher*,Oxford/N.York/Toronto/Melbourne, O.U.P., 1981.

Allan, D.J.,*The Philosophy of Aristotle*, London/ Oxford/New York,O.U.P.,1970 (1952¹).

Alvin, Juliette and Warwick A., *Music Therapy for the Autistic Child*, Oxford/New York,O.U.P.,1992(1978¹).

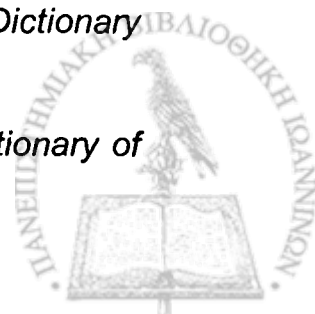
Αμαργιανάκης, Γ., ' Το ήθος στη μουσική', *Μού.Σ.Α.*, 2 (1996),10 –21.

Αμαργιανάκης, Γ., ' Ο Αρχαιοελληνικός μουσικός νόμος, ο βυζαντινός ήχος και η ινδική ράγκα', *Μουσικολογία*, (1985),72-82.

Anderson, W.D., 'Aristotle ' στο S. Sadie *ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 587-591.

Anderson, W.D., 'Aristoxenus', στο S. Sadie (ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 591κ.ε.

Anderson, W.D., ' Damon' ,στο S. Sadie (ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*,173κ.ε.

- Anderson, W.D., ' Education in music', στο S.Sadie(ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 1-4.
- Anderson, W.D., ' Ethos' ,στο S.Sadie(ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 282-7.
- Anderson, W.D., ' Hymns That Are Lords of the Lyre' , *The Classical Journal*, 49(1954), 211-15.
- Anderson, W.D., ' The Importance of Damonian Theory in Plato's Thought', *ΤΑΡΧΑ*, 86 (1955), 88 –102 .
- Anderson, W.D., *Ethos and Education in Greek Music. The Evidence of Poetry and Philosophy*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1968(1966¹).
- Anderson, W.D., 'Word-accent and melody in ancient Greek musical texts', *Journal of music theory* ,17(1973), 187-203.
- Anderson, W.D., *Music and Musicians in Ancient Greece*, Ithaca/London, Cornell University Press ,1997(1994 ¹).
- Anderson, W.D., ' Plato', στο S.Sadie(ed.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 855-.
- Ανδρόνικος, Μ., *Ο Πλάτων και η τέχνη. Οι Πλατωνικές απόψεις για το ωραίο και τις εικαστικές τέχνες*, Αθήνα, Εκδ. Νεφέλη, 1986(1952 ¹).
- Ανδρούτσος, Π.Π., *Μέθοδοι διαδασκαλίας της μουσικής – παρουσίαση και κριτική θεώρηση των μεθόδων Orff και Dalcroze*, (Μουσική παιδαγωγική), Αθήνα, εκδ. Orpheus, Σ.& Μ. Νικολαΐδης Ο.Ε, 1995.
- Άντον (Αντωνόπουλος), Ι.Π. (Anton, J.P.). *Αριστοτέλης. Η Θεωρία της Εναντιότητας*. Μτφρ.:Ν.Σ. Μελισσίδης, Αθήνα, Εκδ. Οίκος Α.Α. Λιβάνη, 2001.
- Άσπιώτης Ν.Σ., *Άρχαῖοι Ἕλληνες μουσικοὶ καὶ σωζόμενα μουσικὰ ἀποσπάσματα, μέ μεταγραφὴν τους εἰς τὴν σύγχρονον Εὐρωπαϊκὴν σημειογραφίαν*, Ἀθήναι, Εκδ.'Δαυλός', 2000.
- Barbera, C.A., 'Arithmetic and geometric Division of the Tetrachord' , *Journal of Music Theory*, 21 (1977), 294-323 .
- Barker, A., ' Music and perception : a study in Aristoxenus', *Journal of Hellenic Studies*, 98 (1978), 9-16.

- Barker, A., *Greek Musical Writings. Vol. I: The Musician and his Art*, Cambridge/London/N.York., C.U.P., 1984.
- Barker, A., *Greek Musical Writings. Vol. II: Harmonic and Acoustic Theory*, Cambridge/London/N.York..., C.U.P., 1989.
- Barker, E., *The Political Thought of Plato and Aristotle*, New York, Dover Publications, 1959(1906¹).
- Barnes, J., *Aristotle*, Oxford/London/N.York, O.U.P, 1982.
- *Barnes, J.(ed.), *The Cambridge Companion to Aristotle*. Edited by J. Barnes, Cambridge, C.U.P., 1995.
- Barnes, J.—Schofield, M. Sorabji, R.(eds.), *Articles on Aristotle. Vol. 1: Ethics and Politics*, London, Duckworth, 1977.
- Baud-Bovy, S., ' Le dorien était-il un mode pentatonique ', *Revue de Musicologie*, 64 (1978) ,153-80.
- Baud-Bovy, S., ' L'accord de la lyre antique et la musique populaire de la Grece moderne ', *Revue de la musicologie*, 53 (1967), 3-20 .
- Beardsley, M.N., *Ίστορία τῶν Αἰσθητικῶν Θεωριῶν. Ἀπό τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα*. Μτφρ.: Δ.Κούρτοβικ—Π. Χριστοδουλίδης, Ἀθήνα, Εκδ. Νεφέλη, 1989.
- Belis, Annie, *Aristoxene de Tarente et Aristote .Le traite d' harmonique*, Paris Klincksieck , 1986.
- Bell, Daniel, *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, London, Heinemann Educational, 1974.
- Βλαστός, Γρ., *Σωκράτης: Εἰρωνευτής καί ἠθικός φιλόσοφος*. Μτφρ.: Παῦλος Καλλιγᾶς, Προλεγόμενα-ἐπιμέλεια μετάφρασης Ἀλέξανδρος Νεχαμᾶς, Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἑστίας», Ι.Δ.Κολλάρου & Σίας Α.Ε., 1993.
- Borthwick, E.K., 'Some Problems in Musical Terminology', *Classical Quarterly*, 17(1967), 145-57.
- Βουρβέρης, Κ.Ί., *Παιδιά καί Παιδεῖα. Σωκράτης-Πλάτων-Ἀριστοτέλης*, Ἀθήναι 1956. (Δημοσιεύθηκε καί στο *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, Περίοδος Β' (Ἀφιέρωμα εἰς Γεωργίου Χατζιδάκιν), 6[1955-1956], 469-526).
- Boudouris, K.I., *Pythagorean Philosophy*, Athens, International Center for Greek Philosophy and Culture, 1992.

- Bourodimos, E.L., 'The mathematics of music as "number" and harmony of reality and being', στο K.I. Boudouris, *Pythagorean Philosophy*, 70-89.
- Boyance, P., *Le culte des Muses chez les philosophes Grecs* (Bibliothèque des Écoles Françaises d' Athènes et de Rome), Paris, De Boccard, 1993(1972¹).
- Boxill, E.H., *Music Therapy for the Living: The Principle of Normalization Embodied in Music Therapy* (MMB Horizon Series), St. Louis MO, USA MMB music, 1989.
- Boxill, E.H., *Music therapy for the developmentally disabled*, Austin, Texas, pro-ed, 1985.
- Bredin, H.— L. Santoro –Brienza , *Philosophies of Art and Beauty. Introducing Aesthetics* , Edinburgh, Edinburgh University Press Ltd., 2000.
- Busse, A., 'Zur Musikästhetik des Aristoteles', *Rheinisches Museum*, 77(1928) , 34 –50 .
- Burkert, W., *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*, translated by Edwin L. Minar, Jr., , Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1972.
- Burkert, W., *Άρχαία Έλληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασσική Έποχή.* Μτφρ.: Νικ.Π.Μπεζαντάκος—Άφροδίτη Άβαγιανού, Φιλολογική επιμέλεια: Ν.Π.Μπεζαντάκος, Αθήνα, Έκδόσεις, Καρδαμίτσα, 1993.
- Βώρος, Φ.Κ., Μια φιλοσοφία της εκπαίδευσης στα Πολιτικά του Αριστοτέλη, στο Δ. Ν .Κούτρας (έπιμ.), *Πολιτική φιλοσοφία του Άριστοτέλη και οί επιδράσεις της*, 50-5.
- Γιαννικόπουλος, Α.Β., *Η εκπαίδευση στην Κλασική και Προκλασική Αρχαιότητα*, Αθήνα, Εκδ. "Γρηγόρη", 1989.
- Canfora, L., 'Ο πολίτης', στο Vernant, J.-P.(επιμ.), *Ο έλληνας άνθρωπος.* Μτφρ: Χ.Τασάκος, Αθήνα, Εκδ. "Ελληνικά Γράμματα", 1996, 201-50.
- Cleary J.J., 'Mathematics and Cosmology in Aristotle's Philosophical Development', στο W. Wians (ed.), *Aristotle's Philosophical Development. Problems and prospects*, 193-228.
- Comotti, G., *Music in Greek and Roman Culture.* Translated by Rosaria V. Munson, Baltimor/London, The Johns Hopkins University Press, 1989(1979¹).
- Cornford, F.M., 'Mysticism and Science in the Pythagorean Tradition', *Classical Quarterly*, 16(1922), 137-50.

- Crönert, W. , 'Die Hibeheude über die Musik', *Hermes*, 44 (1909), 503-21.
- Δανασσής,– Αφεντάκης Αντ. Κ., *Εισαγωγή στην παιδαγωγική*. Τόμ. Β' :*Η εξέλιξη της παιδαγωγικής και διδακτικής σκέψης(17^{ος} -20^{ος} αι.)*, Αθήνα, 1993 ⁴.
- Daniel Bell,*The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting*, London, Heinemann Educational, 1974.
- Defouncy, P., 'Contemplation in Aristotle' s Ethics', στο J. Barnes—M .Schofield — R. Sorabji (eds.), *Articles on Aristotle. Vol. 1:Ethics and Politics*, 104-217.
- Δελλής, Ι .Γ., 'Η νομοθέτηση της "κοινής παιδείας" κατ'Αριστοτέλη ως έκφραση ισότητας με αναφορά στη σύγχρονη πραγματικότητα', στο Δ.Ν. Κούτρας, (έπιμ.), *Η κατ' Αριστοτέλη Πολιτική Ίσότητα καί Δικαιοσύνη καί τὰ προβλήματα τῆς Σύγχρονης Κοινωνίας*, 104 -19.
- Denniston, J.D., 'Some Recent Theories of the Greek Modes ',*Classical Quarterly* ,7 (1913),83 –99.
- Depew, D. J., ' Politics, Music and Contemplation in Aristotle's Ideal State' ,στο D. Keyt, F.D.(Miller eds.), *A Companion to Aristotle's Politics*, 346-80.
- Δεσποτόπουλος,Κ.Δ., *Πολιτική Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, Αθήναι, Έκδ. Παπαζήση, 1980 ²(1957 ¹).
- Dickinson, G.L.,*The Greek View of Life* (The Gateway Library), London, Methuen,1932¹⁷ (1896 ¹).
- Dirlmeier, F., 'Κάθαρσις παθημάτων', *Hermes*, 75 (1940) , 81 –92 .
- Düring, I., *Ὁ Ἀριστοτέλης.Παρουσίαση καί ἐρμηνεία τῆς σκέψης του*. Μτφρ.:Π. Κοτζιᾶ –Παντελή (Τόμ .Α'), και Ἀ.Γεωργίου – Κατσιβέλα(Τόμ.Β'), Ἀθήνα, Μ .Ι .Ε. Τ. ,1991 –1994.
- Düring, I., 'Studies in Musical Terminology in 5th Century Literature' ,*Eranos*, 43 (1945) ,176-97.
- During, J., *Musique et extase. L' audition mystique dans la tradition soufie*, Paris, Éd. Albin Michel S.A., 1988.
- Else, G.F., ' "Imitation " in the Fifth Century ' , *Classical Philology*, 53 (1958), 73 –90 .

Ευαγγελόπουλος, Σ., *Ελληνική Εκπαίδευση, Τόμος Α': Αρχαιότητα-Ελληνιστική και Ελληνορωμαϊκή Εποχή- Βυζάντιο-Τουρκοκρατία-19^{ος} αιώνας*, Αθήνα, "Ελληνικά Γράμματα", 1998.

Ζαχαρίας, Π.Δ., *Ἡ μουσική τῶν Ἑλλήνων. Τρεῖς διαλέξεις*. (Μετὰ μουσικοῦ παραρτήματος περιέχοντος τὸν ὕμνον τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ἄλλα τινά), Ἀθήναι, Τυπογραφεῖον τῆς Βασιλικῆς Αὐλῆς Α. Ραφτάνη, 1922.

Freeman, J. K., *Schools of Hellas: An Essay on the Practice and Theory of Ancient Greek Education from 600 to 300 B.C.*, ed. by M.J.Rendall, with a Preface by A.W.Verrall, Post Washington N.Y./London, Kennikat Press, 1907.

Georgiades, T., *Greek music, verse and danse*, translated from the German by Erwin Benedikt and Marie Louis Martinez, N. York, Da Capo Press, 1973, (1955¹).

Gerson, L.P. (ed.), *Aristotle: Critical Assessments. Vol. IV: Politics, Rhetoric and Aesthetics*, London /New York, Routledge, 1999.

Gevaert, F.A., *Histoire et théorie de la musique de l'Antiquité*, livre I, Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1965.

Goehr, Lydia, *The Imaginary Museum of Musical Works. An Essay in the Philosophy of Music*, Oxford, Clarendon Press, 1992.

Gombosi, O., 'Key, Mode, Species', *Journal of the American Musicological Society*, 4(1951), 20-6.

Guthrie, W.K.C., *Ο Ορφέας και η αρχαία Ελληνική θρησκεία*, Μτφρ.: Χαρίκλεια Μήνη, Αθήνα, Ινστιτούτο του βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, 2000.

Guthrie, W.K.C., *A History of Greek Philosophy, Vols. I-VI*, Cambridge/London/N. York, C.U.P., 1962-1981.

Halliwel, S., 'Aristotelian Mimesis Reevaluated', *Journal of the History of Philosophy*, 28 (1990), 487-570, στο Lloyd P. Gerson (ed.), *Aristotle: Critical Assessments. Vol. 4, Politics, Rhetoric and Aesthetics*, 315-335.

Heath, T.L., *Mathematics in Aristotle*, Oxford /N. York, Clarendon Press, 1980 (1949¹).

Heath, T.L., 'Mathematics and Astronomy', στο R.W. Livingston, *The Legacy of Greece*, 97-136.

- Henderson, M.I., 'The Growth of Greek "ἁρμονίαι", *Classical Quarterly*, 36 (1942), 94-103.
- Henderson, M.I., 'Ancient Greek Music', στο E. Wellesz (ed), *Ancient and Oriental Music*, 336-403.
- Howie, G., *Aristotle on Education*, New York, The Macmillan Company, 1968.
- Huffman, C.A. *Philolaus of Croton: Pythagorean and Presocratic. A Commentary on the Fragments and Testimonia with Interpretive Essays*, Cambridge 1998(1993¹), 123-165
- Jaeger, W., *Παιδεία. Ἡ μόρφωσις τοῦ Ἑλληνος ἀνθρώπου*. Μτφρ.: Γ .Π. Βέρροιος ,τόμ . Α '-Γ', Ἀθῆναι 1968 –1974.
- James, J., *The Music of the Spheres. Music, Science, and the Natural Order of the Universe*, N.York, Copernicus—Springer Verlag, 1995² (N.York, Grove Press, 1993¹).
- Juliette A.- A. Warwick, *Music Therapy for the Autistic Child*, Oxford/N. York 1992(1978¹).
- Καρζής, Θ., *Η παιδεία στην αρχαιότητα. Προφορικοί πολιτισμοί –Σπάρτη –Οι παιδαγωγοί της Ευρώπης – Αθήνα – Τα φώτα της ελληνικής παιδείας – Ρώμη*, Αθήνα, Εκδ. Φιλιππότη, 1997.
- Κατσιμάνης, Κ.Σ, *Πλάτων και Αριστοτέλης. Φιλοσοφική Ερμηνεία επιλεγμένων Κειμένων*, Αθήνα, Gutenberg, 2001.
- Keyt, D. —Miller F.D.(eds.), *A Companion to Aristotle's Politics*, Oxford UK & Cambridge USA, Blackwell,1991.
- Kirk, G.S – Raven, J.E. – Schofield, M., *Οί Προσωκρατικοί φλόσοφοι*. Μτφρ.:Δ. Κούρτοβικ, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1988(έκτοτε αρκετές ανατυπώσεις).
- Koller, E., 'Musse und musische Paideia I-II:Über die Musikaporetik in der aristotelische', *Museum Helveticum*, 13 (1956),1-37, και 94-124.
- Koller, E., 'Harmonie und Tetractys', *Museum Helveticum*, 16 (1959), 238-248.
- Koller H., *Die Mimesis in der Antike. Nachahmung, Darstellung, Ausdruck*(Dissertationes Bernenses, Ser.1,Fasc.5), Bernae, Aedibus A. Francke, 1954.
- Κουμάκης, Γ.Χ., *Σύγχρονα προβλήματα και παιδεία. (Θέματα θεωρίας και φιλοσοφίας της παιδείας)*, Αθήνα, Εκδ. Πατάκη, 2000.

- Κουμάκης, Γ.Χ., *Θεωρία και Φιλοσοφία της Παιδείας*, Αθήνα, Τυπωθήτω—Γ. Δαρδανός, 2001.
- Κούτρας Δ., *Η Πρακτική φιλοσοφία του Ἀριστοτέλους. Τόμος Α': Ἠθική*, Ἀθήναι 2002(1986¹).
- Κούτρας, Δ.Ν., 'Εξουσία και παιδεία κατά τόν Ἀριστοτέλη', στο Δ.Ν. Κούτρας, *Αναδρομές στην Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία*, Αθήνα, 1998, 119-127.
- Κούτρας, Δ.Ν., (έπιμ.), *Ἡ Πολιτική φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη καί οἱ ἐπιδράσεις της (Πρακτικά Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἀριστοτελικῆς Φιλοσοφίας, Ἀθήνα 29-31 Μαΐου 1997)*, Ἀθήνα, Ἐταιρεία Ἀριστοτελικῶν Μελετῶν, «Τὸ Λύκειον», 1999.
- Κούτρας, Δ.Ν., (έπιμ.), *Ἡ κατ' Ἀριστοτέλη Πολιτικὴ Ἴσότητα καὶ Δικαιοσύνη καὶ τὰ προβλήματα τῆς Σύγχρονης Κοινωνίας. (Πρακτικά Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἀριστοτελικῆς Φιλοσοφίας)*. Ἐκδοθέν ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Δ.Ν.Κούτρα, Ἀθήνα, Ἐταιρεία Ἀριστοτελικῶν Μελετῶν, «Τὸ Λύκειον», 2000.
- Κοφαχείλης, Σ., *Ἡ μουσικὴ στὴν ἀρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. "Κυρομάνος", 1992.
- Κοφαχείλης, Σ., *Ἡ Μουσικοθεραπεία στην Αρχαία Ελλάδα. Ἀριστοτέλης και Μουσικοθεραπεία και η σύγχρονη πορεία της επιστήμης*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Μαϊάνδρος, 1996.
- Κοφαχείλης, Σ., *Ἡ μουσικὴ στην ἀρχαία Χαλκιδική. Ἀριστοτέλης και Μουσική*, Θεσσαλονίκη, Εκδ. Μαϊάνδρος, 1996.
- Kullmann, W., *Ἡ πολιτικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη*. Μτφρ.: Α.Ρεγκάκος, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1996.
- Landels, J.G., *Music in Ancient Greece and Rome*, London/New York, Routledge, 1999.
- Lear, J., *Aristotle :the desire to understand*, Cambridge, C.A.P., 1988.
- Lesky, A., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*. Μτφρ.: Ἄγαπητός Γ. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη. Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης, 1964(με πολλές ανατυπώσεις).
- Lippman, E.A., *Musical Thought in Ancient Greece*, New York/London, Columbia University Press, 1964.

- Livingston, R.W. *The Legacy of Greece*, London/Oxford, Clarendon Press, 1951(1922¹).
- Lloyd, G.E.R., *Aristotle: The Growth and Structure of his Thought*, Cambridge, C.U.P., 1968.
- Lord, C., 'A Peripatic Account of Tragic Music', *Hermes*, 105(1977), 175-9.
- Lord, C., 'On Damon and Music Education', *Hermes*, 106 (1978), 32-43.
- Lord, C., *Education and Culture in the Political Thought of Aristotle*, Ithaca, N.Y./London, Cornell University Press, 1982.
- Λυπουρλής, Δ.Δ., *Άρχαία έλληνική μετρική. Μία πρώτη προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 1975.
- Μαζαράκη—Χριστοδουλίδη, Α., 'Πολιτεία και παιδεία στον Αριστοτέλη', *ΕΕΠΑΣΠΕ* (1981) ,247-56 .
- Μάνος, Α., 'Τέχνη και δικαιοσύνη στην αριστοτελική διάνοηση', στο Δ .Ν. Κούτρας(έπιμ.), *Ή κατ' Άριστοτέλη Πολιτική Ίσότητα και Δικαιοσύνη και τὰ Προβλήματα τῆς Σύγχρονης Κοινωνίας*, 309 –16 .
- Μάνος, Α., *Προσωκρατική, Πλατωνική και Μεταπλατωνική Διάνοηση. Άξιολογικές Έρευνες*, Άθήνα, Τυπωθήτω—Γ. Δαρδανός, 2001.
- Μανωλεδάκης, Μ., 'Νέκυια'. *Ερμηνευτική προσέγγιση της σύνθεσης του Πολυγνώτου στη 'λέσχη των Κνιδίων' στους Δελφούς*, Θεσσαλονίκη 2003
- 'Νεκυία'. *Ερμηνευτική προσέγγιση της σύνθεσης του Πολυγνώτου στη 'λέσχη των Κνιδίων'*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Μαργου, Η.Ι., *Ιστορία τῆς έκπαιδεύσεως κατά την αρχαιότητα*. Μετάφρασις έκ τῆς Ε' έκδόσεως: Θ. Φωτεινόπουλος, Άθήναι 1961.
- Martin, G., *Πλάτων*. Μτφρ.:Φωτεινή Πρεβεδούρου. Μετάφραση Αρχαίων Κειμένων:Βάσω Παπαδή, Άθήνα, Εκδ. "Πλέθρον", 1991.
- McClellan, R., *Οι Θεραπευτικές Δυνάμεις της Μουσικής. Ιστορία, Θεωρία και Πρακτική*. Μτφρ.: Εύα Πέππα, Άθήνα, Εκδ. Fagotto, 1997.
- Μιχαηλίδης, Σ., *Έγκυκλοπαίδεια τῆς Άρχαίας Έλληνικῆς Μουσικῆς*, Άθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1989² (1981¹) .
- Monro, D.B , *The Modes of Ancient Greek Music* ,Oxford 1894 .
- Moraux, P., ' La 'mimesis' ' dans les théories anciennes de la danse, de la musique , et de la poésie ', *Les Études Classiques*, 23(1955), 3-13 .

- Mountford, J.F. 'The Musical Scales of Plato's *Republic*', *Classical Quarterly*, 17 (1923), 125–36.
- Mountford, J.F., 'Introduction', στο K. Schlesinger, *The Greek Aulos*. XV—XXVII.
- Moutsopoulos, E., *La musique dans l'oeuvre de Platon*, Paris, Presses Universitaires de France, 1959.
- Moutsopoulos, E., *Philosophie de la culture Greque*, Athènes, Académie d' Athènes, Centre de Recherche sur la Philosophie Greque, 1998.
- Mulgan, R. G., *Aristotle's Political Theory : an introduction for students of political theory*, Oxford, Clarendon Press, 1977 .
- Murphy, N.R., *The Interpretation of Plato's Republic*, Oxford, Clarendon Press, 1951.
- Murray, O., 'Ο έλληνας άνθρωπος και οι μορφές κοινωνικότητας', στο J.-P Vernant, (επιμ.), *Ο έλληνας άνθρωπος*, 201-50.
- Mure G .R .G ., *Aristotle* , Oxford, Clarendon Press, 1932 .
- Myres, J.L., *The Political Ideas of the Greeks*, N. York, Greenwood Press, Publishers, 1968(London, E. Arnold & Co, 1927¹).
- Nef K., *Ίστορία τῆς μουσικῆς Μετάφραση-Προσθήκες - Έπιμέλεια: Φοῖβος Άνωγειανάκης. Πρόλογος : Μανώλης Καλομοίρης, Άθήνα, Έκδ. 'Ν. Βότσης', 1985².*
- Nettleship, R.L., *The theory of education in Plato's Republic*, with an introduction by Spencer Leeson, Oxford/London, O.U.P., 1961(1935 ¹).
- Nettleship, R.L., *Lectures on the Republic of Plato*, London, Macmillan, N. York, St. Martin's Press, 1963(=1901², 1897 ¹).
- Neubeker, Annemarie-Jeanette, *Η Μουσική στην Αρχαία Ελλάδα*. Μτφρ.: Μιρέλλα Σιμώτα-Φιδετζή, Άθήνα, Εκδ. 'Όδυσσέας', 1986.
- Nordoff, P.- C. Robbins, *Therapy in music for handicapped children*. With a Foreword by Benjamin Britten, London, Victor Gollancz Ltd, 1992.
- Νούτσος, Π., *Όδηγός Έρευνητικής Μεθοδολογίας*, Άθήνα, "Έλληνικά Γράμματα", 1998.
- Παλαμιώτου –Θωμαΐδου, Κων/να, 'Η μουσική και η γυμναστική στα Πολιτικά του Αριστοτέλους', στο Δ.Ν. Κούτρας (έπιμ.), *Πολιτική φιλοσοφία του Άριστοτέλη και οι επίδρασεις της*, 312-8.

- Παπαοικονόμου-Κηπουργού, Κατερίνα, *Ἡ μουσική στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἀθήναι, Ἐκδ. 'Γεωργιάδης', 1997.
- Παπανοῦτσος, Ε.Π., *Αἰσθητική*, Ἀθήνα, Ἐκδ. "Ἴκαρος", 1976.
- Πέλμαν, Ἐ.(Pöhlmann, E.), *Δράμα και Μουσική στην αρχαιότητα*. Μετάφραση-συνεργασία: Ἰωαάννα Σπηλιοπούλου, Επιμέλεια: Ἄγγελος Δεληβοριάς, Ἀθήνα, Ἐκδ. Καστανιώτη, 2000.
- Πρίνου—Πολυχρονιάδου, Λιάνα, *Μουσική και Ψυχολογία. Εισαγωγή στη Μουσικοθεραπεία*, Ἀθήνα, Ἐκδ. "Θυμάρη", 1991 (1989¹).
- Pearson, L., *Popular Ethics in Ancient Greece*, Stanford, California, Stanford University Press, 1962.
- Philip, J.A., *Pythagoras and Early Pythagoreanism*(*Phoenix*, Suppl. Vol.VII) Toronto, University of Toronto Press, 1968(1966¹).
- Psimmenos, N.K., *Hegels Heraklit-Verständnis*, Dissertation (Die philosophische Diskussion, Bd. 1), Basel/Paris, Editions Analytica, 1978.
- Randall, J. H., *Aristotle*, N. York, Columbia University Press, 1960 .
- Raven, J.E., *Pythagoreans and Eleatics. An account of the interaction between the two opposed schools during the fifth and early fourth centuries B.C.*, Amsterdam, Adolf M.Hakkert, 1966 (Cambridge, C.U.P., 1948).
- Raubitschek, A.E ., 'Damon', *Classica et Mediaevalia* 16 (1955), 78 –83.
- Reinach, T., *Ἡ Ἑλληνική Μουσική*. Μτφρ.: Αναστασία-Μαρία Γ. Καραστάθη, Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση- μουσικολογική επιμέλεια: Ηλίας Γ. Τσιμπίδαρος, Ἀθήνα, Ἰνστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 1999.
- Richter, L., 'Die Beziehung zwischen Theorie und Praxis der Musik im aristotelischen *Protreptikos*', *Hermes*, 88 (1960) ,177- 88.
- Ross, W.D., *Ἀριστοτέλης*. Μτφρ.: Μαριλίζα Μητσοῦ, Ἀθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ, 1991.
- Ross, W.D., 'The Development of Aristotle's Thought ', *Proceedings of the British Academy*, 43(1957), 63-77(ανατύπωση σε αρκετούς συλλογικούς τόμους).
- Ryffel E., 'Eukosmia', *Museum Helveticum*, 4(1947), 23 –38.
- Sachs ,C. , *The Rise of Music in the Ancient World, East and West*, New York, W.W. Norton and Company, 1943.
- Σακορράφος Δ.Γ., *Ἀριστοτέλους κοινωνιολογικαί – παιδαγωγικαί ἀρχαί*, Χανιά 1955.

- Schlesinger, K., *The Greek Aulos. A study of its mechanism and of its relation to the modal system of ancient greek music*, followed by 'A survey of the greek harmoniai in survival or rebirth in folk-music'. With an 'Introduction' by J.F.Mountford, Groningen, Boumas's Boekhuis N.V. Publisher, 1970 (=London, Methuen, 1939¹).
- Σέρρη, Λένια, *Θέματα Μουσικής και Μουσικής Παιδαγωγικής* (Παιδαγωγική Σειρά), Αθήνα, Gutenberg, 1994.
- Simpson, K., *The Antiquity of Modern Educational Idea* (Some Great Composer) Novello and Co.Ltd, 1976.
- Sinclair, T.A., *Ιστορία τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς σκέψεως*. Μτφρ.- Πρόλογος: Γ.Κ.Βλάχος, Αθήναι, Έκδ. ' Παπαζήσης' 1969.
- Small, Chr., *Μουσική-Κοινωνία-Εκπαίδευση*. Μτφρ.: Μιχάλης Γρηγορίου, Αθήνα, Εκδ. Νεφέλη, 1983,
- Σκουτερόπουλος, Ι.Κ., *Ἡ πολιτεία τοῦ Πλάτωνος καί ἡ νεωτέρα παιδαγωγική*, Αθήναι 1962².
- Solomou-Papanikolaou, Vasiliki, *Polis and Aristotle. The World of the Greek Polis and its Impact Upon Some Fundamental Aspects of Aristotle's Practical Philosophy* (Δωδώνη, Suppl.No 40) University of Ioannina, 1989.
- Σολωμού- Παπανικολάου, Βασιλική. Π., 'Ο έρωτας στη θεώρηση του Πλάτωνα', *Δωδώνη* (Μέρος Τρίτο), 28(1999), 129-146.
- Σολωμού- Παπανικολάου, Βασιλική. Π., *Ανθρώπινος βίος και ηδονή κατά τον Πλάτωνα*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2003.
- Son, Byung Seok, 'Ἡ Αριστοτελική αντίληψη για τη φυσική προτεραιότητα της πόλεως', στο Δ.Ν. Κούτρας (έπιμ.), *Πολιτική φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη καί οί ἐπιδράσεις της*, 348-64.
- Σπυρίδης, Χ., 'Πυθαγόρειες αναλογικότητες. Οι γεννήτορες της αρχαίας ελληνικής μουσικής', *Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Περίοδος Β', τόμ. ΛΑ'(1996-7), 1-13.
- Σπυρίδης, Χ., *Μουσική Ακουστική*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Υπηρεσίας Δημοσιευμάτων Α.Π.Θ., 1990.
- Σπυρίδης, Χ., *Φάκελος με θέματα Μουσικής Ακουστικής*, Αθήνα, Σ.Αθανασόπουλος -Σ. Παπαδήμας και Σια Ο.Ε., 2000.
- Stocks, J. L, 'ΣΧΟΛΗ', *Classical Quarterly*, 30 (1936), 177-87.

- Strauss, L.—Cropsey, J., *A History of Political Philosophy*, Chicago /London, The University of Chicago Press, 1981(= 1973², 1963¹).
- Ταίηλορ, Ν.(Taylor, N.), *Η αρμονία των Πυθαγορείων. Η Μαθηματική Έννοια της Αρμονίας στο Μουσικό Σύστημα των Πυθαγορείων*, Αθήνα, Εκδ. Νεφέλη, 2000.
- Taylor A.E., *Aristotle*, Dover Publications, Inc., 1955.
- Τέζας, Χ.Α., *Θαλής ο Μιλήσιος. Από την αρχαία παράδοση ως τη σύγχρονη έρευνα*. Διδκτ. Διατρ. (ανέκδοτη), Ιωάννινα 1986.
- Τέζας, Χ.Α., 'Η αρχή οὐδέν ἐξ οὐδενός στην προσωκρατική σκέψη ως τον Παρμενίδη', *Δωδώνη*(Μέρος Τρίτο), 16(1987), 139-67.
- Τέζας, Χ.Α., *Ο Θαλής ο Μιλήσιος και οι αρχές των επιστημών. Η όδός προς τη φιλοσοφία*. (Δωδώνη, παράρτ. 44), Ιωάννινα, Παν/μιο Ιωαννίνων, 1990.
- Τέζας, Χ.Α., 'Βιβλιοκρισία' του έργου: "Γ. Βλαστός *Σωκράτης: Είρωνευτής καί ήθικός φιλόσοφος*. Μτφρ. :Π. Καλλιγᾶς, Αθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς "'Εστίας" 1993", *Δωδώνη*, Μέρος Τρίτο, 22(1993), 321-42.
- ἸΤερέζης, Α. Θ., *Θέματα Αριστοτελικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα, Τυπωθήτω—Γ. Δαρδανός, 1998.
- Χαραλάμπους, Α., *Μουσική. Η παιδαγωγική της- η αισθητική της*, Αθήνα, Εκδ. Οίκος Φίλιππος Νάκας, 1996.
- Χιωτάκης, Στ., ' Έπικαιρότητα τῆς ἀριστοτελικῆς ἐννοίας τῆς παιδείας : Μία βεμπεριανή προσέγγιση', στο Δ.Ν. Κούτρας (έπιμ.), *Πολιτική φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη καί οἱ ἐπίδρασεις της*, 422 –46.
- Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, Αγγελική, 'Πολιτεία καί Παιδεία στόν Ἀριστοτέλη', *ΕΕΠΑΣΠΕ*, (1981), 247-56.
- Ψημμένος, Ν.Κ.(βλ. Psimmenos, Ν.Κ.).
- Veatch, B.H., *Aristotle. A Contemporary Appreciation*, Bloomington & London, Indiana University Press, 1974².
- Vernant, J.—Ρ.(επιμ.), *Ο ἔλληνας ἄνθρωπος*. Μτφρ:Χ.Τασάκος, Αθήνα, Εκδ.' "Ελληνικά Γράμματα", 1996.
- Vuillermoz, E., *Ίστορία τῆς μουσικῆς*. Τόμος Ι: Ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὡς τόν Σεζάρ Φράνκ.Μετάφραση—προσθήκες—σχόλια:Γιώργος Λεωτσάκος, Αθήνα, Έκδ. Ὑποδομή, 1979.

- Wellesz, E., *Ancient and Oriental Music*, Oxford/London/N.York, O.U.P., 1969 (1957¹).
- West, M.L., *Αρχαία Ελληνική Μουσική*. (Με 35 εικόνες εντός κειμένου, σχήματα και πίνακες). Μτφρ.: Στάθης Κομνηνός, Αθήνα, Εκδ. "Παπαδήμα", 1999.
- Wians, W. (ed.), *Aristotle's Philosophical Development. Problems and Prospects*, London, Rowman & Littlefield Publishers, INC., 1996.
- Winn, C.-Jacks, M., *Aristotle. His Thought and its Relevance Today*, London, Methuen & Co Ltd, 1967.
- Winnington –Ingram, R.P., 'Ancient Greek Music: A Survey', *Music and Letters*, 4 (1929), 326-346.
- Winnington –Ingram, R.P., *Mode in ancient Greek Music*, Amsterdam, A. M. Hakkert, 1968, Cambridge/London, C. U. P., 1936¹.
- Winnington –Ingram, R.P., 'The Pentatonic Tuning of the Greek Lyre: A Theory examined', *Classical Quarterly*, New Series, 6 (1956), 169–86.
- Winnington –Ingram, R.P., 'Ancient Greek Music: A Bibliography 1932 –1957', *Lustrum*, 3 (1958), 6-57.
- Wolff, Fr., *Ο Άριστοτέλης και η πολιτική*. Μτφρ.: Κ. Ν. Πετρόπουλος, Αθήνα, Ίνστιτούτο του Βιβλίου –Μ. Καρδαμίτσα, 1995.
- Zemb, J.M., *Άριστοτέλης. Η προσωπικότητα και η φιλοσοφία του μέσα από τὸ ἔργο του*. Ἐπιμέλεια—Πρόλογος: Β. Α. Κύρκος, Μτφρ.: Ἀγγέλα Βερυκοκάκη—Ἀρτέμη Ἀθήνα, Ἐκδ. Δ. Λιβάνης & Σια—' Νέα Σύνορα', 1979.

SUMMARY

MUSIC EDUCATION IN ARISTOTLE ' S THOUGHT

Irene D.Nikolaou

MA Thesis submitted to the University of Ioannina, Hellas(Greece)

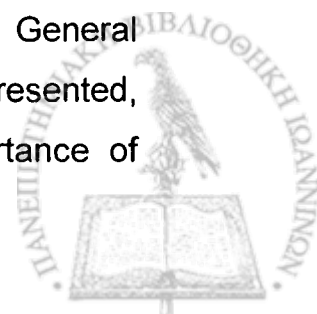
Department of Philosophy-Pedagogics-Psychology

Sector of Philosophy.

The aim of this thesis is Aristotle's ideas as far as musical education is concerned according to the ideal state (*ἀρίστην πολιτείαν*) he created by his theory and generally relatively to the political society. The book VIII of *Politics* is of great interest because Aristotle develops his aspects about the educational value of music. This part of *Politics* possesses a particular important status in the entire ancient Greek literature relative to similar aspects.

The method that has been followed in this study is based mostly on the detailed comprehension of ancient sources and modern literature. A great effort was made in analysis and exhibition of different aspects due to various researchers and their critical presentation. My personal point of view is also presented so that a minor contribution to relative aspects research is added. In order to achieve a proper presentation of Aristotle's aspects parts of the *Corpus Aristotelicum* and others philosophers studies mostly Plato's, relative to musical education were included. Parts of ancient texts written by Aristotle and other authors are often presented to offer the chance of conformation of a personal aspect.

This study consists of Preface, Introduction, Three Chapters, General Conclusions, Bibliography. In the Preface(pp. 10-11) my aims are presented, in the Introduction (pp.12-36) Reader can comprehend the importance of

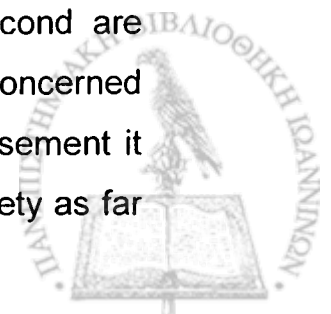
music especially in education, its status in ancient Greece and the theory of music *ethos*, which has its roots in classical Greece.

The first Chapter (pp. 37-62) under the title "Education character due to Aristotle's" examines first the suitable relationship between society and education (pp. 37-48). Aristotle concern as a basic requirement for the right operation of the ideal society the best interest of the legislator on the educational system because citizens should be trained due to *ethos* of the current constitution.

In the following part (pp.48-54) as far as education is concerned different aspects about educational purposes and its aims are presented. The speculation is presented under four aspects: a) the educational aim should be the virtue or the best life (even though between them there is not a way of discrimination because virtue is a proposition of best life) b) the educational aim should be the mind or the soul c) the subject of the study should be useful things for life or these which contribute to goodness or the useless; a question extremely important for our days. All these questions about education are due to the fact that there is not a agreement between different aspects about virtue.

On the other hand Aristotle's opinion about education according to the ideal society and the consequent type of citizen is succeeded through the definition of mechanical (*βάναισσα*) and liberal (*ἐλευθέρια*) actions (pp.55-62). Attention should be focused on the teaching of subjects which contribute to the creation of a liberal citizen. *Βάναισος* is the person who cannot go after and succeed virtue and his actions are not characteristic of a liberal person. *Βάναισος* also become the one who doesn't go after a goal for his own progress but for others satisfaction.

In the second *Chapter* (pp. 63-135) under the title "the position of music in the educational system of Aristotelian ideal state", which is the most important, Aristotle includes music in an entity of three lessons, reading and writing, drawing and gymnastic (pp. 63-65). The first and the second are useful for life and the third leads to bravery. As far as music is concerned there is a question because most people are interested in the amusement it offers. The Aristotle's point of view express a general aspect of society as far

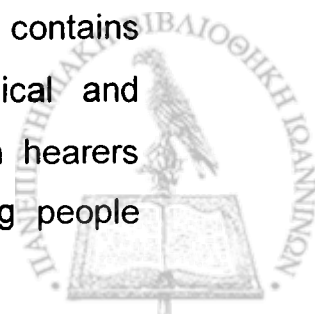

as music in education is concerned, which was not of that importance as it was in the past. That's why Aristotle uses his ancestors opinion who consider music a necessary activity not only about the time of occupation (*ἀσχολεῖν ὀρθῶς*) but also of leisure time (*σχολάζειν δύνασθαι καλῶς*) (pp. 68-70).

Therefore Aristotle considers music as the proper activity about leisure time (*σχολή*). Leisure is a basic parameter in Aristotle's philosophic theory, because it contains all these activities which concern the aspect of the theoretical part of the soul and it contribute to the cultivation of the mind. Thus, the educational power of music is connected directly with leisure activities and as a consequence Aristotle concern music better than simple satisfaction. Aristotle connects leisure with felicity and includes music between the necessary activities for felicity. The proper activities for the cultivation of the mind during the leisure time (*ἐν τῇ διαγωγῇ σχολήν*) are not necessary but they are performed on behalf of ourselves and are a part of liberal education. The basic conclusion either on the educational value of music or the way Aristotle characterize it in ideal state is that it cannot be used as a tool but has the ability to contribute to the creation of liberate people and a humanistic character (pp. 70-81).

In the second part of the Second Chapter (pp. 82-93) music is appeared as the basic contributor of felicity through amusement and relaxation (*παιδιὰ*), through goodness (*ἀρετή*), as a means to the cultivation of the mind and as a means of moral training (*παιδεία*) (pp. 83-89). Aristotle taking for granted that music is an activity of leisure time seeks for the power which makes it proper for education and felicity. Therefore he discovers many possibilities which are not equal (pp. 88-93).

The most important value is the one which connects ethos (*ἦθος*) (pp. 93-123), the power that music has on feeling and soul, the subject of the third part of Chapter two. Thus music can affect and improve human character through the impact it has on human soul. The reason why musical compositions have the ability to affect character is that it contains representations of states of character (*ὁμοιώματα*) of all ethical and sentimental conditions and as a result changes can be made in hearers soul (pp.105). This characteristic of music can be useful for young people

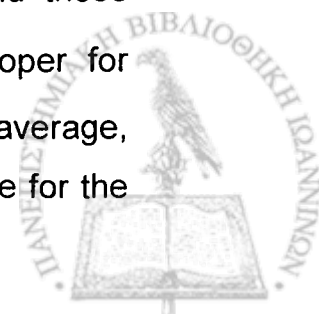
education if it is used in the proper way. The Mixolydian mode produce a sadder and graver temper, Dorian a moderate and collected temper, Phrygian mode is held to give inspiration and fire and others modes express slackness(pp. 112-118). The same observation can be made with the varieties of musical time where some of these varieties have a more steady character, while others have a lively quality .These last may again be divided, according as they move with a more vulgar rhythm or move in a manner more suited to freemen (pp. 118-120).

In this part Aristotle's aspects about the relationship between music and other arts are under investigation. Aristotle recognizes in music an advantage versus other arts, because it is characterized by movement (pp.109-112). The reason why music is suitable for the education and the positive effect on human character is the close relationship between human soul with harmonies and rhythms (pp.121-123).

Second Chapter ends (pp.124-135) with Aristotle's aspects on 'Practical music education of youth', which is considered as necessary. This aspect is a novelty towards his ancestors, because Aristotle is not satisfied by an audience which is pathetic, even though he can't deny the advantages of this attitude. A great deal of attention must be given in the practical music education of youth but not beyond the point which makes the illiberal man 'mechanical' (βάνανσο). The positive affects of this kind of education are obvious during the whole life.

In the third Chapter (pp.136-166), which is the last one, Aristotle designate of an ideal music education through the designation of the proper musical instruments, the suitable rhythms and melodies. Aristotle does not suggest any musical instrument on the contrary he reject these which he considers as improper(pp.136-139).

As far as the proper modes for the education (pp. 145-148) is concerned Aristotle suggest a three part discrimination in those which are expressive of character (ἠθικά), those which stimulate to action (πρακτικά) and those which produce inspiration(ἐνθουσιαστικά). The first category is proper for education and is represented by Dorian mode, which expresses the average, the brave and stable character. The second and third part are suitable for the

entertainment. The Phrygian mode is connected with enthusiastic melodies and the Hypophrygian possibly with the practical melodies. Respectively to rhythms Aristotle does not define specific kinds, but he concerns as more proper slow and tranquil rhythms, which are suitable for the education of the young (pp.148-150).

In the next part of the third Chapter (pp. 150-157) Aristotle examines the relation between music and purgation (*κάθαρσις*) and the modes which are connected with it as well. Music can offer a kind of release of emotion, in other words it provides a way to be reborned as if they have taken a special therapy. Using as criterion the importance of music for the society Aristotle distinguishes two kinds of auditors (pp. 158-160): The first kind is the one of free and educated citizen and the second of mechanics, hired labourers, and the like.

The fourth part of the third Chapter (pp. 160-166) which is the last one of this study presents the mean, the possible and the proper as values that must be pursued through music and education, separately for each age.

In the General Review (pp. 167-173) the factors that contribute to the conformation of Aristotle's point of view about musical education and music in the ideal state as well are evaluated. Finally the bibliography (pp.174-198) contains (1) "Sources" (pp.175-1178) (2) "Others Sources" (pp. 179-183) (3) "Collections of ancient texts" (pp.183-184) (4) "Dictionaries" (pp.184-185) (5) "Secondary Bibliography" (pp.185-198).

In conclusion Aristotle considers musical education to be of great importance for the educational system of citizens of the ideal state. Music is appropriate for the leisure time of citizens and can improve human mental abilities. Aristotle's aspects of music are of great interest for modern times accompanying the aim of teachers to designate the role of music as an antidote above all to youth stress. Apart from that, beyond education and teaching a lot of researchers consider Aristotle as a precursor of modern science of music therapy and music psychology (pp.34, 154).

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Γεννήθηκα στο Αγρίνιο Αιτωλοακαρνανίας το 1975. Από το 1981 ως το 1987 φοίτησα στο 4^ο Δημοτικό Σχολείο Άρτας, από το 1987 ως το 1990 στο 5^ο Γυμνάσιο Άρτας και από το 1990 ως το 1993 στο 3^ο Λύκειο Άρτας (βαθμός απολυτηρίου «Άριστα Δέκα εννέα και δύο»). Κατόπιν εξετάσεων (1993) πέτυχα στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και αποφοίτησα (1998) με βαθμό «Λίαν Καλώς» (7,02). Παράλληλα ολοκλήρωσα τις μουσικές σπουδές μου αποκτώντας πτυχία (5) και διπλώματα (6) οργάνων και θεωρητικών της μουσικής

Κατά τα έτη 1999-2002 υπηρέτησα ως καθηγήτρια μουσικής στο Μουσικό σχολείο Δολιανών του Νομού Ιωαννίνων καθώς και ως εργαστηριακός συνεργάτης στο Τμήμα Βρεφονηπιοκομίας (Ιωάννινα) του ΤΕΙ Ηπείρου για τη διδασκαλία του μαθήματος Μουσικοπαιδαγωγικά. Από τον Νοέμβριο του έτους 2002 υπηρετώ ως Ε.Ε.Δ.Ι.Π. για τη διδασκαλία του μαθήματος της Μουσικής στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων .

Το 2000 εισήχθηκα, μετά από επιτυχείς εξετάσεις, στο εγκεκριμένο Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών των Τμημάτων Φ.Π.Ψ. (Τομέας Φιλοσοφίας) και Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, καθώς και του Τμήματος Φ.Κ.Σ. του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ιωάννινα 2004

Ειρήνη Δ. Νικολάου

